МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 47

ВІННИЦЯ
2024

УДК 93/94(06)
Н 35
Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 47. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2024. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2024-47
Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.
Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №11 від 19.03.2024 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора: Юрій Зінько**, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар: Анатолій Войнаровський**, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Тетяна Боряк, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); **Сергій Гальчак,** доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Віктор Даниленко**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України (Україна); **Ганна-Магдалена Зовчак,** доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); **Тетяна Кароєва**, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Йоланта Кольбушевська**, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); **Ольга Коляструк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Валерій Кононенко,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Корновенко,** доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); **Марина Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); **Наталі Муан**, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); **Іван Романюк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Ірина Скубій**, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельнбурна (Австралія); **Владилена Сокирська**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; **Галина Стародубець**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); **Юрій Степанчук**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Вікторія Тельвак**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); **Олександр Фрідман,** доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); **Юлія Хитровська,** доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); **Ярослав Цецик**, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; https://vspu.net/nzhist

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2024
© Автори статей, 2024

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration
Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004
Media identifier: R 30-01581

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 47

VINNYTSIA
2024

УДК 93/94(06)
Н 35
Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 47. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2024. – 148 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2024-47
By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)
The collection is indexed in international databases: Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.
Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.11 dated March 19, 2024).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, PhD (History), Associate Professor, Researcher, History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Sergii Galchak**, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Pracices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva,** Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Proffesor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko,** Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko,** Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrska**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak,** PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:
32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21
E-mail: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** https://vspu.net/nzhist

© Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University, 2024
© Authors of articles, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В'ячеслав Гордієнко, Галина Гордієнко

Військова справа в Золотій Орді і Турані: компаративний аналіз **9**

Орест Лильо

Значення «фабрик-майстерень» в діяльності окремих представників львівського середовища архітекторів і скульпторів у 1730-х – 1760-х рр. **26**

Ігор Кривошея

Етноісторичні мотиви (сюжети) в музичному мистецтві України другої половини 18 – початку 19 століття **35**

Вікторія Никитенко

Проєкти створення Селянського поземельного банку та організаційно-юридичні засади його функціонування **45**

Олена Хоменко

Роль уряду П. Скоропадського в питанні розвитку й підтримки театру та кінематографа в Українській Державі 1918 р. **51**

Павло Кравченко

Боротьба зі спекуляцією і перекупниками як складова Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. (за матеріалами особових справ засуджених) **59**

Юрій Скрипниченко

Діяльність націоналістичних організацій Харківщини та їх роль у допомозі остарбайтерам **65**

Ігор Власюк

Державні заходи щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у Житомирській області в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. **75**

Віталій Гандзюк

Журнал «Сучасність»: історія, традиції, новаторство **82**

Олена Верещагіна-Білявська

Образ людини і світу в сучасній музиці: антропологічні виміри творчості українських композиторів у соціокультурному континуумі **90**

Світлана Біляєва, Ольга Скус, Олена Джагунова

Історико-культурна спадщина України в умовах екзистенційного виклику **99**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Олена Стадник, Наталія Кузьмінець

Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування мешканців м. Вінниці у 1920-х роках **109**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Олександр Чучалін

Послужні списки монастирів як джерело з вивчення становища та соціального складу обителей Київської єпархії 19 – початку 20 ст. **119**

Антон Терещук

Січневе повстання 1863-1864 рр. у спогадах Августа Іванського **126**

Ольга Коляструк

Локальні студії радянського повсякдення: досвід, уроки, виклики **135**

РЕЦЕНЗІЇ

Віталій Тучинський

Володимир Ревуцький. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувщину містечок та сіл Мурованокуриловецького району. Житомир, 2023. 555 с. **142**

Для авторів **145**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Vyacheslav V. Hordiyenko, Halina M. Hordiyenko

Military affairs in Golden Horde and Turan: comparative analysis **9**

Orest M. Lylio

The importance of "factory-workshops" in the activities of individual representatives of Lviv architects and sculptors milieu in the 1730s and 1760s. **26**

Igor I. Kryvosheia

Ethno-historical motifs (plots) in the musical art of Ukraine in second half of the 18th – early 19th century **35**

Viktoriia V. Nykytenko

Projects of establishing the Peasant land bank and its organizational-legal principles of functioning **45**

Olena O. Khomenko

The role of P. Skoropadsky's government in the issue of the development and support of theater and cinema in the Ukrainian State in 1918 **51**

Pavlo M. Kravchenko

Fighting speculation and reselling as a component of the 1932-1933 Holodomor-genocide (based on personal files of convicts) **59**

Yurii F. Skrypnychenko

Activities of nationalist organizations in Kharkiv region and their role in assistance to the ostarbaiters **65**

Igor M. Vlasyuk

State measures to combat child homelessness and neglect in the Zhytomyr region in the mid-1950's – the first half of the 1960's **75**

Vitaliy O. Gandziuk

«Suchasnost» magazine: history, traditions, innovation **82**

Olena Ye. Vereshchahina-Biliavska

The image of human and the world in contemporary music: anthropological dimensions of Ukrainian composers' works in the socio-cultural continuum **90**

Svitlana O. Biliaieva, Olha V. Skus, Olena I. Dzhahunova

Historical and cultural heritage of Ukraine in conditions of existential challenge **99**

HISTORY OF PODILLIA

Olena O. Stadnyk, Natalia P. Kuzminets

Living conditions and communal services of residents of Vinnytsia in the 1920s **109**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Oleksandr P. Chuchalin

Exploring the population and social structure of the Kyiv Eparchy through monastery service records from the 19th to early 20th century **119**

Anton S. Tereshchuk

The January uprising of 1863-1864 in the memoirs of August Ivansky **126**

Olha A. Koliastruk

Local studios of soviet everyday life: experience, lessons, challenges **135**

REVIEWS

Vitaliy A. Tuchinsky

Volodymyr Revutskyi. Pages of forgotten history. Stories about the past of the towns and villages of Murovanokurylovetsky district. Zhytomyr, 2023. 555 p. **142**

For Authors **145**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 355(5-191.2)”1240/1502”:303.72-042.2(045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-9-25

Military affairs in Golden Horde and Turan: comparative analysis

Vyacheslav V. Hordiyenko
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: v.hordiienko@udpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1133-4199
Researcher ID: G-5706-2019

Halina M. Hordiyenko
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: h.hordiienko@udpu.edu
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2424-2410
Researcher ID: HKX-4598-2023

Abstract.

The purpose of the article *is a historical reconstruction of the most important components of the military affairs of the Golden Horde and Turan, their comparative analysis, establishment of common features and differences, as well as clarification of the social and military-technical reasons that led to the military defeat and subsequent decline of Ulus Juchi.* ***The research methodology****, in addition to observing the principles of objectivity and historicism, consisted in the consistent application of the historical comparative method, its heuristic, analytical, descriptive functions and the function of identifying borrowings and influences.* ***The scientific novelty*** *is contained in the systematic application of a comparative analysis of the military affairs in Ulus Juchi and in the state of Timur, revealing the effectiveness of transfers and durability of elements of the military art of the Mongolian and Turkic ethnic communities.* ***Conclusions.*** *The author has found the military affairs of the Genghisids to be based on Mongolian military traditions and experience. Decimal system and the left-right arms and the center structuring underlay the military organization of the countries. Golden Horde and Ulus Chagatai preserved general military duty. Mobilization resource comprised hundreds of thousands of prepared warriors called horse-soldiers. The paper has identified that the would-be reinforcement training was naturally held in professional and living environments of the Nomads. It was battue hunting that played a significant role in military organization and tactics. The armies of Golden Horde and Turan consisted of light and heavily armed cavalry. The article has demonstrated that the Tymur's infantry was of great importance and performed special vital urgent tasks but supporting role. Being a general, Tymur among the followers of Mongolian war principal was the first to take notice of the new tendency in military affairs. The army of Golden Horden was proved to successfully know the Nomads' basic tactical techniques – "round dance", "crow's flock", "shiuchi" and "tulgam". "Tulgama" known as bypassing the enemy from one or two flanks and getting behind his lines when battling, was the most effective tactical military instrument of the Genghisids states. The Turan army lead by Tymur, was able to contrast "tulgama" with their own organizational and tactical innovations. Tymur covered cavalry corps of the left and right arms were by "canbulas" – protective corps with the number no less than the main divisions. Their clear task included to prevent the enemy's cavalry from going around from the flanks. They fought together with the vanguard corps. The most important Tymur's innovation was introducing a powerful rearguard – a corps of patches of twenty koshuns. Unlike the Golden Horde warriors, Tymur enriched the Mongolian art of war with systemic use of reserves. The paper has found that military organization of Golden Horde and Turan was tightly connected with the social structure. In the middle of the 14th century Ulus Dzhuchi survived the political crises "Great Confusion" that provoked increasing of centrifugal motion. After political anarchy, uluses were assigned to the Juchid clans. Bekliarbek (a stoker) position creation was a sign of feudalization and central power weakening in Golden Horde. The way Khan Tokhtamysh had distributed suurgals (patches) in order to increase the number of his adherents, didn't bring power consolidation, but loose it contrariwise. In the Tokhtamysh army it was revealed with commanders (oglans and beks) betrayal. The Tymur's state was in the ascendancy; allowance of uluses and suurgals was developed with establishing clear and definite military duties. Feudalization tendency*

……

hadn't appeared clearly in Turan yet. That lead to more solidarity and motivation of the Tymur's army in his resistance with Tokhtamysh.

***Keywords**: military affairs, Golden Horde, Turan, Tymur, Tokhtamysh, military organization, tulgama, suurgal.*

Військова справа в Золотій Орді і Турані: компаративний аналіз

В'ячеслав Гордієнко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: v.hordiienko@udpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1133-4199
Researcher ID: G-5706-2019

Галина Гордієнко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: h.hordiienko@udpu.edu
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2424-2410
Researcher ID: HKX-4598-2023

Анотація.

***Мета статті –** історична реконструкція найважливіших компонентів військової справи Золотої Орди і Турану, їх порівняльний аналіз, встановлення спільних рис і відмінностей, а також уточнення причин соціального і військово-технічного характеру, які зумовили військову поразку і наступний занепад Улусу Джучі. **Методологія дослідження**, крім дотримання принципів об'єктивності та історизму, полягала в послідовному застосуванні методу історичної компаративістики, його евристичної, аналітичної, дескриптивної функцій та функції виявлення запозичень і впливів. **Наукова новизна** міститься у системному використанні порівняльного аналізу військової справи в Улусі Джучі і в державі Тимура, встановленні ефективності трансферів і тяглості елементів військового мистецтва монгольської і тюркської етнічних спільнот. **Висновки.** Встановлено, що військова справа держав чингізидів базувалася на монгольських військових традиціях і досвіді. В основі військової організації країн була десяткова система і структурування на праве, ліве крила і центр. У Золотій Орді й Улусі Чагатая збереглася загальна військова повинність. Мобілізаційний ресурс складав сотні тисяч підготовлених вояків – кіннотників. З'ясовано, що навчання майбутнього поповнення відбувалося органічно у виробничому і побутовому повсякденні номадів. Велике значення для військової організації і тактики мало облавне полювання. Армії Золотої Орди і Турану складалися з легкої і важкоозброєної кінноти. Встановлено, що у війську Тимура піхота займала вагоме місце і виконувала не допоміжну роль, а важливі бойові завдання. Тимур як полководець першим серед спадкоємців монгольських бойових принципів помітив нову тенденцію у військовій справі.

Доведено, що армія Золотої Орди успішно володіла основними тактичними прийомами номадів: «хоровод», «вороняча зграя», «шіучі» і «тулгама». Обхід противника з одного або двох флангів і заходження йому в тил під час битви – «тулгама» був найефективнішим тактичним прийомом військ держав чингізидів. З'ясовано, що туранська армія під командуванням Тимура змогла протиставити «тулгама» власні організаційні і тактичні новації. Кінні корпуси правого і лівого крила Тимур прикрив «канбулами» – охоронними корпусами, які чисельністю не поступалися основним підрозділам і мали чітке завдання – не допустити обхід кінноти противника з флангів. Разом із корпусом авангарду вони перебували попереду у бойовому строю. Найважливішою новацією Тимура стало запровадження потужного ар'єргарду – корпусу латників із двадцяти кошунів. На відміну від золотоординців, Тимур поповнив військове мистецтво системним використанням резервів.

Встановлено, що військова організація Золотої Орди і Турану перебувала у тісному взаємозв'язку із соціальною структурою. Улус Джучі у середині XIV ст. пережив політичну кризу «Велику зам'ятню», у результаті чого посилився відцентровий рух. Улуси після періоду політичної анархії закріпилися за кланами джучидів. Тенденція феодалізації й ослаблення центральної влади виразилася у появі в Золотій Орді посади беклярбека – темника. Роздача ханом Тохтамишем суюргалів – ленних володінь з метою збільшення кількості своїх прихильників не зміцнила його влади, а в армії це проявилося у формі зрадництва командирів – огланів і беків. Держава Тимура перебувала у стадії піднесення, пожалування улусів і суюргалів супроводжувалося встановленням чітких військових

зобов'язань. Тенденція феодалізації ще не далася взнаки в Турані, що зумовило більшу згуртованість і вмотивованість війська Тимура у його протистоянні з Тохтамишем.

Ключові слова: *військова справа, Золота Орда, Туран, Тимур, Тохтамиш, військова організація, тулгама, суюргал.*

Постановка проблеми. Науковий інтерес до військової справи монголів епохи великих завоювань і держав чингізидів завжди був достатньо високим. Військове мистецтво Золотої Орди і Турану активно вивчалося як у період колоніальної експансії в Азії, так і в часи національно-визвольної боротьби народів континенту проти імперіалізму. Нині увага до військових традицій і військової організації Улусу Джучі та імперії Тимура посилюється на тлі відкритої російської збройної агресії проти суверенної України. Під загрозою опинилися й пострадянські держави Середньої Азії – Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан.

Структурні компоненти військової справи – військова організація, озброєння, військове мистецтво – є універсальними для всіх часів і народів. Але зміст цих компонентів різниться залежно від конкретної історичної епохи, типу культури суспільства, соціально-політичного устрою, державного ладу, стану розвитку науки і техніки, менталітету населення тощо. Велике значення має ґенеза військової справи якого-небудь народу, тобто це, як вона сформувалася і розвивалася протягом значного відрізку часу на основі військових традиції певного суспільства.

Неспровокована збройна агресія РФ проти суверенної України значною мірою обумовлена неототалітарною ідеологією «русского мира», в основі якої лежить ідея «унікальної», «високодуховної» євразійської «цивілізації», яка увібрала в себе найкращі здобутки культури Великого степу, у тому числі й військового мистецтва. Ця обставина актуалізує військову історію Золотої Орди, оскільки Московія кілька століть була її улусом. Постає потреба подальшого уточнення наукового образу військової справи держав чингізидів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Серед сходознавців, які тією або іншою мірою розробляли проблематику військової історії та військової справи номадів, були видатні науковці XIX – XX ст. У період експансії Російської імперії в Середню і Центральну Азію була надрукована книга генерал-лейтенанта, члена військово-вченого комітету головного штабу М. І. Іваніна «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане». Це була одна з перших праць про військову справу монгольської і тюркської кочових спільнот, написана військовим фахівцем. Звісно, вона мала прикладне значення, оскільки її використовували як посібник в імперських військових навчальних закладах. Майбутні командири російських окупаційних військ у Середній і Центральній Азії отримували із посібника необхідні знання про військові традиції й історію військового мистецтва кочівників Великого степу і землеробів Мавераннахру. Спираючись на доступний на той час комплекс історичних джерел, М. І. Іванін подав досить детальний опис державного ладу Монгольської імперії Чингісхана і Турану в період правління Тимура. Автор вказав на генетичний зв'язок між військовою системою монголів і розвитком кочової державності. У розділах згаданої книги послідовно висвітлено військово-адміністративний устрій, подано характеристику родів військ, їхньої структури, управління, озброєння, бойового строю, тактичних прийомів, дисципліни, матеріального забезпечення й елементів логістики. Меншою мірою досліджено в роботі військовий лад Золотої Орди (Иванин, 1875).

Класичною працею з історії Золотої Орди стала монографія німецького історика Б. Шпулєра. Автор висвітлив військово-політичні події в західній частині Великого степу від появи монголів на Русі у 1223 р. і до падіння Золотої Орди у 1502 р. Крім детального викладу політичної історії Улуса Джучі, монографія німецького історика містить аналіз державного ладу, військової справи і навіть таких елементів повсякдення, як одяг і харчування золотоординців (Spuler, 1965). Відомий сходознавець академік В. В. Бартольд заклав основи наукової теорії становлення монгольської державності. Низка його праць присвячена політичній історії країн, які виникли у результаті розпаду Монгольської імперії. Історик реконструював складну еволюцію Улусу Чагатая, яка передувала виникненню імперії Тимура (Бартольд, 1963a), (Бартольд, 1963b), (Бартольд, 1963c). Соціально-економічний аналіз розвитку монгольської спільноти здійснив Б. Я. Владимирцов. Застосовуючи марксистську методологію, дослідник розробив оригінальну концепцію «кочового феодалізму». Дослідник був одним із перших науковців, які звернули увагу на специфіку відносини власності у Великому степу і на соціальну динаміку, викликану ними. Оскільки монгольська військова організація була тісно пов'язана із соціальним процесами, концепція Б. Я. Владимирцова відкривала можливості під новим кутом зору розглядати еволюцію військової справи у державах чингізидів (Владимирцов, 2002). Незважаючи на встановлені комуністичною владою ідеологічні рамки, відомі радянські сходознавці Б. Д. Греков, О. Ю. Якубовський (Греков, Якубовский,1950) та І. Б. Греков (Греков И., 1975) істотно розширили наукові уявлення про середньовічні державні утворення

Великого степу і Середньої Азії. Для робіт представників течії «євразійства» С. М. Трубецького (Трубецкой, 1925), (Трубецкой, 1993a), (Трубецкой, 1993b), Г. В. Вернадського (Вернадский, 1997), Л. М. Гумільова (Гумилев, 1987) та ін. було властивим перебільшення ролі Русі в історії Золотої Орди. Але євразійці наполегливо підкреслювали дійсну спадкоємність військової організації Улуса Джучі і Московії. Варто наголосити, що низка ідей «євразійців» у спотвореному новітніми «неоєвразійцями» вигляді лягли в основу нинішньої агресивної ідеології «русского мира» правлячого режиму в РФ.

Потужно розвивалася історіографія Монгольської імперії, Золотої Орди і Турану в пострадянських країнах. Нові підходи до вивчення номадичних військових традицій і озброєння кочових військ сформулював дослідник М. В. Горелик (Горелик, 1990), (Горелик, 2002). Високий авторитет у науковому середовищі здобула монографія Р. П. Храпачевського, у якій проаналізовано специфіку державного устрою Монгольської імперії, охарактеризовано прогресивні елементи військового мистецтва монголів, їхній внесок у військову стратегію і тактику (Храпачевский, 2005). Привертають увагу дослідження військової історії та військової справи Улуса Джучі і Турану А. К. Кушкумбаєва і Л. А. Боброва. Зокрема, спільна стаття дослідників присвячена аналізові основних тактичних прийомів, які застосовувалися на полі бою арміями кочівників (Кушкумбаев, Бобров, 2013). Вагомим внеском у розробку проблематики військової історії імперії Тимура можна вважати статтю Л. А. Боброва про командний склад армії самаркандського завойовника (Бобров, 2015). Військовий історик І. Л. Ізмайлов вивчав військову організацію і військову справу Улусу Джучі і її генетичний зв'язок з монгольськими військовими традиціями (Измайлов, 2009), (Измайлов, 2010).

Долучаються до вивчення історії Золотої Орди й українські дослідники. Так, Б. В. Черкас у своїй монографії та дисертації про становлення і розвиток західної частини Улусу Джучі відвів місце для висвітлення взаємин Золотої Орди і Литовсько-руської держави за хана Тохтамиша і Великого князя Вітовта, зокрема вказав на відсталість політичних і військових засобів відновлення великодержавного статусу Золотої Орди, які спробував застосувати Тохтамиш (Черкас, 2014), (Черкас, 2015). Дослідник О. Г. Сокирко проаналізував рецепцію тюркських військових традицій ранньомодерного періоду в козацькому війську Гетьманщини (Сокирко, 2024).

Загалом, історіографія військової справи держав чингізидів є значною за обсягом і тематично розмаїтою. Проте окремого дослідження із застосуванням компаративістського підходу до вивчення військової справи Золотої Орди й імперії Тимура не існує.

Метою цієї наукової розвідки є історична реконструкція найважливіших компонентів військової справи Золотої Орди і Турану, їх порівняльний аналіз, встановлення спільних рис і відмінностей, а також уточнення причин соціального і військово-технічного характеру, які зумовили військову поразку і наступний занепад Улусу Джучі.

Виклад основного матеріалу. Стислий обсяг статті дозволяє провести загальне порівняння лише деяких складових військової справи: військової організації, комплектування війська, елементів озброєння, військової стратегії і тактики та впливу соціальної динаміки на розвиток військової справи в Золотій Орді і Турані.

Золота Орда і Туран виникли на фундаменті Монгольської імперії, яка де-факто розпалася на окремі частини у результаті рішень знаменитого курултаю чингізидів на р. Талас у 1269 р. (Бартольд, 1963, с. 593–584) Формальну єдність цих частин забезпечував так званий «золотий рід», тобто нащадки Чингісхана, численні клани яких правили і, водночас, ворогували між собою в уламках колишньої імперії. У Золотій Орді правили джучиди, спадкоємці старшого сина Чингісхана Джучі. Туран – імперія Тимура виник на землях улусу Чагатая, другого сина монгольського завойовника. Незважаючи на те, що упродовж півтора століття монголи як етнічна спільнота значною мірою розчинилися в численному тюркському етнічному середовищі, військова справа обох держав зберігала традиції державної організації й армії Чингісхана. Зокрема, академік В. В. Бартольд писав про це так: «Тимур старався використовувати для своїх цілей ідею і традиції монгольської імперії, зокрема чагатайського ханства. Чагатаї складали його головну військову силу; за зовнішнім виглядом його військо більше було схожим на монголів (вояки носили коси), ніж на мусульман; стосунки між Тимуром і його сподвижниками визначалися традиціями і звичаями військового побуту» (Бартольд, 1963, с. 153).

Потужна і прогресивна для свого часу військова організація монголів забезпечила успішну експансію і створення територіально найбільшої імперії у світовій історії. Вона залишалася незмінною упродовж століть, оскільки була сформульована в чингісхановому зводі законів – Великій Ясі (Трепавлов, 2010, с. 22). Стимулами зовнішньої експансії монголів, згідно із твердженням Р. П. Храпачевського, стало поєднання інтересів маси кочівників Великого степу й потреб, які виникли у кагана – Чингісхана – у процесі розбудови своєї держави. Кочівникам потрібні були нові пасовища для зростаючих табунів худоби, раби для ведення кочового господарства і здобич, що прибували внаслідок пограбування осілих народів, а Чингісханові

потрібна була міцна влада, яку можна було зберігати і посилювати за допомогою пожалувань уділів своїм нойонам на завойованих землях (Храпачевский, 2005, с. 121). Можна стверджувати, що приблизно такими ж були причини зовнішньої експансії держави Тимура – Турану, а знаряддям експансіоністської політики «великого кульгавця», як і Чингісхана, була його армія. Золота Орда на той момент хоч не відмовилася зовсім від спроб розширити свої територіальні володіння, але таки більше уваги приділяла господарсько-економічному розвиткові і закріпленню за собою земель, завойованих ханами Джучі й Бату.

Важливим компонентом військової справи Улуса Джучі і Турану було комплектування війська. Незважаючи на те, що монголи упродовж півтора століття асимілювалися з тюркським етнічним середовищем й відбулася ісламізація населення Золотої Орди й Улусу Чагатая, монгольський принцип загальної військової повинності зберігся цілком. Відомо, що армія Чингісхана комплектувалася із усіх чоловіків-монголів віком від 15 до 70 років (Храпачевський, 2005, с. 138). Військовий історик О. А. Свєчин пояснював загальну військову повинність у монголів кочовим способом життя, коли виживання спільноти цілком залежало від здатності кожного монгола у будь-який момент і за любої загрози бути готовим захищати зі зброєю в руках табуни своєї худоби і пасовища для них. Кожен кочівник з юних літ мусив самостійно важко працювати у степу, аби вижила його родина у несприятливих природних умовах. Він мусив бути фізично сильним і загартованим. Чингісхан, бажаючи мати для війська у своєму розпорядженні кожного дорослого кочівника, строго заборонив монголам брати собі слуг із числа своїх одноплемінників. Мускулисті, витривалі, невибагливі, дисципліновані монголи були якісним людським ресурсом для війська. Таке військо, за словами О. А. Свєчина, було потужним, а у випадку, коли його очолювали видатні полководці рівня Чингісхана або Тимура, воно ставало непереможним (Свечин, 1927, с. 144). Крім основних підрозділів вершників-кочівників, у монгольському війську були війська союзників (кіннота і піхотне ополчення), а також підрозділи із насильно мобілізованих чоловіків завойованих країн. Останні використовувалися, фактично, як «гарматне м'ясо». Їх безжально відправляли в передню лінію, щоб противник на них витрачав свою метальну зброю і фізичні сили.

Комплектування війська як у Золотій Орді, так і в Турані, переважно, відбувалося на основі загальної військової повинності. І. Л. Ізмайлов наголошує на тому, що в ханських ярликах, у тому числі й тарханних, відсутня фіксація умов виконання військової служби. У зв'зку з цим історик робить висновок, що військова служба в Золотій Орді регулювалася традицією, звичаєм, положеннями законів Яси і була безумовним, без жодних винятків обов'язком кожного служилого золотоординця (Измайлов, 2010, с. 8).

Загальна військова повинність була б неможливою без традиційної для кочівників підготовки молодого покоління до майбутньої ратної справи. Гійом де Боплан писав: «Бо як уже в семирічному віці покидають свої оселі, поставлені на двоколісних возах, то відтоді сплять лише під дахом зоряного неба ! Від цього віку вони їдять лише те, що самі собі вполюють з лука; таким чином, татари вчать своїх дітей влучно стріляти. Коли ж татарин досягне дванадцяти років, його беруть у військовий похід» (Боплан, 1990, с. 52). Войовничість прищеплювалася чоловікам з дитинства: кожен із них ще в дитячих іграх намагався якнайкраще імітувати поведінку вовка-мисливця. У тюрків від давніх часів збереглася традиція існування «вовчих чоловічих союзів», які для підлітків і юнаків ставали справжньою школою військового гарту. Дослідники давно звернули увагу на тюркський звичай «баримти» як спосіб бойового тренування кіннотників. Йдеться про масштабну імітацію крадіжки табуна худоби, у якій брали участь підлітки і юнаки – майбутні воїни. Під час такого роду тренувань і на традиційному для номадів облавному полюванні визначалися найкмітливіші, найспритніші і найвитриваліші юнаки. Під час цієї забави з'ясовувалося, хто із юнаків влучно стріляє, хто – краще володіє конем, хто здатен на доблесний вчинок і т.п. Тобто ще до вступу до війська відбувалася органічна диференціація майбутнього поповнення. «Військові дії і полювання визначали найсильніших, здібних членів суспільства, а отже, й визначали ієрархічні стосунки в кочовому середовищі», – писав Е. Сейдалієв, один із авторів книги «Золота Орда у світовій історії» (Сейдалиев, 2016, с. 267).

Облавне полювання кочівників визнається нинішніми дослідниками інституцією, яка не тільки була атрибутом системи життєзабезпечення, але й визначала специфіку становлення військової справи у Великому степу. Підлітки віком 12–14 років отримували право брати участь в облавному полюванні, і саме тут відбувався обряд ініціації мисливця, котрий вперше вполював дичину. Перед початком першого для новачка полювання відбувалася особлива церемонія: старший натирав підліткові великий палець руки м'ясом і жиром. Монгольський спосіб стрільби з лука, на відміну від європейських, передбачав використання саме великого пальця.

В облавному полюванні брали участь усі чоловіки номадичної спільноти. Стихійно утвердилася організаційна структура такого полювання: праве крило, ліве крило і центр. З часом така схема закріпилася за військовою організацією, а з виникненням номадичних держав

сформувалася трискладова військово-адміністративна система. Для ведення успішного облавного полювання з його симетрично вибудованими «крилами» був потрібний правильний розподіл учасників, для якого найбільше підходила десяткова система. Саме ця обставина зумовила утвердження десяткової системи у суспільному житті і військовій справі монголів і тюрків. Історик А. К. Кушкумбаєв писав з цього приводу: «Десятковий принцип – це жорсткий соціально-регулятивний механізм, який встановлював єдиний (універсальний) горизонтально-вертикальний (наскрізний) військово-організаційний порядок як у збройних силах, так і серед цивільного населення кочових імперій і став, можна сказати, вершиною їх управлінського менеджменту. Будь-яка згуртована (велика або мала) групова спільність людей вимагає малогрупового (роздрібненого) підрозділу з метою системності, планомірності і злагодженості дій. Таким регулятивним військовим інститутом, безсумнівно, став десятковий принцип військової організації» (Кушкумбаев, 2009, с. 46).

Тимур істотно удосконалив номадичний спосіб поповнення війська. Всі чоловіки на приєднаних до Турану землях, що мали право носити зброю, могли вступати до армії Тимура на ту ж посаду, яку обіймали до підкорення батьківщини, і тоді, відповідно, мали утримання відповідно до свого чину. Сини вояків, які відзначилися в тимуровому війську особливою доблестю, отримували з казни матеріальну допомогу, а якщо вступали до війська, то перед ними відкривався шлях до армійської кар'єри. Вояки переможеного противника, які добровільно переходили на службу до Тимура, мали такі ж права (Иванин, 1875, с. 187). Отож, можна зробити висновок, що, на відміну від монгольської традиції насильної мобілізації серед завойованих народів, Тимур добився того, що до його війська вступали цілком добровільно не тільки ополченці-чагатаї, але й вояки із підкорених Великим еміром земель. Непереможний полководець гарантував кожному із них щедру «ганіму», тобто частину здобичі після бойового походу нарівні із іншими вояками тимурової армії.

Основну частину військової сили Золотої Орди складало ополчення татарських кланів. Його чисельність могла бути достатньо великою у порівнянні, наприклад, із тодішніми європейськими арміями. Деякі джерела повідомляють про золотоординське військо з кількістю вояків близько чверті мільйона. Утримувати таку армію тривалий час не могла навіть така велика і багата держава, як Золота Орда. Тому, хан Улусу Джучі, який би він не був талановитий полководець та адміністратор, не міг вести тривалу війну. Інша справа, якщо бойові дії йшли на території противника, коли можна було забезпечувати армію шляхом відкритого грабунку місцевого населення. Улус Джучі упродовж двох століть залишався наймогутнішою державою в регіоні, а його військова стратегія не передбачала ведення оборонної війни. Проте після «Великої зам'ятні» – періоду політичної анархії (1359 – 1380) – Золота Орда, за невеликим винятком, вже не вела масштабних загарбницьких військ. Унаслідок цього у другій половині XIV ст. військова організація Улусу Джучі обумовлювала застосування стратегії «прямого удару» і швидкоплинної війни. «Як правило, успіх кампанії досягався висуванням до якого-небудь стратегічного пункту і його оточенням. У той час, як основні сили готувалися до штурму, інші загони розоряли округу і придушували спротив у найближчих містах. Взяття або капітуляція цього центру знаменувала, як правило, і досягнення політичних цілей, оскільки противники віддавали перевагу укладанню миру, без продовження війни», – зазначав І. Л. Ізмайлов (Измайлов, 2009, с. 424).

Військова реформа хана Тохтамиша була спрямована на створення важкоозброєної (лицарської) кінноти, запровадження метальної та вогнепальної артилерії і відновлення дещо забутої класичної бойової військово-облавної тактики степовиків. Ханові вдалося різко збільшити мобілізаційний ресурс Золотої Орди. Е. Сейдалієв, спираючись на матеріали археологічних досліджень, зазначав, що у війську Улусу Джучі вже була помітна істотна соціальна диференціація. Збереглися багаті поховання вояків командного складу і значно скромніші могили рядових кіннотників (Сейдалиев, 2016, с. 266). Проте новації Тохтамиша не торкнулися найважливішого – відновлення регулярного війська часів великих завоювань. Б. В. Черкас зазначав з цього приводу: «Навіть поширення лицарської амуніції свідчить не лише про наявність важкої кінноти, але й про соціальні зміни: збереження у структурі війська дружин із власними вожаками на противагу регулярному війську XIII ст.» (Черкас, 2015, с. 232).

У монгольському війську епохи "великих завоювань", крім кінноти монголів, що становила ядро армії, були й підрозділи упокорених народів, у тому числі й піхотинці. Останніх було небагато, вони виконували допоміжні функції під час облог міст і фортець. У Золотій Орді військо складалося тільки із ординців і підрозділів із васальних князівств. Піхотинців у ньому майже не було. У золотоординській армії був численний обслуговуваний персонал, на одного вояка припадало не менше двох слуг (Измайлов, 2009, с. 411).

Академік В. В. Бартольд підкреслював, що держава Тимура була своєрідним поєднанням елементів тюрксько-монгольської державності і тюрко-монгольського військового ладу з елементами мусульманської, переважно перської культури (Бартольд, 1964, с. 23). Військо

Тимура в Турані з організаційної точки зору майже не відрізнялося від армії Золотої Орди. Воно також поділялося на тумени, тисячі, сотні і десятки. Крім цього, воно також було, по суті, ополченням. Але, на відміну від збройних сил Улусу Джучі, які майже цілком складалися із воїнів-кочівників, армія Тимура ледь не наполовину складалася із мобілізованих дехкан і ремісників, тобто із осілого населення. Р. Груссе про войовничість мешканців Мавераннахра писав так: «…у трансоксіанських тюрків часів Тимура в жилах текла кров військової дисципліни: у шеренгу ставали до того, як лунала відповідна команда, накази розумілися вже до того, як про це проголошував гул барабанів і звуки бойових труб, молоді люди гартувалися у військовій справі упродовж двох століть завдяки безжалісному запровадженню ясака. Яскравим тому доказом стали походи Тамерлана в умовах зими Сибіру або нестерпної спеки Індії. Зрештою, цей режим натренував тюркську хоробрість завдяки Чингізханідській дисципліні» (Груссе, 2006, с. 463). Туранські хлібороби і працівники міських майстерень поставляли у військо свого правителя піхотинців і фахівців для артилерії і саперних підрозділів. Оскільки артилерійська справа потребувала відповідних знань і досвіду, кочівникам вона була недоступна. Вояки із селян і ремісників Мавераннахра обслуговували каменеметальні, стінобитні машини і навіть «радандози» – вогнепальні пристрої. На відміну від традиційної номадичної армії, у війську Тимура піхота виконувала важливу функцію. У бойовому строю вона знаходилася попереду кіннотників. Під час мобілізації управителі провінцій-улусів еміри / беки мусили відправляти до війська основний контингент вояків (асль) і додатковий контингент (ізафе).

За правління Тимура традиційна десяткова система монголів зазнала деяких змін. Так, тумен / кул, який у Чингісхана складався із десяти тисяч вояків, у війську Тимура вже не досягав такого числа. Сотня у Турані називалася «кошун» і могла складатися як із 50, так і з кількох сотень вояків. Туранська армія чи не вперше за монгольського панування містила елементи регулярності, оскільки складалася із вояків-професіоналів. Тимур запровадив особливий вид легкої кінноти – уланів (вершники з піками) і важку кавалерію, яка за необхідності могла спішуватися і битися в пішому порядку. У Європі такі кіннотники з'явилися значно пізніше під назвою «драгуни». Тимурівські піхотинці на марші також пересувалися на конях.

Монгольська військова справа славилася належним чином поставленою розвідкою і контррозвідкою. Крім цього, за словами А. К. Кушкумбаєва, «… монголи ефективно проводили диверсійно-підривні дії, добиваючись політичного розладу і розкладання у стані противника, для чого використовувалися внутрішні суперечності, міждинастичні чвари, невдоволення, міжособистісні склоки й образи серед правлячої еліти ворожої держави» (Кушкумбаев, 2013, с. 47). Ці традиції перейняла й Золота Орда. Маючи досить тісні торгові зв'язки як із іншими улусами колишньої Монгольської імперії, так і з західними державами, військове командування Улусу Джучі – хани, беклярбеки (темники) – могли зібрати необхідну інформацію про свого потенційного противника, про його військові сили, стратегію і тактику. На основі цих даних обиралася власна стратегія війни та розроблялися плани військових операцій. Щоправда, у випадку, коли противник сам добре володів монгольським досвідом розвідувальних та контррозвідувальних дій, успіх цього підрозділу військової організації Золотої Орди істотно знижувався.

Тимур майстерно володів усім монгольським арсеналом стратегічної розвідки, диверсійно-підривних дій, інформаційно-психологічних операцій. Поряд із цим він відводив особливе місце у своїй військовій організації військовій розвідці (хабаргірі). Кожен великий підрозділ туранського війська мав загін розвідників, до якого набирали винятково хоробрих вояків. А провідників (качарчі) для кінних корпусів / кулів самаркандський завойовник підбирав і призначав особисто (Якубовский, 2014, с. 45).

Стратегія Тимура цілком відповідала можливостям ведення війни на просторах Великого степу. Війна для вояків армії самаркандського правителя була доходною справою, кожен переможний похід приносив його учасникам солідну «ганіму» – здобич. Але, на відміну від монголів XIII ст., які базу забезпечення армії бачили на території противника, Тимур враховував у своїй військовій стратегії, передусім, матеріальну базу свого війська в тилу, в Мавераннахрі. Звісно, багатства завойованих країн також йшли на утримання армії Турану, але, як полководець нової епохи, Тимур ніколи не розпочинав великої військової акції без ретельної підготовки. Плануючи похід у Китай, ще за вісім років до його початку, Тимур відрядив до прикордонного міста Ашир кілька тисяч родин кочівників, які мали табуни коней чисельністю до 40 тис. Довкола міста, яке полководець наказав укріпити, почали розорювати великі ділянки землі під посіви, а в місті поступово формувалися значні запаси продовольства. Крім цього, Тимур завжди турбувався про те, як армія буде повертатися назад із походу. Для цього він наказував обабіч маршруту руху війська засівати ділянки цілини, щоб під час повернення вояки мали вдосталь зерна (Свечин, 1927, с. 148).

Військова стратегія Тимура на чотириста років випередила «стратегію розгрому» Наполеона. Тимур завжди давав противникові можливість об'єднати всі свої сили і після цього

вступав зі своїм військом у вирішальну битву. Перемога у генеральній битві відкривала можливість для підкорення провінцій, земель, цілих країн або встановлення там лояльних політичних режимів. Великий емір, як через чотири століття Наполеон, сміливо йшов на противника, цілком покладаючись на свою здатність, незважаючи ні на що, обрати правильне рішення для беззаперечної перемоги.

Отож, як бачимо, військові стратегії Золотої Орди і Турану були схожими. Тимур дещо удосконалив порядок матеріального забезпечення діючої армії, органічно поєднуючи традиційну кочову військову стратегію монголів з її орієнтацією на матеріальні багатства противника із власними новаціями у сфері військової логістики.

Тактика війська Улусу Джучі залишалася незмінною від часів Чингісхана і Бату. Масштабні військові кампанії ординські воєначальники проводили із застосуванням військово-облавних прийомів. Водночас, як стверджує дослідник А. К. Кушкумбаєв, велике значення для успіху такої тактики мало співвідношення чисельності ординських військ і військ, які йому протистояли. Для здійснення всіх елементів облави й оточення противника потрібна була армія кіннотників, яка б у рази перевищувала чисельність ворожого війська (Кушкумбаев, 2009, с. 106).

Незважаючи на збереження військово-облавного способу ведення бойових дій, тактика татар упродовж століть переживала еволюцію. У випадку, коли золотоординське військо було численним, побудова його підрозділів мала п'ять основних компонентів, рідше – сім. Йдеться про кінні корпуси – «кули». Передовий корпус називався «єртоул», корпус ліворуч, або ліве крило, називався «джаункар», корпус праворуч, або праве крило – «бараункар». Неодмінним елементом побудови татарського війська, звісно, був центр (окремий корпус), а також резервний корпус, який розташовувався за центром. Золотоординські полководці виділяли іноді спеціальну варту – охоронний кінний загін попереду – «караул» і такі ж підрозділи на флангах – «канбули». Позаду резервного корпусу іноді виставлявся ар'єргардний підрозділ – «сургавил». Для кращого управління і мобільності на полі бою кули поділялися на менші підрозділи – «кушуни». Можливо, під впливом взаємодії, у тому числі й збройної, із західноєвропейською кавалерією у золотоординських кушунах існували ще дрібніші тактичні підрозділи, схожі на європейські «стяги» і «списи» (Измайлов, 2009, с. 424).

Центр татарського війська – «Улуг кул», корпус, у якому перебувала ставка хана або беклярбека, тобто головнокомандувача – виконував функцію управління крилами і резервом. Управляти такою великою масою кіннотників було важко, застосовувалися сигнали знаменами, штандартами підрозділів. За піднятими вверх знаменами можна було встановити, скільки ще діє на полі бою підрозділів і де вони перебувають. Також велике значення для всього війська мав штандарт головнокомандуючого. Він був своєрідним орієнтиром для командирів підрозділів, адже по ньому можна було чітко встановити, де знаходиться центр бойових позицій золотоординського війська. Крім цього, для управління військами застосовувалися звукові сигнали – звуки бойових труб і бойових барабанів – «накарів».

Центр золотоординського війська «Улуг кул» виконував роль стабілізатора усіх бойових порядків. Основні тактичні дії на полі бою проводили кули-корпуси, які перебували попереду і на флангах. Центр, за необхідності, постачав резервами флангові корпуси і стримував фронтальні атаки противника. Як писав І. Л. Ізмайлов, «саме крила і їхня бойова охорона – канбули – відігравали роль маневрених оперативно-тактичних груп, самостійно діяли на флангах і мали розбити фланги противника й охопити його з тилу. Подібна тактика могла плануватися і здійснюватися тільки за умови, що бойовий порядок військ був досить роздрібненим, а оперативні підрозділи могли діяти, самостійно вирішуючи свої бойові завдання» (Измайлов, 2009, с. 425).

У межах універсального для татар військово-облавного способу ведення бойових дій фахівці виділяють низку тактичних прийомів, які застосовувалися кіннотою Улусу Джучі. Дослідник монгольської військової справи М. В. Горєлик увів у науковий обіг термін «хоровод» для позначення особливого кільцевидного строю монголів і золотоординців для обстрілу противника із луків на середній і малій дистанції. Рухаючись в одному або двох рядах перед фронтом противника, кіннотні підрозділи татар засипали його стрілами в напрямі вбік-уперед – убік – убік-назад. Після цього – по колу повертались на цю ж позицію. Вважається, що обстріл вівся стрілами із великими, гострими і важкими наконечниками особливої форми. Такі стріли завдавали важких ран противникові і його коням (Горелик, 1990, с. 157–158). Упродовж перебування перед фронтом противника лучник робив не менше 2–3 пострілів. «Таким чином, атаки монгольських лучників уже на першій стадії бою не тільки знесилювали противника і руйнували його ряди, що було звичайним для військ усіх народів Євразії, але й вчиняли повний розгром ворога, бо його втеча часто наставала після цієї стадії. У будь-якому разі після атаки лучників дії важкоозброєних списоносців на другому етапі бою і рукопашна сутичка на третьому значно спрощувались» (Горелик, 2002, с. 30).

А. К. Кушкумбаєв і Л. К. Бобров виділили ще один тактичний прийом кінних лучників під назвою «вороняча зграя». При його застосуванні групи лучників по 4–5 вояків верхи на конях діяли у розсипному строю, атакуючи противника з різних боків. Велика кількість таких груп була здатна оточити бойовим «ланцюгом» цілі корпуси-кули ворожого війська і засипати його стрілами із далекої відстані. За допомогою «воронячої зграї» і «ланцюга», яким охоплювалося вороже військо, вдавалося не тільки вражати стрілами противника, але й тримати його під контролем, щоб основне військо могло вчасно організовано відступити у випадку, якщо противник почне контрнаступ (Кушкумбаев, Бобров, 2012, с. 10).

В історичних джерелах епохи монгольських завоювань містяться свідчення про застосування колон піших лучників на полі бою. Цей тактичний прийом виконували все ті ж кінні лучники, але у пішому порядку. Після спішування вони шикувалися в досить густі колони і з далекої відстані засипали ворога стрілами. Коні в цей час були прив'язані неподалік або утримувалися спеціальними слугами. Як правило, такий маневр проводився за наказом воєначальника, коли виникала така необхідність. Тобто спішування лучників відбувалося або напередодні битви, або вже в ході самої битви. Піший лучник мав більше можливостей для прицілювання і влучної стрільби. Він набував особливої пози: робив широкий крок вперед, згинав ноги в колінах або ставав на одне коліно, тулуб відхиляв далеко назад і сильно відтягував правою рукою тятиву лука. Пущена таким чином стріла була здатна пробити панцир ворожого вояка. «Як правило, спішені лучники застосовувалися при відбитті ворожої атаки. Концентрований лучний удар зупиняв прорив ворожих військ і створював передумови для здійснення контратаки, яка проводилася силами кавалерійських монгольських підрозділів. З іншого боку, у випадку необхідності стрій піших лучників міг пересуватися полем бою, продовжуючи вражати противника стрілами», – зазначали А. К. Кушкумбаєв і Л. К. Бобров (Кушкумбаев, Бобров, 2012, с. 12).

Найвідомішим тактичним прийомом монголів у часи великих завоювань і війська золотоординців в епоху процвітання був «тулгама» («тулгамиш»). Війська європейців мало що могли протиставити знаменитому татарському маневру охоплення флангу із заходом у тил, що супроводжувався масованим обстрілом бойових порядків ворожої армії. Сам термін походив від тюркського дієслова «тулгамак», що означав «оточити, обгорнути». Для успішного проведення цього тактичного прийому у степових вояків були швидкі і невибагливі коні, а також найкраща на той час зброя дистанційної дії – потужний складний лук, виготовлений із поєднанням різних матеріалів. Успіх «тулгама» обумовлювався тим, що це був плід органічного розвитку військово-облавного способу ведення бойових дій кочівниками. Відмінність «тулгама» від «хороводу» полягала в тому, що в тактичному прийомі «тулгама» головним був маневр, що супроводжувався масованим обстрілом, а в «хороводі», навпаки, головним був масований обстріл. Обхід флангу противника і заходження йому в тил, як правило, змушували ворога перебудовувати свої бойові порядки під час битви, що спричиняло хаос і поразку. Саме так і сталося під час сумнозвісної битви на Ворсклі 1399 р., коли військо темника Едигея і хана Туглук-Тимура обійшло з флангу і розбило наголову численні підрозділи литовсько-руської армії Великого князя Вітовта (Черкас, 2015, с. 259). Протистояти цьому тактичному прийому були здатні тільки війська Тимура, який знав усе про «тулгама» і вніс відповідні зміни у військову справу Турану.

Дослідники військової справи татар описали ще один тактичний прийом на полі бою – «шіучі» (китайською «долото»). Обравши у строю ворожої армії «слабку ланку», ординський воєначальник віддавав наказ завдати концентрований удар важкої кінноти в те місце. Загони кіннотників, змінюючи один одного, за потреби, робили таранний удар з метою прориву рядів або змішування вояків противника. Після того, як вдавалося розірвати єдиний фронт ворожої армії, у наступ переходило все ординське військо. Успіх прориву забезпечували важкоозброєні кіннотники із якісними захисними обладунками. М. В. Горєлик подав опис двох типів монгольського панцира («хуяг») – ламілярного (пластинчастого) і ламінарного (суцільного). Заможніші золотоординські кіннотники мали металеві суцільні обладунки, а бідніші захищали тулуб обладунками, виготовленими із товстої шкіри, багатошарової повсті, вовняних і волосяних прокладок, шкір тварин (Горелик, 2012, с. 21–22). Звісно, упродовж існування Золотої Орди (1269 – 1502) незмінними у військах залишалися тактичні прийоми вдаваної втечі і засади.

Тимур був великим знавцем монгольської військової справи, оскільки його діяльність як полководця відбувалася у протистоянні із арміями монгольської традиції. Щоб перемогти такого професійного і дисциплінованого ворога, потрібні були новаторські ідеї. Тимур, в основному, зберіг монгольський тип бойового строю війська, так званий разгорнутий стрій («лук-ключ» / «номон тулхікур байрі», «гусячі крила» / «хілял»). Для того, щоб нівелювати загрозу обхідного маневру золотоординців «тулгама», самаркандський правитель значно посилив праве і ліве крило свого війська. Л. А. Бобров на основі цілого комплексу наративних джерел реконструював знаменитий бойовий стрій армії Тимура, який був уперше застосований у битві

на річці Кондурча 18 червня 1391 р. На схемі автор показав, що два додаткові корпуси-кули – «канбули» – емір Тимур поставив як авангард лівого і правого крила. Вони знаходились навіть попереду основного авангарду і мали чітке завдання – не допустити застосування військом Тохтамиша «тулгама». Далі, по центру і позаду від канбулів, розташовувався потужний авангард, у складі якого, крім тумена і двох кошунів легкої і важкої кінноти перебувала і гвардія туранського хана Сулейман-шаха – маріонетки Тимура. Одразу за авангардом розташовувався «великий кул», який складався із важкоозброєних кіннотників – латників. Праворуч від великого кулу розташовувався «правофланговий кул», у складі якого, крім кінноти, були й піхотні підрозділи. Ліворуч від «великого кулу» Тимур поставив «лівофланговий кул». Далі, позаду «великого кулу», знаходилася ставка Тимура, а за нею – резерв Великого еміра у складі двадцяти кошунів латників і тисячної особистої гвардії полководця – «кавчинів» (Бобров, 2015, с. 112). Реконструкція Л. А. Боброва істотно відрізняється від реконструкції М. І. Іваніна більшою деталізацією. На схемі Л. А. Боброва відсутні позначення аванпостів («караулів») попереду «канбулів», які є на схемі М. І. Іваніна. Крім того, офіцер російського імперського генерального штабу на своїй схемі «авангард-авангарду» поставив попереду канбулів, а «великий кул» позначив як «авангард». Усі інші війська Тимура – війська синів і внуків, війська інших родичів і союзників еміра, а також ті, що перебували під безпосереднім командуванням Тимура, – М. І. Іванін позначив як «резерв» (Иванин, 1875, с. 161). Реконструкція строю цієї частини війська Тимура Л. А. Бобровим є конкретнішою – чотири корпуси-кули (правофланговий кул, лівофланговий кул, великий кул, ставка Тимура і резерв. У спільній статті А. К. Кушкумбаєва і Л. А. Боброва про монгольську тактику зазначається: «Ослабивши центр своїх військ, великий завойовник посилив авангард та ар'єргард. Останній виконував в армії Тимура роль стратегічного резерву, охорони полководця і одночасно прикривав тил армії (на випадок прориву противника)» (Кушкумбаев, Бобров, 2013, с. 24). Отож, як бачимо, у реформованому війську Тимура було сім великих корпусів-кулів, частина з яких виконувала функцію резерву. Це дало підстави військовому історику М. П. Міхневичу ще в позаминулому столітті підкреслити, що Тимур створив цілком розвинену систему резервів, чого не було ні в монголів, ні в золотоординців (Михневич, 1896, с. 133–134). Джерела містять повідомлення про наявність у війську Тимура особливого підрозділу – десятитисячного корпусу під назвою «Сонсиз» («незліченне») (Ахмедов, 1999, с. 54). Це регулярне військо постійно перебувало біля великого еміра, виконуючи його особисті накази. Корпус складався із добре навчених і якісно озброєних кіннотників. Під час збройного протистояння «Сонсиз» вводився у бій у виняткових випадках: при загрозі прориву фронту або при потребі остаточно розбити основні сили ворога. І. М. Миргалєєв вважає найважливішою організаційною новацією Тимура створення потужного ар'єргарду у складі 20 і більше кошунів. Ар'єргард був потрібен для використання його підрозділів як резерву, як охорони ставки полководця у випадку успішного виконання противником тактичного прийому «тулгама». Власне, таке розташування підрозділів туранського війська отримало назву «їжак» (Миргалеев, 2011, с. 172).

При уряді Тимура був особливий посадовець, наділений великим обсягом повноважень – «туваджі». Йому емір доручав скликати курултай або оголошувати мобілізацію. Для посилення виконавської дисципліни Тимур запровадив звичай – при передачі розпорядження правителя командирам підрозділів останні мусили давати розписку, для якої був придуманий особливий термін (Бартольд, 1964, с. 50).

Тимур, на відміну від золотоординських правителів, раніше відчув назрівання великих змін у військовій справі і військовому мистецтві, що були пов'язані із зростанням ролі піхоти у бою. У Європі про це яскраво засвідчили битви при Куртре (1302) і при Моргартені (1315), коли міське піше ополчення Фландрії і трьох кантонів Швейцарського союзу розбило рицарські армії. Тимур часто застосовував спосіб спішування кіннотників і кидав їх у бій у пішому порядку. Як правило, такий прийом був успішним при обороні. На одній із середньовічних книжних мініатюр збереглося зображення сцени бою між військами Тохтамиша і Тимура. На ній видно, як кінні лучники із Мавераннахра стріляють у противника, ставши на ліве коліно; коні із сідлами і бойовим оснащенням перебувають позаду, а наступальна зброя лучників разом із щитами лежить на землі поруч. Крім цього, у війську самаркандського еміра були численні суто піхотні підрозділи, які виконували не тільки допоміжну, але й бойову роботу. Тимур часто розпочинав битву із військами азійських противників від оборони. О. Ю. Якубовський писав: «Військо мало… не тільки кіннотників, але й піхотинців. Останні у бойовому розташуванні стояли попереду кіннотників і, у випадку нападу ворога, особливо при кінній атаці, ховаючись за своїми окопними щитами-чапарами і турами, давали перший бій. Піхотинці відігравали виняткову роль на тій ділянці бойового розташування, де бій мав оборонний характер» (Якубовский, 2014, с. 46). Бойовий досвід показав, що належним чином оснащена передня лінія піхотинців здатна якщо й не зупинити повністю ураганний натиск важкоозброєної кінноти ворога, то принаймні істотно ослабити його і створити умови для рішучого контрнаступу своєї кінноти.

Тимур запроваджував у військову справу Турану все, що було на той час прогресивного у цій сфері. Так, М. І. Іванін вказує на наявність у його війську понтонерів або корабельників, яких використовували для наведення мостів і переправ через річки Середньої Азії, Близького Сходу і Великого Степу. Російський військовий історик писав про підрозділ армії Тимура, який спеціалізувася на метанні «грецького вогню», про фахівців з обслуговування облогових машин і метальних знарядь. Крім цього, у війську самаркандського правителя був загін гірських піхотинців і навіть підрозділи бойових слонів (Иванин, 1875, с. 148–149). У середньовічного хроніста Ібн-Арабшаха можна прочитати, що під час облоги фортеці Мардін навесні 1401 р. військо Тимура застосовувало каменемета́льні машини, а саперний підрозділ за допомогою ломів, лопат і кирок спробував робити підкоп, щоправда, невдало. Великий емір вимушений був зняти облогу (Ібн-Арабшах, 2008, с. 168).

Самаркандський завойовник одним із перших середньовічних полководців збагнув користь у бою солдатських одностроїв. Він запропонував своїм воякам носити однаковий головний убір певного фасону, щоб вони могли пізнавати один одного під час битви і займати призначене їм місце (Бартольд, 1964, с. 50). Збереглися свідчення, що підрозділи кіннотників відрізнялися також один від одного мастю коней. Автор знаменитої «Зафар-наме» Шараф ад-Дін Алі Йазді, оповідаючи про огляд свого війська Тимуром напередодні битви із Баязидом Йирдилимом влітку 1402 р., зазначив, що деякі підрозділи тоді вже мали однострої: «Таким способом кожен тюмен і кошун проходили і показували своє спорядження, доки черга не дійшла до військ царевича Мухаммад Султана, які щойно прибули із Самарканда. Вони показали таке спорядження, що небо до сих пір стількома очима такого спорядження не бачило. Його військо складалося із кількох підрозділів і було споряджене окремими кольорами: один підрозділ був червоним, інший – зеленим, третій – жовтим і ще один був білим. Таким чином, він показав своїх йигітів різнокольоровими спорядженнями» (Йазди, 2008, с. 294). До цього варто додати, що європейці пізнього середньовіччя знали, що під час облоги міст, Тимур почергово перебував у трьох наметах білого, червоного і чорного кольорів. Перебування завойовника в білому наметі упродовж першого дня облоги означало милість, перехід другого дня в намет червоного кольору означав кров; коли ж Тимур третього дня облоги входив у чорний намет, це означало, що місто буде цілком знищене (Зема, 2023, с. 18).

Дослідники віддавна помітили цю особливість – схильність до всього нового і прогресивного у військовій справі поважного за віком Тимура і консерватизм та прив'язаність до давніх монгольських військових традицій молодого хана Золотої Орди Тохтамиша. Цей контраст був викликаний об'єктивними причинами соціально-економічного та соціокультурного характеру. Цілий розділ дисертації Б. Черкаса про Улус Джучі має заголовок «Правління Токтамиша – спроби поєднання рудиментів політичних концептів минулого з реальністю останніх двох десятиліть XIV ст.» (Черкас, 2015, с. 198). Військова система в Золотій Орді і Турані мала у своїй основі соціально-економічну структуру, яка забезпечувала її функціонування. Історик Г. А. Федоров-Давидов писав: «Збіг суспільної і військової структури – характерне явище суспільного ладу кочівників Центральної Азії» (Федоров-Давыдов, 1973, с. 50). Мобілізаційний потенціал країн залежав від ефективності реалізації повноваження правителя на рухому і нерухому власність. Історична наука відкинула концепцію «кочового феодалізму» Б. Я. Владимирцова, за якою соціально-економічний розвиток кочових спільнот визначався власністю на землю як основою класового розшарування кочівників (Владимирцов, 2002). Нинішні дослідники більшою мірою дотримуються цивілізаційного підходу до аналізу соціального розвитку кочових спільнот замість формаційного, тобто враховують етнокультурні чинники, державність і право. Але й вони вимушені визнати, що власність на худобу і землю лежала в основі стратифікації монгольського суспільства.

Ще до розпаду єдиної Монгольської імперії утвердилася так звана улусна система соціально-політичної і військової організації. Давній звичай монголів і тюрків ще за життя батька передавати старшим синам частину свого майна у вигляді табунів худоби після реформ Чингісхана і великих завоювань втілився систему улусів – особливого порядку розподілу власності. «Від власності на одну тільки худобу монгольське суспільство перейшло до аристократичного володіння «юртом-військом», народом, даним в уділ, котрий виставляв загони відповідної чисельності, котрий пас худобу на відповідній території, по якій кочувала ставка-орда», – зазначав Г. А. Федоров-Давидов (Федоров-Давыдов, 1973, с. 67). Старший син Чингісхана отримав від батька в уділ народ, який був здатний виставити чотири тисячі вояків. Завойовуючи землі і покоряючи племена і народи далі на захід, Джучі надавав уділи своїм родичам і представникам монгольської аристократії. Так з'являлися нові улуси в межах Улуса Джучі і, відповідно, нові підрозділи війська. Відомо, що за правління Бату Улус Джучі був поділений на дві частини – ліве крило отримав в уділ брат Бату – Орда. Він разом із синами Джучі зайняв східні і південно-східні регіони майбутньої Золотої Орди. Тобто тут утвердилися джучиди. Праве крило Улуса Джучі опинилося у володінні спадкоємців Бату. Нащадки Орди

……

вважалися васалами нащадків Бату, але ця залежність ще в XIII ст. була суто номінальною. З часом відбувся такий же поділ на праве і ліве крило в цих напівнезалежних державах. Нащадки Джучі ділилися на ханів правого і лівого крила. Кожен улус мав свою ставку хана або держателя улуса, яка називалася «орда».

Соціальна структура Золотої Орди утверджується остаточно за хана Узбека і його наступників. Монгольська аристократія поділялася на дві категорії: улусні держателі – воєначальники, тобто еміри, тисячники, темники, які перебували під управлінням головних улусних емірів – «улус-беків», і аристократія, яка була пов'язана з держапаратом Улуса Джучі. Особливе місце в соціальній структурі належало військовій аристократії – держателям улусів. Фактично, улуси за своїм соціальним змістом відповідали західноєвропейським феодальним ленам – пожалуванням сеньйорів васалам-рицарям на умовах виконання військової служби. У період піднесення Золотої Орди за правління ханів Узбека і Джанібека, коли централізація влади досягла своєї кульмінації, існував жорсткий контроль за виконанням держателями улусів своїх військових зобов'язань. На курултаях періодично переглядалися і перерозподілялися улуси серед емірів / беків. Улуси-лени ще не закріпилися за родинами золотоординської аристократії, не набули спадкового характеру.

У результаті подальшого соціально-політичного розвитку Улуса Джучі з'явилася посада беклярбека – головнокомандуючого при золотоординському ханові. Серед найвідоміших беклярбеків-«темників» були Мамай і Едигей. В. В. Трепавлов зазначав із цього приводу: «Поява посади беклярбека була одним із показників розвитку Золотої Орди. По-перше, розвитку адміністративно-політичного: в особі головного бека і його двору оформлялося спеціалізоване військове відомство держави. Однак тиск архаїчних підвалин і криза Улусу не дозволили завершитися цьому процесові. По-друге, розвитку соціального. Беклербек з'явився не раніше того часу, коли в Золотій Орді цілком оформилася аристократична верства беків, яка вимагала ранжирування і структурування. … у зазначеній тенденції проглядається так і не реалізований потенціал майбутніх сеньйорально-васальних відносин, місницьких порядків, феодальної драбини та інших інститутів класичного феодалізму» (Трепавлов, 2014, с. 24).

На момент приходу до влади в Золотій Орді хана Тохтамиша улуси вже були спадковими володіннями і мали характер умовного держання. Умови держання улусу були такими: забезпечення надходження до ханської казни визначених податків, чітке виконання мобілізаційних планів, порядок і спокій на підконтрольній території. Найчастіше улус за кількістю населення був здатен виставити десять тисяч кінних воїнів, тобто тумен. Відповідно, і правитель улусу був за військовим рангом темником. Відомо, що в роки правління Тохтамиша з'явився такий вид пожалування як «суюргал» – пожалування ханом земельного володіння, яке мало відповідний податковий і судовий імунітет. Пожалування суюргала означало не тільки звільнення від податків, але й заборону державним службовцям втручатися у справи управління суюргалом (Почекаев, 2009, с. 124). Роздачею суюргалів Тохтамиш прагнув розширити число своїх прибічників. Юридичним підтвердженням такого пожалування був ярлик хана. Дослідник М. А. Усманов вказував на наявність чотирьох типів таких ярликів: «1) тарханні ярлики, що давали судовий і податково-данницький імунітет; 2) суюргальні ярлики, тобто інвеститурні акти, що вводили у земельне володіння; 3) тарханно-суюргальні ярлики, що мали атрибути як власне тарханних, так і суюргальних пожалувань; 4) судово-суюргальні, які розглядали суперечки щодо суюргалів» (Усманов, 1979, с. 281).

Утвердження улусної системи, поширення інституцій суюргала і тарханства поряд із перманентною боротьбою за владу в Золотій Орді різних гілок «золотого роду» між собою не сприяли відновленню військової сили в період, коли хан Тохтамиш намірявся відновити не тільки велич Золотої Орди, але й відродити єдність всієї Монгольської імперії. Нащадки Джучі, які правили в регіоні Дешті-Кипчак, вороже ставилися до центральної влади (Аяган, Чернієнко, 2023, с. 14). Потужним чинником дезінтеграції Золотої Орди стала політика Тимура після блискучих перемог над Тохтамишем (Греков И., 1975, с. 215). Звідси сепаратизм місцевої знаті і явище зрадництва на полі бою у вирішальний момент. Показовими у цьому були вчинки темника Едигея, який упродовж своєї кар'єри багато разів зраджував своїх покровителів – Урус-хана, Тохтамиша, Тимура та інших (Бартольд, 1963, с. 801).

Військова організація в Турані також була пов'язана із улусною системою. Щоправда, ця система формувалася Тимуром безпосередньо у результаті успішних завоювань. Великі улуси у масштабах цілих країн і мусульманських князівств отримували у володіння сини, внуки, зяті полководця, а також видатні воєначальники – соратники. Джерела містять вказівки і про інститут суюргала в Турані. Володіння у формі суюргала отримували численні еміри / беки і заслужені вояки. Звісно, пожалування Тимура супроводжувалися твердим зобов'язанням виконувати військову службу, забезпечувати зазначену кількість військових контингентів під час мобілізації. Незважаючи на те, що земельні володіння воєначальники отримували безпосередньо від Тимура і були зобов'язані йому особисто своїм статусом і багатством, Великий емір все одно

вживав додаткових заходів, щоб не допустити зради у вирішальний момент. Л. А. Бобров, аналізуючи склад воєначальників Тимура у битві на р. Кондурча, серед критеріїв, якими керувався правитель Турану для призначення на командну посаду, на перше місце ставить особисту відданість. Зокрема, він зазначає, що «… у військових реаліях другої половини XIV ст. лояльність полководця щодо верховного командування була однією із найсерйозніших проблем. У міру руйнування класичної десяткової системи організації військ все більший вплив в арміях Чингізидів і постчингізидських держав почали отримувати глави родо-племінних ополчень і феодальних дружин. Подібні “польові командири” нерідко вели себе підкреслено незалежно і могли покинути театр бойових дій (або навіть поле битви), керуючись винятково особистими міркуваннями та інтересами. Так, наприклад, відхід Бек-Булат-Оглана з поля битви в 1391 р. і Актау в 1395 р. стали важливими причинами поразок армій Тохтамиша в битвах на Кондурчі і Тереку відповідно» (Бобров, 2015, с. 132–133).

Незважаючи на беззаперечний особистий авторитет серед своїх командирів, Тимур вживав цілу низку додаткових заходів, щоб забезпечити їхню лояльність: часто перекидав командувати з одного кошуна на інший, не допускав тривалого управління провінціями-улусами або тривалого володіння суюргалами, часто створював і розпускав нові корпуси-кули. Тимур виділявся серед азійських правителів щедрістю, обдаровуючи своїх воєначальників, котрі проявили себе на полі бою. Нізам ад-Дін Шамі у своїй знаменитій «Зафар-наме» чимало місця відвів під описи того, як Тимур перед битвами і під час битв нагороджував доблесних воєначальників і простих вояків. Так, за мужність, проявлену у боях напередодні Кондурчинської битви 1391 р., полководець пожалував значну область у лен (суюргал) знаменитому Джалал-бахадуру. «Тимур пожалував і обласкав кожного, хто в цей день проявив доблесть або поставив ногу на шлях мужності, і дав (їм) указ на тарханство. Було наказано, щоб їм не перешкоджали входити до його величності, не карали їх і їхніх дітей до дев’яти проступків, не брали їхніх коней для виконання гужової повинності (улаг) і вважали (їх) звільненими від усіх повинностей (такаліф). Звівши Шах-Маліка у високий сан, (Тимур) пожалував йому особисту печатку (мухр) і парване» (Шами, 2006, с. 228).

Потужним засобом посилення лояльності в арсеналі Тимура були шлюбно-династичні стратегії. Крім цього, він ніколи не забував про авторитет військової сили, постійно утримуючи біля себе гвардійський контингент кавчинів. До засобів збереження лояльності варто додати невмолиму жорстокість туранського правителя, з якою він розправлявся із зрадниками.

Висновки. Отже, військова справа Золотої Орди і військова справа Турану мали у своїй основі монгольську військову традицію, оскільки обидві держави утворились із частин Монгольської імперії – Улусу Джучі та Улусу Чагатая. Ефективна монгольська військова організація, монгольська зброя і монгольська бойова тактика залишалися майже незмінними як в золотоординській, так і в туранській арміях. Основу військ у країнах складало кочове ополчення кіннотників. Загальна військова повинність, запроваджена ще Чингісханом, коли військовозобов’язаними вважалися всі чоловіки віком від 12 до 70 років, успішно функціонувала упродовж XIV – XV ст. Мобілізаційний резерв Улуса Джучі і Турану завжди був масштабним, оскільки повсякдення кожного кочівника, починаючи з дитячих літ, було пов’язане із військовою підготовкою. Велике значення для підготовки майбутнього вояка-кіннотника мав військово-облавний спосіб полювання. Полководці армій Золотої Орди і Турану – хан Тохтамиш і Амір Тимур – добре володіли тактичними прийомами військ кочових народів: «хоровод», «вороняча зграя», «тулгама», «шіучі», і вміло застосовували їх на практиці. Проте «стратегія розгрому» Тимура кардинально відрізнялася від монгольських і золотоординських військових традицій. На відміну від золотоординських полководців, Тимур істотно збільшив кількість піхоти у своєму війську і доручав піхотним підрозділам виконання важливих бойових завдань. Самаркандський завойовник першим серед постмонгольських правителів вловив нову тенденцію військової тактики. Знаючи досконально про небезпеку застосування золотоординцями тактики «тулгама», Тимур збільшив до семи кількість кінних корпусів-кулів, запровадивши «канбули» – два охоронні корпуси попереду корпусів лівого і правого крил, які мали чітке завдання – не допустити флангового обходу позицій свого війська ворожими підрозділами. Новим словом у бойовій тактиці стало унікальне застосування Тимуром військових резервів. Бойова тактика війська Тохтамиша, тобто бойова тактика пізньої Золотої Орди була застарілою тактикою кочового польового бою. Сліпе наслідування цієї тактики стало однією із причин важких поразок Тохтамиша у битвах із Тимуром.

Соціально-економічні структури Золотої Орди в другій половині XIV ст. набули тенденції феодалізації, унаслідок чого ослабла цілісність традиційної монгольської військової організації, що супроводжувалося сепаратизмом частини кочової аристократії і зрадництвом воєначальників. Реформи хана Тохтамиша не запобігли цьому. Розбудова держави, формування улусної системи, пожалування суюргалів у Турані здійснювалися Тимуром у зв’язку з потребами військової організації і бойової обстановки. Наслідки тенденції феодалізації

проявилися тут тільки за правління наступників самаркандського правителя. У результаті військо Тимура виявилося згуртованішим і стійкішим у порівнянні із золотоординською армією, що й підтвердилося у битвах на р. Кондурча 1391 р. і на р. Терек у 1395 р.

Фінансування. Автори не мали фінансової підтримки для дослідження, авторства або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Spuler, B. (1965**).** *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rubland 1223 – 1502.* Wiesbaden, *1965.*

Ахмедов, Б., Мукминова, Р., Пугаченкова, Г. (1999). *Амир Темур.* Ташкент: Университет, 263 с.

Аяган Б. Г., Чернієнко Д. А. (2023). Військово-політичне суперництво Шибанідів і казахських ханів у присирдар'їнському регіоні: процеси етнічного розмежування в Центральній Азії у XV – XVI століттях. *Східний світ*, *№2,* 5–17. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2023.02.005

Бартольд, В. В. (1963a). Отец Едигея. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 2, Ч. 1, сс. 797–804). Москва: Издательство восточной литературы.

Бартольд, В. В. (1963b). Тимур и тимуриды. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 2, Ч. 1, сс. 157–162). Москва: Издательство восточной литературы.

Бартольд, В. В. (1963c). Туркестан в эпоху монгольського нашествия. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 1, сс. 4–597). Москва: Издательство восточной литературы.

Бартольд, В. В. (1964). Улугбек и его время. Академик В. В. Бартольд. *Сочинения* (в 8 т. Т. 2, Ч.2, сс. 25–177). Москва: Издательство восточной литературы.

Бобров, Л. А. (2015). Командный состав армии Амира Тимура в Кондурчинской битве 1391 г. *Золотая Орда: история и культурное наследие.* Астана: ИП «BG-PRINT», 111–134.

Боплан, Г. Л. де. (1990). *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. К.: Наук. думка. 256 с.

Вернадский, Г. (1997). *Монголы и Русь.* Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 480 с.

Владимирцов, Б. Я. (2002). Общественный строй монголов. Монгольський кочевой феодализм. *Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов*. М. : Вост. лит., 295–488.

Горелик, М. В. (1990). Степной бой (из истории военного дела татаро-монголов). *Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Сборник научных трудов.* Новосибирск: СО АН СССР, 155–160.

Горелик, М. В. (2002). *Армии монголо-татар X – XIV веков. Воинское искусство, оружие, снаряжение.* Москва: ООО «Восточный горизонт», 84 с.

Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. (1950). *Золотая Орда и её падение.* Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 478 с.

Греков, И. Б. (1975). *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.).* М. : Издательство «Наука»; Главная редакция восточной литературы, 517 с.

Груссе, Р. (2006). *Империя степей: Атилла, Чинисхан, Тамерлан.* Алматы: Санат, 336 с.

Гумилев, Л. Н. (1987). *Древняя Русь и Великая Степь*. М. : Мысль, 766 с.

Зема, В. Є. (2023). Тамерланова клітка для Баязида в історіографії доби Відродження. *Східний світ*, *№ 1,* 6–23. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2023.01.005

Ибн Арабшах. (2008). *История Амира Тимура.* Ташкент: Мехнат, 326 с.

Иванин, М. И. (1875*). О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане.* С.-Петербург: Типография товарищества «Общественный», 252 с.

Измайлов, И. Л. (2009). Организация войска. Военное искусство. *История татар с древнейших времен. Т.3. Улус Джучи (Золотая орда). XIII – середина XV в.* Казань: Институт истории АН РТ, 396–431.

Измайлов, И. Л. (2010). Военная организация Улуса Джучи. *Батыр. Традиционная военная культура Евразии, №1,* 5–15 .

Йазди Шараф ад-Дин Али (2008). *Зафар-наме.* Ташкент: издательство журнала «SAN'AT», 486с.

Кушкумбаев, А. К. (2009). *Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование.* Кокшетау: Келешек 2030, 170 с.

Кушкумбаев, А. К. (2012). Ключевые принципы монгольской военной стратегии XIII – XIV вв. *Военное дело Улуса Джучи и его наследников.* Астана: Фолиант, 38–71.

Кушкумбаев, А. К., Бобров Л. А. (2013). Монгольская тактика ведения степного боя. *Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени.* Астана: ИП «BG-print», 5–47.

Миргалеев, И. М. (2011). Битвы Токтамыш-хана с Аксак Тимуром. *Военное дело Золотой Орды. Проблемы и перспективы изучения.* Казань: Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 170–182.

Михневич, Н. П. (1896). *История военного искусства з древнейших времен до начала XIX столетия.* Санкт-Петербург : Паровая Скоропечатня П. О. Яблонского, 520 с.

Низам ад-Дин Шами (2006). Из «Книги побед» Низам ад-Дина Шами. *История Казахстана в персидских источниках. IV том. Сборник материалов относящихся к Золотой Орде. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным.* Алматы: «Дайк-Пресс», 205–247.

Почекаев, Р. Ю. (2009). *Право Золотой Орды***.** Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 260 с.

Свечин, А. (1927). *Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. Том первый.* Москва-Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 384 с.

Сейдалиев Эмиль. (2016). Военное дело Золотой Орды. *Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 264–287.

Сокирко, О. Г. (2023). Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст. *Східний світ, № 4,* 39–58. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2023.04.039

Трепавлов, В. В. (2010). *Золотая Орда в XIV веке*. М.: Квадрига, 69 с.

Трепавлов, В. В. (2014). Беклярбек в структуре монгольской і тюркской государственности. *Золотоордынское обозрение, № 2 (4),* 21–34.

Трубецкой, Н. С. (1925). *Наследие Чингис-хана*. Берлин, 60 с.

Трубецкой, Н. С. (1993b). О туранском элементе в русской культуре. *Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология.* М.: Наука, 59–76.

Трубецкой, Н. С. (1993a). Общеевразийский национализм. *Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология.* М.: Наука, 90–99.

Усманов, М. А. (1979). *Жалованые акты Джучиева Улуса XIV – XVI вв***.** Казань: Издательство Казанского университета, 321 с.

Федоров-Давыдов, Г. А. (1973). *Общественный строй Золотой Орды.* М.: Издательство Московского университета, 180 с.

Храпачевский, Р. П. (2004). *Военная держава Чингисхана.* М.: АСТ, 557 с.

Черкас, Б. В. (2014). *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII – XIV ст.).* Київ: Інститут історії України, 387 с.

Черкас, Б. В. (2015). *Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток.* Дис. … док. істор. наук: 07.00.02. Київ, 357 с.

Якубовский, А. Ю. (2014). Тимур. *Тамерлан – покоритель Азии.* М.: Ломоносовъ, 5–51.

References:

Ahmedov, B., Mukminova, R., Pugachenkova, G. (1999). *Amir Temur [Amir Temur].* Tashkent: Universitet, 263 p. [in Russian].

Aiahan, B. H.,& Cherniienko, D. A. (2023). Viiskovo-politychne supernytstvo Shybanidiv i kazakhskykh khaniv u prysyrdar'inskomu rehioni: protsesy etnichnoho rozmezhuvannia v Tsentralnii Azii u XV – XVI stolittiakh [The military-political supernity of the Shibanids and Kazakh khans in the Syrdar region: processes of ethnic demarcation in Central Asia in the 15th – 16th centuries]. *Skhidnyi svit – The World of the Orient, 2,* 5–17. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2023.02.005 [in Ukrainian].

Bartold, V. V. (1963a). Otets Edigeya [Edigei's father]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya.* (Vol. 2, P. 1, pp. 797–804). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturyi. [in Russian].

Bartold, V. V. (1963b). Timur i timuridyi [Timur and the Timurids]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya.* (Vol. 2, P. 1, pp. 157–162). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturyi. [in Russian].

Bartold, V. V. (1963c). Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya [Turkestan during the Mongol invasion]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya.* (Vol. 1, pp. 4–597). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturyi. [in Russian].

Bartold, V. V. (1964). Ulugbek i ego vremya [Ulugbek and his time]. Akademik V. V. Bartold. *Sochineniya.* (Vol. 2, P. 1, pp. 25–177). Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturyi. [in Russian].

Bobrov, L. A. (2015). Komandnyiy sostav armii Amira Timura v Kondurchinskoy bitve 1391 g. [The command structure of Amir Timur's army in the Battle of Kondurchin in 1391]. *Zolotaya Orda: istoriya i kulturnoe nasledie*, 111–134. [in Russian].

Boplan, H. L. de. (1990). *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i*

vedennia voien [The Description of the Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Muscovy to the borders of Transylvania, together with their customs, way of life and warfare]. K.: Nauk. Dumka, 256 p. [in Ukrainian].

Cherkas, B. V. (2014). *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, trytorialno-administratyvnyi ustrii, ekonomika, mista. (XIII – XIV st.) [Western possessions of Ulus Juchi: political history, territorial-administrative system, economy, cities. (XIII – XIV centuries)].* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 387 p. [in Ukrainian].

Cherkas, B. V. (2015). *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy XIII – XIV st.: suspilno-politychnyi ta ekonomichnyi rozvytok [Western possessions of the Juchi Ulus of the 13th – 14th centuries: socio-political and economic development]*. Dys. … dok. istor. nauk: 07.00.02. Kyiv, 357 p. [in Ukrainian].

Fedorov-Davyidov, G. A. (1973). *Obschestvennyiy stroy Zolotoy Ordyi [Social system of the Golden Horde]*. M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 180 p. [in Russian].

Gorelik, M. V. (1990). Stepnoy boy (iz istorii voennogo dela tataro-mongolov [The steppe battle (from the history of military affairs of the Tatar-Mongols)]. *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoy i Tsentralnoy Azii. Sbornik nauchnyih trudov. Novosibirsk: SO AN SSSR,* 155–160. [in Russian].

Gorelik, M. V. (2002). *Armii mongolo-tatar X – XIV vekov. Voinskoe iskusstvo, oruzhie, snaryazhenie [Armies of the Mongol-Tatars of the X – XIV centuries. Martial art, weapons, equipment]*. Moskva: OOO «Vostochnyiy gorizont», 84 p. [in Russian].

Grekov, B. D., & Yakubovskiy, A. Yu. (1950). *Zolotaya Orda i eyo padenie [The Golden Horde and its fall].* Moskva–Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 478 p. [in Russian].

Grekov, I. B. (1975). *Vostochnaya Evropa i upadok Zolotoy Ordyi (na rubezhe XIV – XV vv.) [The Eastern Europe and the decline of the Golden Horde (at the turn of the 14th – 15th centuries)]*. M. : Izdatelstvo «Nauka»; Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturyi, 517 p. [in Russian].

Grusse, R. (2006). *Imperiya stepey: Atilla, Chinishan, Tamerlan [The Empire of the Steppes: Atilla, Chiniskhan, Tamerlane]*. Almatyi: Sanat, 336 p. (in Russian).

Gumilev, L. N. (1987). *Drevnyaya Rus i Velikaya Step [The Ancient Rus' and the Great Steppe]*. M. : Myisl, 766 p. [in Russian].

Hrapachevskiy, R. P. (2004). *Voennaya derzhava Chingishana [The Military state of Genghis Khan]*. M.: AST, 557 p. [in Russian].

Ibn Arabshah (2008). *Istoriya Amira Timura [The story of Amir Timur]*. Tashkent: Mehnat, 326 p. [in Russian].

Ivanin, M. I. (1875). *O voennom iskusstve i zavoevaniyah mongolo-tatar i sredneaziatskih narodov pri Chingis-hane i Tamerlane [On the art of war and the conquests of the Mongol-Tatars and Central Asian peoples under Genghis Khan and Tamerlane]*. S.-Peterburg: Tipografiya tovarischestva «Obschestvennyiy», 252 p. [in Russian].

Izmaylov, I. L. (2009). Organizatsiya voyska. Voennoe iskusstvo [The organization of the army. The military art]. *Istoriya tatar s drevneyshih vremen. Ulus Dzhuchi (Zolotaya orda). XIII – seredina XV v*. (Vol. 3). Kazan: Institut istorii AN RT, 396–431. [in Russian].

Izmaylov, I. L. (2010). Voennaya organizatsiya Ulusa Dzhuchi [The military organization of Ulus Jochi]. *Batyir. Traditsionnaya voennaya kultura Evrazii*, 1, 5–15. [in Russian].

Kushkumbaev, A. K. (2009). *Institut oblavnyih ohot i voennoe delo kochevnikov Tsentralnoy Azii. Sravnitelno-istoricheskoe issledovanie [The Institute of Hunting and Nomadic Warfare of Central Asia. Comparative-historical]*. Kokshetau: Keleshek 2030, 170 p. [in Russian].

Kushkumbaev, A. K. (2012). Klyuchevyie printsipyi mongolskoy voennoy strategii XIII – XIV vv. [The key principles of the Mongolian military strategy of the 13th and 14th centuries]. *Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov*. Astana: Foliant, 38–71. [in Russian].

Kushkumbaev, A. K., & Bobrov, L. A. (2013). Mongolskaya taktika vedeniya stepnogo boya [Mongolian tactics of steppe combat]. *Voennoe delo kochevnikov Kazahstana i sopredelnyih stran epohi srednevekovya i novogo vremeni*. Astana: IP «BG-print», 5–47. [in Russian].

Mihnevich, N. P. (1896). *Istoriya voennogo iskusstva z drevneyshih vremen do nachala XIX stoletiya [The history of Military Art from the Oldest Times until the beginning of the XIX Century].* Sankt-Peterburg : Parovaya Skoropechatnya P. O. Yablonskogo, 520 p. [in Russian].

Mirgaleev, I. M. (2011). Bitvyi Toktamyish-hana s Aksak Timurom [The Battle of Toktamysh Khan with Aksak Timur]. *Voennoe delo Zolotoy Ordyi. Problemyi i perspektivyi izucheniya.* Kazan: Foliant, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 170–182. [in Russian].

Nizam ad-Din Shami (2006). Iz «Knigi pobed» Nizam ad-Dina Shami [From the «Book of Victories» Nizam ad-Din Shami]. *Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. Sbornik materialov otnosyaschihsya k Zolotoy Orde. Izvlecheniya iz persidskih sochineniy, sobrannyie V. G. Tizengauzenom i obrabotannyie A. A. Romaskevichem i S. L. Volinyim* (Vol. 4). Almatyi: «Dayk-Press», 205–247. [in Russian].

Pochekaev, R. Yu. (2009). *Pravo Zolotoy Ordyi [The Right of the Golden Horde].* Kazan: Izdatelstvo «Fen» AN RT, 260 p. [in Russian].

Seydaliev Emil (2016). Voennoe delo Zolotoy Ordyi [The Military affairs of the Golden Horde]. *Zolotaya Orda v mirovoy istorii. Kollektivnaya monografiya*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 264–287. [in Russian].

Sokyrko, O. H. (2023). Repliky osmanskoi militarnoi kultury u viiskovomu pobuti Hetmanshchyny kintsia XVII st. [Replicas of the Ottoman military culture in the military life of the Hetmanate at the end of the 17th century]. *Skhidnyi svit – The World of the Orient, 4,* 39–58. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2023.04.039 [in Ukrainian].

Spuler, B. (1965). *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rubland 1223 – 1502.* Wiesbaden, 1965. (in German).

Svechin, A. (1927). *Evolyutsiya voennogo iskusstva s drevneyshih vremen do nashih dney. Tom pervyiy [The evolution of military art from ancient times to the present day]*. (Vol. 1). Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo. Otdel voennoy literaturyi, 384 p. [in Russian].

Trepavlov, V. V (2010). *Zolotaya Orda v XIV veke [Golden Horde in the 14th century]*. M.: Kvadriga, 69 p. [in Russian].

Trepavlov, V. V. (2014). Beklyarbek v strukture mongolskoy i tyurkskoy gosudarstvennosti [Beklyarbek in the structure of Mongolian and Turkic statehood]. *Zolotoordyinskoe obozrenie – Golden Horde review*, 2 (4), 21–34. [in Russian].

Trubetskoy, N. S. (1925). *Nasledie Chingis-hana [The Legacy of Genghis Khan]*. Berlin, 60 p. [in Russian].

Trubetskoy, N. S. (1993a). Obscheevraziyskiy natsionalizm [Pan-Eurasian nationalism]. *Rossiya mezhdu Evropoy i Aziey: Evraziyskiy soblazn. Antologiya*. M.: Nauka, 90–99. [in Russian].

Trubetskoy, N. S. (1993b). O turanskom elemente v russkoy kulture [About the Turanian element in Russian culture]. *Rossiya mezhdu Evropoy i Aziey: Evraziyskiy soblazn. Antologiya.* M.: Nauka, 59–76. [in Russian].

Usmanov, M. A. (1979). *Zhalovanyie aktyi Dzhuchieva Ulusa XIV – XVI vv*. *[Complaint acts of Ulus Jochi XIV – XV centuries].* Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta, 321 p. [in Russian].

Vernadskiy, G. (1997). *Mongolyi i Rus [Mongols and Rus'].* Tver: LEAN; Moskva: AGRAF, 480 p. [in Russian].

Vladimirtsov, B. Ya. (2002). Obschestvennyiy stroy mongolov. Mongolskiy kochevoy feodalizm [The social system of the Mongols. Mongol nomadic feudalism.]. Vladimirtsov B. Ya. *Rabotyi po istorii i etnografii mongolskih narodov*. M. : Vost. lit., pp. 295–488. [in Russian].

Yakubovskiy, A. Yu. (2014). Timur [Timur]. *Tamerlan – pokoritel Azii*. M.: Lomonosov', 5–51. [in Russian].

Yazdi Sharaf ad-Din Ali (2008). *Zafar-name [Zafar-nahme]*. Tashkent: izdatelstvo zhurnala «SAN'AT», 486 p. [in Russian].

Zema, V. Ye. (2023). Tamerlanova klitka dlia Baiazyda v istoriohrafii doby Vidrodzhennia [The Tamerlane's cage for Bayezid in the historiography of the Renaissance]. *Skhidnyi svit – The World of the Orient*, *1*, 6–23. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2023.01.005 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.01.2024 Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2024

УДК 94:[658.2:72/73](477.83-25)‘‘173/176‘‘
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-26-34

The importance of "factory-workshops" in the activities of individual representatives of Lviv architects and sculptors milieu in the 1730s and 1760s.

Orest M. Lylio
Lviv Polytechnic National University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: orest.m.lylo@lpnu.ua
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4354-1294

Abstract.

The purpose of the article *is to study the organization and activities of professional associations of Lviv architects and sculptors, known in the sources as "factory(fabryky)-workshops", during the construction and sculptural decoration of sacred and secular buildings in Lviv and outside its borders in the 1730-s – 1760-s.* ***The methodology of the research*** *is based on the principle of objectivity and historicism, a systematic approach to the study of historical-artistic and socio-economic phenomena in their development and interrelationships. The use of methods of analysis and synthesis, problem-thematic, descriptive and historical-chronological approach made it possible to optimally solve the research task.* ***The scientific novelty*** *of the research involves the description of the activity and internal organization of the factory-workshops of Lviv architects and sculptors during the construction and sculptural decoration of objects of a secular and sacred nature, the importance of the factory-workshops of Lviv artists in obtaining profitable orders, as well as in confrontation with the city corporation.* ***Conclusions.*** *In the professional activity of Lviv architects and sculptors, a significant role was played by the process of organizing the most qualified workers around them into professional associations, which are known in the sources as "factory-workshops". Thanks to them, artists got the opportunity to control most of the orders when creating objects of a secular and sacred nature in the city and beyond. This, in turn, caused a confrontation with the city corporation. Free craftsmen managed to win a number of victories over the corporation on a legal basis thanks to the support of influential patrons, magnate families, representatives of the higher clergy, as well as royal privileges that exempted artists from the claims of the corporation and city authorities.*

Keywords: *architects, sculptors, factory-workshops, patrons, corporation, order, Lviv.*

Значення «фабрик-майстерень» в діяльності окремих представників львівського середовища архітекторів і скульпторів у 1730-х – 1760-х рр.

Орест Лильо
Національний університет «Львівська політехніка»
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: orest.m.lylo@lpnu.ua
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4354-1294

Анотація.

Метою статті *є дослідження організації та діяльності професійних об’єднань львівських архітекторів і скульпторів, що відомі у джерелах як «фабрики-майстерні», при спорудженні, скульптурному оздобленні сакральних і світських споруд у Львові та поза його межами у 1730-х — 1760-х рр.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на принципі об’єктивності та історизму, системному підході до вивчення історико-мистецьких та соціально-економічних явищ у їх розвитку і взаємозв’язках. Використання методів аналізу та синтезу, проблемно-тематичного, описового та історико-хронологічного підходу дозволило оптимально вирішити завдання дослідження.* ***Наукова новизна полягає у*** *висвітлені діяльності та внутрішньої організації фабрик-майстерень львівських архітекторів і скульпторів при будівництві та скульптурному оздобленні об’єктів світського та сакрального характеру, значенні фабрик-майстерень львівських митців в отриманні вигідних замовлень, а також у протистоянні з міським цехом.* ***Висновки.*** *У професійній діяльності львівських архітекторів і скульпторів, значиму роль відігравав процес організації митцями навколо себе найбільш кваліфікованих працівників у професійні об’єднання, які відомі в джерелах як «фабрики- майстерні». Завдяки ним, митці отримали можливість контролювати більшість замовлень при створенні об’єктів світського та сакрального характеру в місті та поза його межами. Це, в свою чергу, спричинило протистояння з міським цехом. Ряд перемог над цеховою організацією на*

правовому ґрунті вільним майстрам вдалося отримати завдяки підтримці впливових меценатів, магнатських родин, представникам вищого духовенства, а також королівським привілеям, що звільняли митців від претензій цеху та міської влади.

Ключові слова: *архітектори, скульптори, фабрики-майстерні, меценати, цех, замовлення, Львів.*

Постановка проблеми. Після турецько-татарських нападів кінця XVII ст., воєн, громадянського протистояння у Речі Посполитій в другій половині XVII – першому десятилітті XVIII ст., що спричинили економічний занепад Львова, у 20-х – 30-х рр. XVIII ст. у місті відбувається піднесення соціально-економічного життя пов'язане із напливом майстрів з Центральної Європи. Будівництво у Львові розвивалося в меншій мірі, кращі його зразки можемо зустріти не в самому місті, а поза його межами. Майстри із Заходу у своїй професійній діяльності змушені були вести систематичну боротьбу з цеховою організацією, яка, незважаючи на кризові моменти в її розвитку, посідала ще достатньо міцні позиції.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У дослідженні цього питання відсутній єдиний документальний масив, незважаючи на існуючі напрацювання як у минулому, так і в останні десятиліття. Одними з небагатьох праць, що містять матеріал про дану проблему є праці українських та польських науковців В. Вуйцика (Вуйцик,1998, 2001), В. Александровича (Александрович, 2000, 2008, 2012), О. Лиля (Лильо, 2001, 2005, 2014, 2017), П. Красного (Красний, 1994). Головний тип джерела для вивчення історії Львова XVII – XVIII ст. – актові книги, що являють собою різнопланову джерельну базу (свідчень, донесень, скарг; протоколів війтівського уряду, спірних і кримінальних справ лавничого суду; судових рішень, контрактів-угод, заповітів та ін.) – зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові. Завдяки їх опрацюванню, вдалося виявити фактологічний матеріал для вивчення обраної проблематики.

Мета статті. Стаття присвячена дослідженню діяльності львівських архітекторів і скульпторів, ролі їх професійних об’єднань у 1730-х — 1760-х рр. Її метою є впровадження в науковий обіг маловідомих сторінок з організації та діяльності фабрик-майстерень, завдяки яким львівськими митцями було створено шерег будівель світського і сакрального характеру в найкращих традиціях західноєвропейської традиції.

Виклад основного матеріалу. У 30-х рр. XVIII ст. у Львові розпочалося відродження не лише соціально-економічного, а й культурно-мистецького життя. Це було пов'язано з відбудовою територій, що зазнали навали шведів і закінченням громадянського протистояння у Речі Посполитій кін. XVII – поч. XVIII ст. На територію Руського воєводства починають прибувати майстри із Західної Європи, які шукали можливості для реалізації свої творчих проектів. Їхній професійній діяльності сприяли представники великих магнатських родин, вищого духовенства та інші меценати. Творча еміграція західноєвропейських майстрів була зумовлена ситуацією у самій Європі, де молоде покоління митців не в змозі пробитися через існуючу завісу конкуренції місцевих колег, змушене було шукати замовлень поза межами своєї батьківщини.

Відновлення, будівництво сакральних споруд та палаців позитивно вплинуло на розвиток інших видів мистецтва – скульптуру та малярство, які у майбутньому будуть активно розвиватися як у Львові, так і поза межами. Зокрема, архітектори сприяли в отриманні вигідних замовлень скульпторам і малярам. Європейська архітектура і скульптура опиралась на італійські традиції, тому майстри, які прибули до Львова здебільшого були за своїм походженням італійцями. З часом, в середовищі архітекторів і скульпторів будуть переважати німці, які у професійній діяльності спиралися на німецькі взірці (Лильо, 2014).

Як уже зазначалося вище, характерною особливістю львівського середовища митців другої третини XVIII ст. є прибуття до міста скульпторів західноєвропейського походження, що знаходить підтвердження у джерельних матеріалах. Вже на початку своєї професійної діяльності митці систематично мали серйозні конфлікти з магістратом і цехом. Найяскравіше це засвідчено у цеховій книзі столярів за 1721-ті –1745-ті рр., яка відображає динаміку протистояння цеху з так званими партачами (від лат. parte paternitatis — «не належить до цеху», часто майстри-самоуки) впродовж другої третини XVIII ст. (ЦДІА у Львові, ф.52, оп. 2, спр. 1036). Цех обвинувачував позацехових майстрів у скульптурному оздобленні об’єктів світського та сакрального характеру, організації файбрик–майстерень у монастирських комплексах та магнатських маєтках. Варто нагадати, що у середньовічних містах ознакою фаховості майстра була приналежність до цеху. Особи, які не були членами цехової організації – не мали права на свою професійну діяльність. На основі відомостей викладених у цеховій книзі столярів можемо констатувати, що суперечки майстрів–«партачів», челядників їхніх фабрик-майстерень з представниками цеху часто переходили від словесних погроз до відвертих сутичок.

Одним з перших свідчень такого конфлікту, є діяльність у 20-х рр. XVIII ст. якогось столяра Якуба-німця, який працював під протекцією коронного гетьмана Миколая Сенявського,

існування з 1725 р. позацехової фабрики майстерні, яку очолювали чотири особи, і на діяльність якої цех скаржився магістрату (Лильо, 2001, с. 84). Конфлікти майстрів-партачів з представниками цеху простежується на сторінках цехової книги столярів впродовж 20-х – 40-х рр. XVIII ст. і супроводжується численними скаргами до магістрату, ув'язненням у міській в'язниці позацехових челядників, а навіть тілесними покараннями порушників, що широко практикувалось у тогочасній юридичній практиці. Яскравим прикладом такого протистояння була діяльність у 30-х – 40-х рр. XVIII ст. львівського столяра Конрада Кученрайтера, який організував у місті фабрику-майстерню і виконував роботи в костелі отців бернардинців. Цехові майстри впродовж десятиліття провадили систематичну боротьбу з ним і челядниками його фабрики, яку навіть не припинив факт вступу майстра до цеху, а також активна участь у громадсько-політичному житті міста – на посадах лавника і війта (Лильо, 2001, с. 87). Деякі з «вільних майстрів» намагалися отримати «захист» від впливових магнатських родин – Вишевецьких, Сенявських, Яблоновських, Чартористих, Потоцьких. Зокрема, львівські скульптори Христіан Сейнер, Каспер Коллерд були задіяні у фариках-майстернях у родовому маєтку родини Вишневецьких у Вишнівці (Александрович, 2000, с. 339-346). Ці роботи засвідчують, що географія робіт львівських майстрів не обмежувалася лише територією сучасної Галичини, а охоплювала Волинь, Поділля (Лильо, 2001, с. 83-89).

Організація скульпторами фабрик–майстерень невід'ємно пов'язана із становленням середовища львівських архітекторів, що припадає на 30-ті рр. XVIII ст., зокрема з появою у місті майстра Бернарда Меретина. Звідки приїхав майстер до Львова достеменно не відомо. Польські дослідники висловлювали припущення, що Б. Меретин міг тривалий час працювати у Швейцарії і Південній Німеччині (Mańkowski, 1928, с. 78). Він міг належати до середовища молодих і перспективних митців, які приїхали із Західної Європи на терени Руського воєводства у пошуках кращих умов для реалізації своїх амбітних проектів. Прізвище Б. Меретина, зафіксовано у львівських міських актах у 1738 р. (Mańkowski, 1974, с. 335). При укладанні замовлень майстер підписувався німецькою готикою, але на італійський манер "Merettini" (Mańkowski, 1932, с. 181). На початках своєї діяльності він ще не мав власного житла, тому на 1742 р. тимчасово мешкав у монастирі кармеліток взутих. Керівництво монастиря дозволило це, тому що майстер займався перебудовою їхнього костелу. В майбутньому, близько 1757 р. Б. Меретин доробився власної кам'яниці, яка належала шевцю Матвію Гонсьоровському (Вуйцик, 2001, с. 520). Володіння нерухомістю у місті в часи середньовіччя, було однією з вимог для отримання міського громадянства і ведення професійної діяльності.

Від початку діяльності Б. Меретина до міської влади надходили скарги від будівничого цеху, який протестував проти того, що він зосередив у своїх руках вигідні будівельні контракти, усунувши від участі у них представників цехової організації. Скарга від 1744 р. містила обвинувачення у переманюванні до себе найкращих майстрів та бажанні монополізувати під себе будівничий ринок, не належачи при цьому до цеху (Mańkowski, 1932, с. 182). У даній ситуації Б. Меретин звернувся за протекцією до одного із своїх клієнтів – впливового на той час у місті радника, доктора медицини Карла Ґарані, для якого Б. Меретин перебудував двір біля Галицької брами. Можна стверджувати, що Б. Меретин в короткому проміжку часу, зумів посісти міцну позицію у місті. (Лильо, 2005, с.160-179). Більше того, він організував будівничу фабрику-майстерню, завдяки якій отримав більшість вигідних замовлень. Зібравши навколо себе певну кількість робітників для втілення своїх проектів, Б. Меретин утруднював діяльність іншим львівським будівничим. Врешті-решт конфлікт з цехом було вирішено, коли Б.Меретин отримав у 1745 р. титул королівського архітектора, що виводило його поза рамки цехової юрисдикції (Mańkowski, 1932, с.182).

Діяльність Б. Меретина не обмежувалася лише Львовом. Він зумів заручитися підтримкою такого впливового магната як канівський староста Миколай Потоцький. Захист і підтримка такого впливового мецената, дав можливість Б. Меретину безперешкодно виконувати інші проекти в Наварії, Городенці, що поблизу Львова (Mańkowski, 1932, с. 186). Прикладом може бути замовлення в Бучачі, де впродовж 1743-х – 1758-х. рр. з будівничою фірмою Б. Меретина співпрацювали одразу декілька відомих скульпторів зі Львова. Зокрема, у 1750 р. групу майстрів-скульпторів фірми Б. Меретина очолював скульптор Йоган Георг Пінзель, який за проектом архітектора зробив дві фігури на високих постаментах, що знаходились при дорозі до Бучача – Св. Яна Непомука (1750) і Богородиці (1751) (Hornung, 1976, с. 68). Як уже зазначалося вище, саме архітектори сприяли в отриманні вигідних контрактів скульпторам і малярам. Окрім професійних інтересів, їх часто пов'язували дружні й родинні відносини. Поширеним звичаєм того часу було запрошення майстрів в якості хресних батьків, укладання шлюбів між членами сімей тої чи іншої професії. Це було вигідним і з матеріальної точки зору – архітектор полегшував отримання роботи своєму родичу – скульптору чи маляру. Таким чином, замовлення залишалося у родині, забезпечуючи їй постійний заробіток (Лильо, 2014).

Саме таким прикладом близьких стосунків між майстрами є той факт, що Б. Меретин був хресним батьком першого сина Й. Пінзеля, який до речі, отримав ім'я Бернард (Ostrowski, 1998, с. 367). Присутність такого скульптора як Г. Пінзель та ряду інших майстрів у фірмі Б. Меретина може свідчити про її високу кваліфікацію. Завдяки таланту Й. Пінзеля канівський староста М. Потоцький отримав майстерно виконане оздоблення костелів і церков у своїх маєтностях. Не має сумніву, що Й. Пінзель також організував свою фабрику-майстерню, згуртувавши біля себе майстрів, які допомагали йому у виконанні замовлень. Його фабрика спеціалізувалася на різьбленні виробів з каменя і дерева. Діяльність майстерні охоплювала як період співпраці Г. Пінзеля з Б. Меретином, так і самостійної роботи майстра (Лильо, 2005, с. 160-179). Про склад майстерні Г. Пінзеля та її розміри відомо дуже небагато, однак його помічниками та учнями могли бути скульптори Матвій Полейовський, Антоній Штиль, Ян Оброцький. Вони не лише були активно задіянні у проектах, але у майбутньому будуть виступати самостійними майстрами і добре зарекомендують себе на тогочасному ринку праці (Лильо, 2017, с. 33-43).

Певні аспекти внутрішньої структури та діяльності фабрики-майстерні можемо встановити, відштовхуючись від досвіду роботи середньовічної майстерні. Очевидно, що існування постійної фабрики з великою кількістю робітників полегшувало архітектору чи скульптору пошук та реалізацію замовлень. Одним із позитивних аспектів фабрики було те, що працюючи під керівництвом однієї людини, робітники мали можливість постійно покращувати свої професійні навики. Негативним було те, що вони втрачали можливість самостійно діяти – їх роль зводилася лише до механічного виконання замовлення клієнта діючи відповідно до планів архітектора чи скульптора (Лильо, 2014).

Цікавою стороною справи залишається процес перебігу самого будівництва у XVIII ст., зобов'язань та оплати праці архітектора загалом. Перед початком робіт, він повинен був представити замовнику план-проект, модель об'єкту, обговорити із замовником на яких правах очолюватиме будову. Майстер міг виступати лише як виконавець суто технічної сторони справи**:** слідкував за виконанням будівельних робіт і отримував впродовж року так звану пенсію – обумовлену контрактом суму грошей. Деколи поряд з ним присутній префект, який контролював використання коштів на будівництво, а також мав право наймати робітників. З іншого боку, архітектор чи скульптор міг виступати як керівник: відповідав за фінанси, складав кошторис і організовував біля себе майстрів, що мали входити до його фабрики (Mańkowski, 1946, с.53).

Варіант, коли майстер призначався самостійним керівником фабрики, був кращим для архітектора чи скульптора, оскільки давав йому більше свободи у веденні справ. Не можемо відкидати можливості додаткового заробітку за рахунок будови. Основними замовниками були маґнатські родини, церкви та монастирі, тому архітектори оперували значними сумами грошей. Це давало привід, що не тільки архітектори, а й скульптори, малярі мали часті сутички на правовому ґрунті з представниками цехових організацій. Останні намагалися не допустити зосередження в руках «вільних майстрів» великої кількості замовлень, оскільки цех втрачав значні фінансові надходження (Лильо, 2014).

Про кількісний склад будівельної фірми-майстерні Б. Меретина може свідчити той факт, що лише для перебудови невеликого костелу кармеліток взутих у Львові майстер залучив тридцять челядників-каменярів, а у Наварії і львівському костелі сакраменток – по п'ятнадцять помічників у кожному (Krasny, 1994). Можемо стверджувати, що будівельна фірма-майстерня Б. Меретина діяла на доволі високому рівні, що засвідчують отримані і виконані замовлення. Очевидно, успішна підприємницька діяльність Б. Меретина допомогла йому дістатися Варшави, де архітектор добре зарекомендував себе при дворі короля Августа III. Підтвердженням цього був наданий йому титул королівського архітектора (Mańkowski, 1932, с. 182).

Успішна реалізація проектів дозволила отримати фабриці Б. Меретина ще один вигідний контракт, а саме будівництво у 1744 р. нового кафедрального собору Св. Юра у Львові. Такий великий контракт Б. Меретину вдалося отримати завдяки підтримці львівських кармеліток, для яких він виконував роботи і які рекомендували його замовникам – Льву і Афанасію Шептицьким (Mańkowski, 1928, с. 77). Варто відзначити, що попри таке велике замовлення, архітектор мав можливість організовувати кілька будівничих фабрик, зокрема за контрактом від 2 березня 1746 р. він завершував у Львові будівництво палацу для сокальського старости Александра Бекерського, що не зберігся до наших днів (ЦДІА у Львові, ф.9, оп. 1, спр. 861, арк. 1477-1479). У ході будівництва собору Св. Юра, Б. Меретин подбав про свого «родича» – Г. Пінзеля. Митці розгорнули на місці дві великі фабрики, що були задіяні у будівничих та декораційних роботах (Александрович, 2008, с. 52-67). Зокрема, фасад церкви прикрашено фігурами авторства Г. Пінзеля – Св. Юра, патрона цієї святині, а над головним входом, на низьких цоколях порталу встановлено дві скульптури на честь покровителів фундаторів собору – Афанасія і Лева Шептицьких (Mańkowski, 1937, с. 88).

Очевидно, що для реалізації таких масштабних робіт був потрібен у великій кількості та доброї якості камінь. Найкращий камінь, необхідний для будівництва, добувався в селах

…….

Красові, Дроговижі, Демні (біля Миколаєва на Дністрі). Для зведення собору Св. Юра і його скульптурного оздоблення брався білий камінь –вапняк з каменоломні у с. Поляни поблизу Щирця (Mańkowski, 1932, с. 108), а цеглу довозили з власної цегельні на Яворівщині (Січинський,1934, с. 54). Використовували також місцеве каміння, гірше за якістю, яке добували в околицях Голоска, Знесіння, в Кривчицях та Личакові (Вуйцик, 2001, 125). Окрім цього Б. Меретин також замовляв будівельні матеріали в декількох львівських підприємців **—** Ізраїля Юзефовича, Давидка Абрамковича, Нафтули Львівського, Іцка Марковича (Mankowski, 1932, с. 183). Останній, після смерті Б. Меретина, мав фінансові претензії до вдови архітектора. Очевидно, що Б. Меретин закупив у нього будівельні матеріали для своїх будівельних фабрик і не розрахувався (Лильо, 2014). Удова мала клопоти з боргами незважаючи на те, що майстер вважався у місті досить заможною людиною – він мав власну кам'яницю, заощадження, зокрема діаманти та прикраси. (ЦДІА у Львові**,** ф. 9, оп. 1, спр. 581, арк. 81-82).

Однак повністю закінчити останню Б. Меретину не вдалося через конфлікт з іншим архітектором – військовим інженером, капітаном королівської піхоти великої коронної булави П'єром Ріко де Тірґайль, який займався також цивільним будівництвом (Mańkowski, 1974, с. 350). П'єр Ріко де Тірґайль на час будівництва був консультантом з питань будівництва при Л. Шептицькому. Очевидно, залишаючись прихильником французьких зразків, П. де Тірґайль вважав стиль церкви Св. Юра застарілим. Безперечно, у цьому конфлікті не слід було відкидати його професійні амбіції. У свою чергу, Б. Меретин подав на П'єра Ріко де Тірґайль в суд за невмотивовані обвинувачення (Mańkowski, 1974, с. 339). Цей конфлікт та сімейні негаразди позначилися на здоров'ї архітектора і він з пішов з життя 4 січня 1759 р. (Вуйцик, 2001, с. 520). По смерті Б. Меретина залишилась дружина Анна, донька Франциска і син Юзеф (ЦДІА у Львові, ф.9., оп. 1., спр. 583). Про те, чи син продовжив справу батька, відомостей виявити наразі не вдалося. Залишається також відкритим питання, що сталося з будівничою фабрикою Б. Меретина після його смерті. Можливо її поділили на декілька майстерень, які очолили найбільш кваліфіковані помічники Б. Меретина (Лильо, 2014).

Незважаючи на доволі суворі заходи, які практикувались у тогочасній судовій практиці – ув'язнення, штрафи та тілесні покарання, митці продовжували очолювати фабрики одночасно на декількох об'єктах. Одним з таких був Мартин Урбанік, який допомагав Б. Меретину в деяких проектах (Вуйцик, 2001, с.121). У 1745 р. він керував будівництвом костелу львівських домініканців, згідно проектів іншого відомого архітектора – Яна де Вітте, оскільки останній був військовий і служба його проходила поза Львовом (Цапенко, Юрченко 1968, с.123). Кошти на будівництво виділив Юзеф Потоцький. Керівництво монастиря у 1745 р. доручила розібрати старий костел представникам будівельного цеху, Але, через повільне виконання ним робіт, домініканці відмовились від їхніх послуг, найнявши М. Урбаніка. Вони підписали з останнім угоду на три роки, за якою останній вважався "монастирським архітектором" (Лильо, 2005, с. 160-179). Фундатор будівництва – Ю. Потоцький сприяв процесу будівництва, надаючи необхідну допомогу.

Як керівнику будівництва костелу, М. Урбаніку доручали ряд важливих будівничих фабрик у Львові та за його межами. Задоволені рівнем виконання замовлення домініканці вирішили продовжити з ним співпрацю – доручили йому будівельні роботи при фасаді свого семінарійного костелу Св. Марії Маґдалини і Св. Томаша, розташованого поза мурами міста (Лильо, 2005, с. 160-179). Проти цього виступав цех будівельників якого фактично усунули від робіт. Завдяки старанням керівництва монастиря і віленського воєводи, великого гетьмана литовського Кароля Радзивила, майстер отримав 17 березня 1753 р. королівський привілей, що дозволяв йому незалежно виконувати свій фах (Mańkowski, 1932, с.160). Патронат Михайла Казимира Радзивила в протистоянні з представниками будівельного цеху мав під собою підґрунтя, оскільки великий гетьман литовський довірив архітектору в 1745 р відновлення свого двору на Краківському передмісті Львова. М. Урбанік називав себе навіть "архітектором дому Радзивилів" (Mańkowski, 1946, с.28).

Незважаючи на це, цех з цим не погодитися і чинив перепони у будівництві костелу. Справа набула такого широкого розголосу, що у неї втрутився король Август III, який прислав до міста для розв'язання цієї проблеми свого представника. Останній вирішив конфлікт на користь архітектора і львівських домініканців (Лильо, 2005, с. 160-179). Впливовим меценатом, під протекцією якого М. Урбанік виконував замовлення, був також канівський староста М. Потоцький, який у 1761 р. назвав його «своїм архітектором» (Mańkowski, 1976, с. 335). Він доручив майстрові зведення парафіяльного костелу у Бучачі запроектованого ще Б. Меретином, однак смерть М. Урбаніка у 1764 р., перешкодила цьому задуму. Залишаючись незалежним будівельним підприємцем, М. Урбанік до самої смерті мав проблеми з цехом, який постійно звинувачував його у відбиранні робіт та організації фабрик в інших монастирях (Вуйцик, 2001, с. 122).

Ряд незавершених проектів М. Урбаніка закінчував львівський скульптор С. Фесінгер. Очевидно, що обох майстрів пов'язували не лише професійні інтереси. Свідченням цього є той факт, що С. Фесінгер був призначений одним із опікунів малолітніх дітей М. Урбаніка (Лильо, 2014, с. 57–71). С. Фесінгер в джерелах подається здебільшого як скульптор, однак він, подекуди, виступає в ролі архітектора. Треба зазначити, що його двоє синів – Клемент Ксаверій і Канти, в майбутньому зроблять блискучу кар'єру архітекторів. С. Фесінгер організовував власні фабрики для виконання замовлень таких магнатів як гетьман Вацлав Жевуський, брацлавський воєвода Станіслав Любомирський. Останній, після завершення С. Фесінгером ряду проектів для родини Любомирських, висловив свою прихильність до майстра – власноручно вручив йому свідоцтво про фінансову підтримку, тим самим «заохочуючи до подальшої діяльності на інших фабриках» (Лильо, 2014, с. 57-71).

На середину – другу половину XVIII ст. спостерігаємо подальшу тенденцію львівських «вільних майстрів» у бажанні вільно виконувати свій фах. У 1757 р. королівська комісія з наведення ладу в міських справах, визнала порушення правил цеху з боку майстрів Матвія й Петра Полейовських, Антонія Осинського, Яна Оброцького, Антонія Штиля, Симона Стажевського, Войцеха Адальберта Біна, Яна Непомуцена Бехерта. Це об'єднання майстрів прагнуло позбутися залежності від цеху будівельників, до якого мали належати також скульптори й каменярі. Спільні зусилля увінчались успіхом 7 квітня 1764 р., коли перелічені майстри отримали право носити знаки шляхетності – шаблі та шпаги» (Лильо, 2017, с. 33-46).

Виходячи із цього можемо стверджувати, що протекторат і фінансова підтримка представників магнатерії, відкривала для окремих представників середовища архітекторів та скульпторів широкі можливості для реалізації своїх творчих проектів, дозволяла успішно протистояти міського цеху. Намагання останнього захистити свої права були цілком зрозумілими, оскільки йшлося про його існування. Однак, переважна більшість майстрів хотіли вільного ринку, високих гонорарів, тому прагнули вийти з цехової організації, з її застарілими правилами, що гальмували їхню професійну діяльність.

Щоб уникнути конфронтації з міським цехом та вільно виконувати свій фах існувало декілька шляхів: 1) стати членом цеху, сплативши членські внески, однак це не гарантувало припинення в майбутньому подальшої конфронтації; 2) отримати королівський патент-привілей, що гарантував майстру незалежність у його діяльності; 3) бути під протекцією впливових родин, для яких реалізовувались замовлення, або меценатів-фундаторів, що фінансували конкретне замовлення; 4) активно приймати участь у громадсько-політичному житті міста – бути обраним лавниками і війтами, членом ради 40 мужів, тим самим отримати право носити знаки шляхетності – шаблю та шпагу.

Починаючи з 60-х років XVIII ст. будівництво у місті виразно пожвавилось. До міста прибули майстри-іноземці переважно з Чехії та Сілезії, що прийняли міське громадянство та вступили до цехової організації. Серед них були Ігнатій Штоффельд, Франциск Ботш, Франциск Краль, Йоган Гельцель, Йозеф Землер, Андреас Шварц (ЦДІА у Львові, ф.52, оп. 2, спр. 966). Попри це, тенденція серед архітекторів організовувати свої будівничі фабрики залишалась. Таким прикладом може бути Й. Дубльовський, що належав до цеху з 1765 р. (Kowalczuk, 1927, с. 44). Майстер досить активно проявив себе у Львові, свідченням чого є чисельні скарги його товаришів з фаху до міського суду. Зокрема, у 1767 р. його обвинувачували в керівництві вісьмома(!) фабриками у місті (ЦДІА у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 966). До кваліфікованих працівників Б. Меретина належав також відомий львівський архітектор Петро Полейовський, який активно проявив себе на будівничій арені міста та поза його межами (Лильо, 2005, с. 160-179).

Варто також згадати інших архітекторів – Антонія Косинського і Франциска Кульчицького. У 60-х – 70-х роках XVIII вони активно приймали участь у різноманітних проектах у місті і поза його межами, перехоплюючи у міського цеху вигідні контракти. Зокрема, у 1761 р. А. Косинський без відома цеху виїжджав на виконання робіт до Куликова, що поблизу Львова, а в 1767 р. разом з підмайстром Казимиром Леговським працював на будівничій фабриці львівського хорунжого Антона Більського у його маєтку в Рихтичах (Вуйцик, 2001, с. 120). У 1765 р. він приймав участь у будівництві львівського колегіуму піярів у Львові, що вже тривало з 1762 р. Попри великий розмах будівельних робіт у піярському колегіумі, Ф. Кульчицький одночасно очолював декілька будівничих фабрик, зокрема, у львівських францисканців і місіонерів (Betlej, 1998, с. 171). Це неминуче привело до конфлікту з представниками цеху, що подали на нього в суд. Ф. Кульчицький змушений був сплатити відповідний штраф до скарбниці цеху, а також на користь міста. Наступний конфлікт виник у 1767 р., коли цехові майстри звинуватили Ф. Кульчицького у намаганні контролювати каменярські роботи, що не належали до його компетенції (Wujcyk, 1998, с. 155). Справа в тому, що від заснування будівельного цеху у 1572 р. в ньому не існувало чіткого поділу між виконанням каменярських та мулярських праць. Лише на початку XVIII ст. коли підвищились вимоги для отримання звання майстра, з метою усунення

конкуренції всередині організації обов'язковою стала умова щоб каменярі не виконували мулярських робіт і навпаки (Kowalczuk, 1927, с. 137). Щодо можливої освіти Ф. Кульчицького, без сумніву можна стверджувати: він пройшов хороший професійний вишкіл. Можливим учителем майстра міг бути Б. Меретин, який "ввів" молодого Ф. Кульчицького в середовище львівських архітекторів (Wujcyk, 1998, с. 154).

Загалом, у другій половині XVIII ст. в цеховій організації поглибились кризові явища. Остання отримала не одну поразку, зокрема, найбільшу і найболючішу від Б. Меретина, який не лише виграв усі судові процеси, але й зумів досягти значного майнового і фінансового добробуту. Не кожен з діючих митців міг конкурувати з цехом, який посідав у місті ще достатньо міцні позиції. Це могло бути можливим лише за умови підтримки майстрів впливовими меценатами та існування великої фабрики-майстерні, яку мав в свій час Б. Меретин, Г. Пінзель і без сумніву володів Ф. Кульчицький. Одним із найбільш впливових його меценатів, був канівський староста М. Потоцький, який запросив Ф. Кульчицького для участі у великій будівельній фабриці при реконструкції монастирського комплексу в Почаєві у 1771 р. (Dutkiewicz, 1939, с.141).

Висновки. Таким чином, у Львові 1730-х – 1760-х рр. відбувається пожвавлення соціально-економічного і мистецько-культурного життя. З приїздом митців із Західної Європи найбільшого розмаху досягло відновлення і будівництво об'єктів сакрального характеру, в оздобленні яких, активно беруть участь представники скульптурного середовища. Діяльність львівських архітекторів і скульпторів стосувалась не лише самого Львова і його околиць, а й Волині та Поділля. Архітектори і скульптори завдяки організації фабрик-майстерень, підтримці впливових магнатів, меценатів, вищого духовенства отримали шереґ блискучих перемог над цеховою організацією. Це в свою чергу, дало можливість створити ряд будівель, що увібрали в собі кращі риси західноєвропейської традиції.

Подяка. Висловлюємо щиру подяку працівникам архівів та бібліотек, а також усім учасникам редакційної колегії, за сприяння та поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Betlej, A. (1998). Kilka uwag na temat twórczości Francisca Ksawerego Kulczyckiego i architektury lwowskiej 2. połowy w. XVIII. *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej.* Kraków, październik 1996. (T. 3), 171–193.

Dutkiewicz, J. (1939). Fabryka cerkwi Wniebowzięcia NMP w Poczajowie. *Dawna Sztuka*. (Z. 2), 131–165.

Hornung, Z. (1976). *Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej.* Wrocławskie towarzystwo naukowe. Rozprawy komisji historii sztuki. (T. X.), 194 s.

Kowalczuk, M. (1927). *Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich (do 1772)*, 89 s.

Krasny, P. (1994). *Bernard Meretyn i problem rokoka w architekturze polskiej.* Praca doktorska pisana pod kierónkiem Prof. Dra. hab. Jana Ostrowskiego. Kraków.

Mańkowski, T. (1928). Katedra św. Jana we Lwowie. *Spawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie.* (R. 8), 74–79.

Mańkowski, T. (1932). Lwowskie kościoły barokowe. *Prace sekcyi historyi sztuki i kultury Towarzystwa Nauk we Lwowie*. (T. 2), (Zesz. 2), 97–249.

Mańkowski, T. (1946). *Fabrica ecclesiae.* 53 s.

Mańkowski, T. (1974). *Dawny Lwów – jego sztuka i kultura artystyczna.* 422 s.

Ostrowski, J. (1996). Jan Jerzy Pinsel – zamiast biografii. *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej.* Kraków, maj 1995. (T. 2), 361-373.

Wujcyk, W. (1998). Architekt lwowski Franciszek Ksawery Kulczycki (na podstawie badań archiwalnych). *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowe*j. Kraków, październik 1996. (T. 3), 153-171.

Александрович, В. С. (2000). Три документи до історії львівської скульптури 1730-х рр. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії.* (2), 339-346.

Александрович, В. С. (2012). Львівське середовище скульпторів європейської традиції першої половини XVIII ст. *Львівська національна галерея мистецтв. Дослідження і матеріали. Науковий збірник*. (3), 13-43.

Александрович, В. С., & Ричков, П. А. (2008). *Собор святого Юра у Львов*і. Київ: Техніка, 232 с.

Вуйцик, В. С. (2001). Будівельний рух у Львові другої половини XVIII століття. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка,* (CCXLI). *Праці Комісії архітектури та містобудування*, 113-126.

Вуйцик, В. С. (2001). Нові штрихи до творчої біографії Бернарда Меретина. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка,* (CCXLI). *Праці Комісії архітектури та містобудування,* 517-523.

Лильо, О.М. (2001). Цехова книга львівських столярів 1721-1745 рр. як джерело до історії скульптурного середовища міста. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць.* (4), 83–90.

Лильо, О.М. (2005). Львівське середовище архітекторів 30**—**70-х років XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. (5), 160–179.

Лильо, О.М. (2014). Діяльність будівничих Львова першої половини XVIII ст. в контексті європейських звя'язків: особливості формування і розбудови. Режим доступу: https://artes-almanac.com/dialnist-budivnychykh-lvova-ppol18st/

Лильо, О.М. (2014). Львівське середовище скульпторів XVIII ст. *Військово-науковий вісник*. (20), 57–71.

Лильо, О.М. (2017). Повсякденне життя та професійна діяльність скульпторів Львова другої половини XVIII ст. *Український історичний журнал*, (2), 33–45.

Цапенко, М.П., & Юрченко, П.Г. (1968). Архітектура. *Історія українського мистецтва (у 6 т., Т. 3.). Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття.* Київ, 70–125.

ЦДІА України у Львові – Центральний державний історичний архів України у Львові.

References:

Aleksandrovych, W. S. (2000). Try dokumenty do istoriji lvivskoji skulptury 1730-ch rr. [Three documents on the history of Lviv sculpture in the 1730s]. *Kovcheh. Naukovyj zbirnyk iz tserkovnoji istorii – Kovcheh. Scientific collection of church history.* (2). 339-346. [In Ukrainian].

Aleksandrovych, W. S. (2012**).** Lvivske seredovyshche sculptoriv jevropejskoji tradyciji pershoji polovyny XVIII ст. [Lviv milieu of sculptors of the European tradition of the first half of the 18th century]. *Lvivska natsionalna halereja mystectv. Doslidzhennia i materialy. Naukowyj zbirnyk – Lviv National Art Gallery. Studies and materials. Scientific collection.* (3)*,* 13–43. [In Ukrainian].

Aleksandrovych, W.S., & **Rychkov, P.A.** (2012**).** *Sobor sviatoho Yura v Lvovi [St. George's Cathedral in Lviv]*. Kyiv: Technika, 232 p. [In Ukrainian].

Betlej, A. (1998). Kilka uwag na temat twórczości Francisca Ksawerego Kulczyckiego i architektury lwowskiej 2. połowy w. XVIII. *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej.* Kraków, październik 1996. (T. 3), 171–193. [in Polish].

CDIA Ukrainy u Lvovi – Centralnyj derzhavnyj istorychnyj archiv Ukrainy u Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv].

Dutkiewicz, J. (1939). Fabryka cerkwi Wniebowzięcia NMP w Poczajowie. *Dawna Sztuka.* (Z. 2), 131–165. [in Polish].

Hornung, Z. (1976). *Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. Wrocławskie towarzystwo naukowe. Rozprawy komisji historii sztuki*. (T. X.), 194 s. [in Polish].

Kowalczuk, M. (1927). *Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich (do 1772)*, 89 s. [in Polish].

Krasny, P. (1994). *Bernard Meretyn i problem rokoka w architekturze polskiej.* Praca doktorska pisana pod kierónkiem Prof. Dra. hab. Jana Ostrowskiego. (PhD thesis). Kraków. [in Polish].

Lylio, O. M. (2001). Cechowa knyha lvivskych stoliariv 1721–1745 rr. jak dzerelo do istorii skulpturnoho seredovyshcha mista [The guild book of Lviv caprenters of 1721s—1745s as a source of history of the sculptural milieu of the city]. *Naukovi zoshyty istorychnoho facultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni I. Franka. Zbirnyk naukovych prac. – Naukovi Zoshyty of History Faculty of Ivan Franko National University in Lviv. The Collection of Scientific Articles* (4), 83–90. [In Ukrainian].

Lylio, O. M. (2005). Lvivske seredovyshche architektoriv 30–70-ch rokiv XVIII ст. [Lviv milieu of architects of the 30s-70s of the 18th century] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serija mystectvoznavstvo – Visnyk of the Lviv University. Serie Arts,* (5), 160-179. [In Ukrainian].

Lylio, O. M. (2014). Dijalnist budivnychych Lvova pershoji polovyny XVIII st. V konteksti jevropejskych zwiazkiv: osoblywosti formuwannia i rozbudowy [Activity of builders of Lviv in the first half of the18th century in the context of European ties: peculiarities of formation and development]. Retrieved from: https://artes-almanac.com/dialnist-budivnychykh-lvova-ppol18st/

Lylio, O. M. (2014). Lvivske seredovyshche sculptoriv XVIII ст. [Lviv milieu of sculptors of the 18th century]. *Vijjskovo-naukovyj visnyk – Military Scientific Journal*, (20), 57–71 [In Ukrainian].

Lylio, O. M. (2017). Povsiakdenne zyttia ta profesijna dijalnist sculptoriv Lvova druhoji polovyny XVIII ст. [Everyday life and professional activity of Lviv sculptors of the second half of the 18th century]**.** Ukrainskyj istorychnyj zurnal, – *Ukrainian Historical Journal*, (2), 33–45 [In Ukrainian].

Mańkowski, T. (1928). Katedra św. Jana we Lwowie. *Spawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie,* (R. 8), 74–79. [in Polish].

Mańkowski, T. (1932). Lwowskie kościoły barokowe. *Prace sekcyi historyi sztuki i kultury Towarzystwa Nauk we Lwowie,* 1932, (T. 2), (Zesz. 2), 97–249. [in Polish].

Mańkowski, T. (1946). *Fabrica ecclesiae.* 53 s. [in Polish].

Mańkowski, T. (1974). *Dawny Lwów – jego sztuka i kultura artystyczna*. 422 s. [in Polish].

Ostrowski, J. (1996). Jan Jerzy Pinsel – zamiast biografii. *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej.* Kraków, maj 1995. (T. 2), 361–373. [in Polish].

Tsapenko, M. P. & Jurchenko, P. H. (Ed.) (1968). *Architektura [Architecture]. Istorija ukrainskoho mystectva: u 6 m. Mystectvo druhoji polovyny XVII—XVIII st. – Architecture. History of Ukrainian art (in 6 volumes). The art of the second half of the 17th -18th centuries,* (Vol. 3). Kyiv, 70–125. [In Ukrainian].

Wujcyk, W. (1998). Architekt lwowski Franciszek Ksawery Kulczycki (na podstawie badań archiwalnych). *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej.* Kraków, październik 1996. (T. 3), 153–171. [in Polish].

Wujcyk, W. S. (2001). Budivelnyj ruch u Lvovi druhoji polovyny XVII stolittia. [Construction movement in Lviv in the second half of the 17th century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenk*. *Praci Komisiji architektury ta mistobuduwania – Notes of the Shevchenko Scientific Society. Proceedings of the Architecture and Urban Planning Commission,* (CCXLI), 113–126. [In Ukrainian].

Wujcyk, W. S. (2001). Novi shtrychy do tvorchoji biografii Bernarda Meretyna [New sketches to the creative biography of Bernard Meretyn]**.** *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka. Praci Komisiji architektury ta mistobuduwania – Notes of the Shevchenko Scientific Society. Proceedings of the Architecture and Urban Planning Commission,* (CCXLI), 517–523. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 13.02.2024*

УДК 94:39]:780.614.1(477)"17/18"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-35-44

Ethno-historical motifs (plots) in the musical art of Ukraine in second half of the 18th – early 19th century

Igor I. Kryvosheia
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Professor (Ukraine)
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1429-8293
ResearcherID Web of Science https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2581-2019
Scopus Author ID https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738

Abstract.

The purpose *of the article is to study ethno-historical motifs in the musical art of Ukraine in the second half of the eighteenth and early nineteenth centuries, with a special emphasis on folk art and its influence on the development of orchestral, choral and individual musical performances. The article examines the cultural and social changes of this era and their impact on the evolution of kobza and bandura art, which served not only as a means of musical expression but also as an important element of preserving national identity and historical memory. The article describes in detail the ethno-historical motifs that were manifested through musical art, reflecting social moods, historical events and the heroic past of the nation. Considerable attention is paid to the analysis of the interaction of folk traditions with professional art forms, revealing the richness and diversity of folk art of that time.* ***The research methodology*** *is based on an integrated approach to the study of historical, musical and cultural aspects, using archival documents and scientific sources, which allows a comprehensive assessment of the influence of ethno-historical motifs on the formation of the cultural landscape of Ukraine in the period under study. Particular attention is paid to the role of kobzars and bandura players, who, by performing historical and contemporary themes, contributed to the preservation of national identity and the reproduction of cultural heritage.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in an in-depth analysis of the contribution of musical groups and individual performers to the development of the region's art, with an emphasis on their interaction with folk traditions and professional music in the context of historical and cultural processes.* ***Conclusions****. The emphasise the importance of studying ethno-historical motifs in the musical art of the late eighteenth and early nineteenth centuries as key elements in the formation of Ukraine's cultural identity, pointing to the need for further research in this area to better understand the role of musical art in the contemporary cultural context.*

Keywords*: folk art, Ukraine, ethno-historical motifs (plots), kobza art, bandura art, musical art, socio-cultural space.*

Етноісторичні мотиви (сюжети) в музичному мистецтві України другої половини 18 – початку 19 століття

Ігор Кривошея
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1429-8293
ResearcherID Web of Science https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2581-2019
Scopus Author ID https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738

Анотація.

Метою статті *є дослідження етноісторичних мотивів у музичному мистецтві України другої половини 18 – початку 19 століття з аналізом народної творчості та її впливу на розвиток оркестрових, хорових та індивідуальних музичних виступів. У статті розглянуто культурні та соціальні зміни цієї епохи та їх вплив на еволюцію кобзарського та бандурного мистецтва, що слугували не лише засобом музичного вираження, але й важливим елементом збереження національної ідентичності та історичної пам'яті; докладно висвітлено етноісторичні мотиви, які проявлялися через музичне мистецтво, відображаючи суспільні настрої, історичні події та героїчне минуле нації. Значну увагу приділено аналізу взаємодії народних традицій із професійними формами мистецтва, розкрито багатство та різноманітність народного мистецтва того часу.* ***Методологія*** *дослідження ґрунтується на*

комплексному підході до вивчення історичних, музичних і культурологічних аспектів із залученням архівних документів та наукових джерел, що дає змогу всебічно оцінити вплив етноісторичних мотивів на формування культурного ландшафту України в досліджуваний період. Особлива увага зосереджена на ролі кобзарів та бандуристів, які, виконуючи історичні та сучасні їм теми, сприяли збереженню національної самосвідомості та відтворенню культурного спадку. ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у глибокому аналізі внеску музичних колективів та індивідуальних виконавців у розвиток мистецтва регіону з акцентом на їх взаємодії з народними традиціями та професійною музикою в контексті історичних та культурних процесів.* ***Висновки*** *окреслюють важливість вивчення етноісторичних мотивів у музичному мистецтві кінця 18 – початку 19 століття як ключових елементів у формуванні культурної ідентичності України, засвідчують необхідність подальших досліджень у цій сфері для глибшого розуміння ролі музичного мистецтва в сучасному культурному контексті.*

Ключові слова*: народна творчість, Україна, етноісторичні мотиви (сюжети), кобзарське мистецтво, бандурне мистецтво, музичне мистецтво, соціокультурний простір.*

Постановка проблеми. В історії української культури етноісторичні мотиви в музичному мистецтві України другої половини XVIII – початку XIX століття є важливим феноменом, що відкриває унікальні аспекти народного духу та ідентичності. Особливо значущими є традиції кобзарства та бандурного мистецтва, які не лише зберегли історичну пам'ять, але й відіграли ключову роль у формуванні культурної самобутності регіону. Попри велику цінність цих традицій, дослідження в цій сфері часто залишаються фрагментарними та потребують глибшого аналізу. Зокрема, варте уваги питання взаємовпливу народних традицій та офіційної культури, а також механізми передачі та збереження кобзарських та бандурних традицій у змінних історичних умовах.

Аналіз джерел і останніх досліджень. Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері етноісторичних мотивів у музичному мистецтві України другої половини XVIII – початку XIX ст. виявляє систематичне збагачення академічного діалогу і поглиблення розуміння цього багатогранного періоду. Наукові інтереси О. Ізваріної (Ізваріна, 2014, с. 171), зосереджені на джерелах та інтерпретації українського оперного мистецтва, відображають зростання інтересу до професійних музичних традицій періоду. Л. Корній (Корній, 1996, с.120), звертаючи увагу на значення шкільного театру для розвитку українського музично-драматичного мистецтва, робить важливий внесок у розуміння освітніх та культурних процесів того часу. Дослідження Л. Софронової (Софронова, 1996, с. 145), що звертаються до найдавніших форм національного театру, включаючи вертеп, розкривають важливі аспекти історичного розвитку театрального мистецтва в Україні. Дослідження О. Волосатих, В. Назаренка та Ю. Вілінського (Волосатих & Назаренко & Вілінський, 2019, с. 20) розширюють знання про музичне життя Правобережної України під окупацією Польщі. О. Матола (Матола, 2014, с. 62) охарактеризувала аматорську музично-театральну культуру України в період XVIII – XIX ст. Дослідниця Т. Публіка (Публіка, 2008, с. 237) спрямувала свої наукові дослідження на вивчення музичного мистецтва панських маєтків Поділля та кріпосних оркестрових колективів у маєтках Волинської та Київської губерній, що дає можливість докладніше розглянути музичне життя регіону. Попри значний внесок цих науковців, деякі аспекти народної творчості залишаються недостатньо дослідженими. Не повністю вивчена взаємодія між народними традиціями та професійним мистецтвом, вплив історичних подій на культурне життя регіону, а також роль індивідуальних митців у розвитку культурних традицій. Подальше дослідження кобзарського та бандурного мистецтва в контексті загальної культурної картини того періоду обіцяє бути особливо плідним і відкрити нові перспективи для розуміння унікальності та значення цих традицій для української та світової культурної спадщини.

Мета статті. Метою статті є дослідження етноісторичних мотивів у музичному мистецтві України другої половини XVIII – початку XIX століття з акцентом на аналізі розвитку музичного мистецтва, зокрема на оркестрових, хорових виступах та виступах індивідуальних виконавців; докладне розкриття еволюції кобзарського та бандурного мистецтва, їх значення у збереженні національної самобутності та відображенні історичного контексту епохи. Значну увагу приділено вивченню ролі цих музичних традицій у культурному та соціальному житті регіону, а також аналізу механізмів збереження і передачі музичної та драматичної спадщини, що сприяло формуванню національної ідентичності та самосвідомості.

Виклад основного матеріалу. У період від кінця XVIII до початку XX ст. Україна перебувала під владою двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Більша частина її території входила до складу Російської імперії, де традиційна назва «Україна» була фактично витіснена. Лівобережну Україну іменували «Малоросією», Правобережну – «Південно-Західним краєм», а Південну – «Новоросією» (Грушевський, 1991, с. 452). Водночас до складу Австро-

Угорської імперії входили Галичина, Буковина та Закарпаття. Цей час став свідком активізації національної самосвідомості українців, процесу, який історики називають «національним відродженням України». Важливу роль у цьому процесі відіграла українська інтелігенція та невелика частина аристократії, яка не втратила надії на відновлення автономії України та пропагувала ідею національного відродження. Вона докладала зусиль до вивчення фольклору, традицій та обрядів України, збирала та зберігала історичні документи та інші джерела, пов'язані з історією, культурою та мовою країни.

Попри імперські зусилля з асиміляції, Правобережна Україна (а це територія сучасних Київської, Черкаської, Вінницької, Житомирської, Рівненської, Волинської, Хмельницької областей, а також частково Тернопільської та Одеської) відігравала значущу роль у збереженні та формуванні української національної ідентичності (Прищепа, 2013, с. 131). Незважаючи на інкорпорацію в Російську імперію та назву «Південно-Західний край», регіон підтримував унікальність своєї культурної спадщини, відображеної в народній творчості.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. Правобережна Україна стала ареною складних соціокультурних процесів, позначених активним розвитком народної творчості, освіти та мистецтва. Цей період відзначався, зокрема, появою значущих історичних та літературних творів, що змальовували козацький дух та національну самобутність. XVIII століття ознаменувалося розквітом козацького літописання, особливе місце серед якого посідають літописи Самовидця, Г. Граб'янки, твори С. Величка, які, хоч і мають близькість до мемуарної літератури, становлять цінність для збереження козацьких традицій та історичної пам'яті (Шевчук, 1990, с. 184).

XVIII століття увійшло в історію України як час соціальних потрясінь і культурного розквіту. Для періоду властиві могутні гайдамацькі повстання та активні опришківські рухи в Галичині й на Закарпатті, територіях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Політичні економічні турбуленції, зокрема посилення закріпачення, позначилися на становищі українського селянства, спонукаючи до розквіту народної творчості як форми самовираження та протесту. М. Драгоманов підкреслював, що український народ у своєму опорі проти іноземного гніту більше спирався на соціально-економічні мотиви, а не на політичні чи національні (Драгоманов, 1970, с. 121). Це вилилося в різноманітність народних пісень, серед яких особливе місце займають чумацькі, що виникли в контексті майнового розшарування та появи категорії чумаків-наймитів та бурлаків.

Чумацькі пісні, які часто були гумористичними і танцювальними, вирізнялися широким діапазоном мелодій (октава і більше) та розвиненою культурою сольного чоловічого співу. Типові зачини пісень, такі як «Ой вже ж чумак дочумакувався» (Ревуцький, 2003, с. 111), не тільки розважали, але й відображали соціальні реалії та психологію народу. Паралельно з цим культурний ландшафт України XVIII – XIX ст. ознаменувався інтенсивною взаємодією різнонаціональних музичних елементів, особливо в контексті армійського життя. Вербунок[1], як форма рекрутського набору, сприяв розвитку інструментальної музики, зокрема стилю «вербункош» в Угорщині. Цей стиль, що охоплював діапазон від циганських оркестрів аж до творів Ференца Ліста (1811–1886) та Йоганнеса Брамса (1833–1897), свідчив про глибокий вплив музики на культурний розвиток європейського регіону (Ференц, 2011, с. 165).

Гуртовий спів, що спирався на підголосково-поліфонічне та гомофонно-гармонічне багатоголосся, становив особливість Правобережжя, Поділля та Волині. Традиційні пісні, такі як «А в полі тополя» чи «Ой при долинці», відображали багатство і різноманітність музичної культури цього регіону. Особливе місце в культурному житті займала музична творчість. Пісні, зокрема «Їхали козаки із Дону додому», «Ой у полі та й женці жнуть», «Їхав козак за Дунай» (Барвінський, 1937, с. 67), думи, танці відігравали важливу роль у формуванні національної ідентичності, переплітаючись з історичними реаліями та відображаючи козацьке сприйняття світу. Пісні та думи, сповнені пафосом боротьби проти гнобителів, були своєрідною духовною зброєю проти загарбників. Важливим внеском у розвиток національної культури стали творчі здобутки кобзарів та бандуристів, які – часто колишні козаки – брали активну участь у створенні пісень і дум. Цей період також позначений появою «Енеїди» І. Котляревського – першого твору, написаного розмовною українською мовою, зокрема її полтавським діалектом (Підгорбунський, 2003, с. 170).

У другій половині XVIII ст. український пісенний фольклор збагатився значною кількістю творів, зберігаючи при цьому спадщину попередніх століть. Цей період характеризується розвитком різних жанрів фольклору, включаючи героїчний епос, ліро-епічні пісні, балади,

[1] Слово «вербунок» – нім. «werbung» – вербування. Рекрутський набір угорців до австрійської армії. В історії згадується, що людей під час рекрутського набору угорців до австрійської армії споювали алкоголем, змушували голосно слухати музику і танцювати. Відтак безліч народних пісень присвячено цьому історичному епізоду.

козацькі, чумацькі та бурлацькі пісні, а також любовно-ліричні, жартівливі, сатиричні й танцювальні пісні. Нові історичні пісні, такі як «Ой з-за гори, з-за Лиману» та «Ох і не гаразд, Запорожці» (Іваницький, 1997, с. 49), з'являються в цей час як відображення історичних подій, зокрема зруйнування Запорізької Січі та перехід козаків за Дунай. В українській музиці другої половини XVIII ст. виникає новий жанр – міська пісня-романс. Перші нотні публікації українських пісень зробив Василь Трутовський, що стало важливим кроком у збереженні та розвитку українського пісенного мистецтва. Микола Лисенко (1842–1912) пізніше публікував українські пісні-романси, включаючи такі твори, як «Ох, і не стелися, хрещатий барвінку», «Ой глибокий колодязю, золотії ключі» та «Ой у полі криниченька» (Лисенко, 1954, с. 26), для яких характерна яскрава емоційність та мелодичне багатство.

Особливо важливим було те, що ці пісні не обмежувалися лише однією верствою суспільства. Вони розповсюджувалися від селянських хат до панських маєтків, від церков до міських ринків, стаючи об'єднавчим елементом між різними соціальними групами та регіонами Правобережжя. Такі пісні, як «Реве та стогне Дніпр широкий» Шевченка або «Ні, мамо, не можна нелюба любить» Гребінки, стали символами української душі та втіленням народної творчості того часу (Антонович, 1993, с. 56).

Незважаючи на соціальні та економічні зміни, які відбувалися на Правобережжі в кінці XVIII – початку XIX ст., народна творчість не втратила своєї сили. Навпаки, вона продовжувала розвиватися, збагачуючи українську культурну спадщину. Музика і поезія, тісно переплетені між собою, продовжували бути важливим засобом збереження та передачі народних традицій, історії та цінностей, формуючи неперервний культурний потік, який переходив з покоління в покоління.

Друга половина XVIII – початок XIX ст. були періодом значного культурного розквіту України, в якому музика та поезія відігравали особливо важливу роль. У цей час українська пісенна культура не тільки зберігала традиційні народні сюжети, але й активно розвивалася, вбираючи в себе нові літературні та музичні впливи. Західноєвропейська музика XVIII ст. також не залишилася осторонь від впливу українського мелосу. Творчість композиторів, таких як Йозеф Гайдн (1732–1809) та Йоганн Себастьян Бах (1685–1750), містить ремінісценції української мелодики, засвідчуючи тісний культурний зв'язок України з широким європейським культурним простором (Ломоносова, 2009, с. 244).

Отже, XVIII – XIX ст. для України були періодом інтенсивного культурного розвитку, де народна творчість, зокрема музика, стала виразником соціальних настроїв, водночас збагачуючись новими віяннями та впливаючи на культурні процеси на міжнародному рівні. Ці музичні традиції слугували не лише засобом збереження історичної пам'яті, але й інструментом відтворення визвольних традицій та боротьби за національну ідентичність. Пісні, що передавалися з покоління в покоління, відображали життєві перипетії, мудрість та духовні прагнення українського народу, відіграючи ключову роль у збереженні унікального культурного коду нації.

Правобережна Україна мала глибоко закорінені державницькі традиції, які, незважаючи на колоніальний режим Польщі та внутрішній опір, збереглися протягом століть. Музичне мистецтво, особливо кобзарське та бандурне, відіграло ключову роль у цьому процесі збереження. Напередодні Коліївщини 1768 р. кобзарі й бандуристи, попри заборони польських властей, ходили по селах і містах, виконуючи думи про Б. Хмельницького та на інші визвольні теми (Бутич, 1970, с. 219). Ці виступи були не просто виявом музичної культури, але й актом суспільно-політичного спротиву, що наголошувало на силі музики як інструменту національної ідентичності та солідарності. Улітку 1768 р., коли спалахнула Коліївщина, музиканти, зокрема кобзарі та бандуристи, стали одними з головних голосів народного опору. Шляхта побоювалася, що музика, яка надихає на боротьбу, може сприяти об'єднанню народних мас Правобережжя і Лівобережжя, що призведе до формування нової української державності. М. Залізняк, один з керівників повстання, відновлюючи давні традиції козацької автономії, проголосив край Гетьманщиною (Lippoman, 1842, с. 32). Музиканти піснями та думами сприяли поширенню цього ідеалу, ставши невід'ємною частиною визвольного руху. Традиції, які зберігалися і розвивалися через музичне мистецтво Правобережної України, продовжували відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті регіону навіть після входження краю до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. Ці традиції збереглися та продовжили надихати покоління українців на збереження своєї культури, історії та ідентичності, підкреслюючи значення музики як потужного засобу суспільно-політичного вираження.

Епоха романтизму в Західній Європі принесла із собою зростання інтересу інтелігенції до історичної долі свого народу, сприяючи формуванню національної самосвідомості українців. Видатними представниками української літератури XVIII ст. були Феофан Прокопович (1681–1736) та Григорій Сковорода (1722–1794). Феофан Прокопович був прихильником теорії «освіченого абсолютизму» і розглядав відносини між монархом і підданими як відносини між

батьком і дітьми. Його творчість включає трагікомедію «Владимир», присвячену прийняттю християнства Руссю. Окреме місце в історії українського музичного фольклору займає Григорій Сковорода (Чижевський, 1998, с. 392), який був не тільки видатним філософом, але й талановитим музикантом. Його пісні зі збірки «Сад божественних пісень» стали популярними і поширювалися як народні, відображаючи глибину почуттів та емоційну експресивність української народної лірики.

У другій половині XVIII століття освітній процес в Україні зазнав значних змін, зокрема у сфері музичної освіти. Музичне мистецтво також розвивалося і через діяльність кобзарів, лірників, сопілкарів, цимбалістів, які часто об'єднувалися в ансамблі, відомі як «троїсті музики», для виступів на святах і весіллях. Освітні заклади, такі як початкові школи при церквах та духовні семінарії, відігравали ключову роль у підвищенні рівня музичної грамотності населення, акцентували увагу на навчанні церковного співу. Це сприяло розвитку хорового виконавства, яке стало важливою складовою музичного життя в таких містах, як Київ, Чернігів, Переяслав, Глухів, Стародуб, Ніжин, Львів та інші, обслуговували різноманітні урочисті церемонії, військові походи, панські розваги (Грица, 1979, с. 146).

У XVIII ст. Україна стала ареною значних соціокультурних трансформацій, де традиційні форми народної творчості збагачувалися класичними елементами, особливо в музичному мистецтві. Освіта відіграла значну роль у професіоналізації музичного мистецтва. На основі теоретичних праць композитора Миколи Дилецького, зокрема його «Граматики музикальної», підготовку музикантів-виконавців, регентів, педагогів-теоретиків, композиторів здійснювали Києво-Могилянська академія, Харківський колегіум та музичні школи при монастирях і духовних семінаріях (Дилецький, 1970, с. 59).

Наприклад, Києво-Могилянська академія вирізнялася великим хором, чисельність якого іноді досягала 300 осіб, а також мала свій оркестр на майже 100 осіб (Козицький, 1971, с. 86). Вихованці академії отримували навчання в нотній грамоті, церковному співу та грі на музичних інструментах. Випускники академії, мандрівні дяки та спудеї поширювали набуті знання та музичні твори, такі як канти та псалми, по всій країні. Це створило передумови для культурного розквіту, що відбувся під час епохи культурно-національного відродження.

Друга половина XVIII – початок XIX ст. для України стали часом активного культурного розвитку, в якому народна творчість, освіта та мистецтво тісно переплітaлися, формуючи основу для національного відродження і самоідентифікації. Отже, незважаючи на складність історичних подій, українська культура продовжувала розвиватися.

Згідно з царським наказом, 1738 р. у місті Глухів, тодішній столиці наказного гетьмана Кирила Розумовського, була створена співацька школа. Ця школа зміцнила міцні зв'язки із західноєвропейською музикою. Глухів відомий також найбільшою у Східній Європі нотною бібліотекою. З 1753 року капельмейстером при дворі в Глухові став композитор і диригент Андрій Рачинський (1724–1794), який отримав свою музичну освіту у Львові. При дворі Кирила Розумовського (1728–1803) діяв оркестр і театр, де ставили популярні італійські опери того часу (Щербаківський, 1924, с. 10), а також створено значущі музичні колективи під керівництвом Андрія Рачинського, який писав духовні концерти нового класичного стилю (Лапсюк, 1999, с. 22). Слід згадати про Андрія Кириловича Розумовського (1752–1836), сина гетьмана, який успадкував від батька любов до музики та зробив значний внесок у розвиток музичного мистецтва в Європі, зокрема через співпрацю з Йозефом Гайдном та Людвігом ван Бетховеном (1770–1827). Тож друга половина XVIII ст. була періодом бурхливого розвитку музичної освіти та виконавства в Україні, що підтверджено активною діяльністю освітніх закладів, академій, хорів та оркестрів, а також плідною співпрацею з іноземними музикантами та композиторами.

Освітній простір Правобережної України другої половини XVIII – початку XIX ст. був тісно переплетений з народною творчістю, він слугував не лише осередком знань, а й зберігачем і транслятором національних культурних традицій. У цей період на тлі соціальних і політичних змін освітній процес на Правобережжі виходив за рамки простої алфабетизації, інтегруючи в себе елементи народної творчості, зокрема кобзарське та бандурне мистецтво, та стаючи платформою для формування національної ідентичності. Значну роль у цьому процесі відіграли народні школи, які, як підкреслював М. Барсов (Барсов, 1864, с. 53), були не лише освітніми закладами, а й центрами збереження та розвитку народної культури та мистецтва. Тогочасне шкільництво відображало складні соціальні процеси, пов'язані з національно-визвольними змаганнями та культурним розвитком, як це зауважує Хв. Тітов (Тітов, 1924, с. 133). У польській історіографії, зокрема у працях Ю. Лукашевича (Łukaszewicz, 1851, с. 217), зазначено, що освітні заклади на Волині були важливими центрами збереження національної культурної спадщини.

Перед анексією Російською імперією освіта на Правобережній Україні, як зазначає В. Біднов (Біднов, 1993, с. 40), зазнавала значних змін, але ці трансформації слід розглядати не тільки як зовнішні впливи, але і як внутрішні зусилля щодо збереження та розвитку народної культури та освіти. Ці зусилля, які чітко вказує у своїх дослідженнях О. Удод (Удод, 1970, с. 75),

……

були тісно пов'язані з народною творчістю та національною самосвідомістю. У контексті «Історії української культури» (Патон, 2008, с. 456), зокрема томів, присвячених Подільському регіону, освіту розглянуто як важливий елемент культурного розвитку, що відображає тенденції та зміни в народній творчості та культурній ідентичності Правобережжя. Це особливо помітно на прикладі розвитку народних шкіл та парафіяльних училищ, які, створені на місцеві кошти, сприяли розвитку освіти і водночас збереженню і розвитку народної творчості. Отже, освіта на Правобережній Україні в другій половині XVIII – на початку XIX ст. була не лише засобом навчання, але й могутнім інструментом збереження та розвитку народної культури, відігравала ключову роль у формуванні національної ідентичності та самосвідомості.

Цей період також був значущим для української професійної музики. Із глухівської музичної школи вийшли такі видатні композитори, як Максим Березовський (1745–1777), Дмитро Бортнянський (1751–1825) та Артемій Ведель (1767–1808), які досягли значного успіху у світській музиці. Їхні твори розвивалися відповідно до стильових процесів, які мали місце в тогочасній європейській музиці. Ці композитори здобули значні заслуги у сфері церковної музики та прославилися на рівні тогочасних західноєвропейських композиторів. Максим Березовський (Степаненко, 1995, с. 6), наприклад, був автором опери «Демофонт», яку вперше поставили 1773 р. в італійському місті Ліворно. Він відомий також як творець класичного типу хорового концерту, а його музика позначена впливом української пісенності. Дмитро Бортнянський (Іванов, 1980, с. 81), капельмейстер придворної капели в Петербурзі, написав велику кількість відомих церковних творів, включаючи 35 концертів на чотири голоси та 10 концертів на два хори. Його творчість нараховує 70 концертів, 2 літургії, хорові твори, опери та твори для фортепіано та інструментальних ансамблів. Бортнянський також започаткував жанр камерної концертної симфонії, а його сольні пісні-романси та канти стали важливими елементами української музичної культури. Артемій Ведель (Кук, 1971, с. 12), відомий своїми церковними концертами, зробив значний внесок у розвиток української церковної музики.

Отже, М. Березовський, Д. Бортнянський та А. Ведель стали видатними представниками нового стилю в українській музиці, розробляли сентименталістські риси і створювали духовні концерти нового класичного стилю. Їх творчість є важливою частиною культурної спадщини і продовжує захоплювати слухачів своєю високою мистецькою цінністю та виразністю.

На початку XIX ст. унікальність української фольклористики відкрила збірка «Опыт собрания старинных малороссийських песен» (Цертелєв, 1819, с. 64) від М. Цертелєва (1790–1869). Автор перший, хто опублікував українські думи, записані на Полтавщині безпосередньо від бандуриста. М. Цертелєв, описуючи малоросійські пісні, дав їм таку характеристику: «Скрізь видно в них природу, скрізь чути розмови дійових осіб і рідко дуже рідко автора…» (Цертелєв, 1819, с. 5). Опубліковані думи передають унікальність та витонченість українського епосу, в яких розкривається щирість та відданість «народної душі». Наступним діячем, який зібрав та опублікував український фольклор, став М. Максимович (1804–1873). Світ побачили «Малороссийские песни» 1827 р. (Максимович, 1827, с. 234). У цій збірці автор не тільки подав тексти українських народних пісень, але ще й тексти дум, де кожна дума була присвячена певній історичній події (діяльності козаків, гетьмана Б. Хмельницького тощо). Збірка «Малороссийских песен» стала унікальним відкриттям багатогранності та багатства української пісні. Підсумовуючи, згадаємо слова відомого діяча П. Куліша: «Ледь чи князь Цертелєв і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями» (Куліш, 1856, с. 221).

Кінець XVIII – початок XIX ст. стали переломним періодом для українського кобзарського та бандурного мистецтва. Тоді ж спостерігався занепад кобзарсько-лірницьких спільнот, що спричинило зміни у традиціях та репертуарі музикантів. Замість історичних дум та пісень популярністю стали користуватися жартівливі та сатиричні композиції, а також танцювальні мелодії. Важливою рисою цього періоду був розквіт співацьких братств, які підтримували регіональні кобзарські традиції. Серед них особливе місце займали старцівські товариства та кобзарські цехи, такі як у містечку Літки (Гримич, 1992, с. 14). Ці спільноти відігравали важливу роль у передачі музичних навичок та збереженні культурного спадку. Основними методами навчання були передача знань від старших до молодших музикантів, виховання поваги до традицій, а також ритуал «визвілки», що символізував перехід учня до самостійного виконавства (Мартинова, 1999, с. 70). Важливий внесок у розвиток кобзарства зробили освітні інституції Чернігівщини, зокрема Глухівська школа співів та Чернігівський колегіум. Вони стали центрами професіоналізації та інновацій у мистецтві кобзарів та бандуристів. Протягом цього часу кобза та бандура пройшли значні трансформації: відбулася модернізація інструментів, збільшення кількості струн та зміна форми корпусу. Ці зміни відкрили нові можливості для розвитку унікальних українських інструментів і збагатили їхній звуковий спектр. Отже, період кінця XVIII –

початку XIX століття став епохою значних змін та розвитку в кобзарському та бандурному мистецтві, що вплинуло на подальшу еволюцію цих традицій в українській культурі.

Висновки. Період кінця XVIII – початку XIX ст. став свідком розквіту музичного мистецтва, коли музика та мистецтво зберігали та відновлювали національні традиції, державні прагнення та опір колоніальному гніту. Дослідження підкреслило багатство та різноманітність форм народного мистецтва, поширених у цю епоху, приділивши особливу увагу сферам кобзарського (бардівського) та бандурного (різновид лютневої) мистецтв. Розвідка засвідчує, що цей період був позначений яскравим злиттям традиційного фольклору з новими тенденціями, адаптацією до соціально-політичних змін того часу. Кобзарсько-бандурна музика, глибоко вкорінена в культурний етос українського народу, відіграла вирішальну роль у збереженні та поширенні національної самосвідомості, історії та фольклору. Крім того, дослідження висвітлило складність взаємодії між народними традиціями та професійними формами мистецтва регіону, проливши світло на значний, але недостатньо вивчений вплив історичних подій на культурне життя та еволюцію окремих митців та їхній внесок у культурні традиції. Епоха ознаменувала яскравий розвиток музичної освіти та виконавства в Україні. Отже, період кінця XVIII – початку XIX століття на Правобережній Україні був часом значного культурного розквіту, де музика та поезія відігравали ключову роль у формуванні національної ідентичності та підтримці культурних традицій в умовах соціальних і політичних трансформацій.

Джерела та література:

Lippoman, J. (1842). Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768 opisany przez J.Lippomana. *Obraz polakow i Polski. T.15.* Poznaii. S.32, 34, 6.

Łukaszewicz, J. (1851). Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. Poznań, T. 3. S.217.

Антонович, Д. (1993). *Українська культура.* Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Пам'ятки історичної думки України. Київ: Либідь. 592 с.

Барвінський, В. (1937). Огляд історії української музики. *Історія української культури*. Грудень. Зшиток XV. Львів: Вид-во І. Тиктора. С. 67-69.

Барсов, Н. (1864). Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения устройства и современного состояния . СПб. 103 с.

Біднов, В. (1993). Школа й освіта на Україні. *Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. сл. М. Антоновича; дод. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського*. К.: Либідь. С. 40-71.

Бутич, І. (1970). *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірка документів.* Київ. 660 с.

Волосатих О., Назаренко В., Вілінський Ю. (2019). Вітольд Малішевський у музичному житті України та Польщі. *Часопис Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського : науковий журнал*. № 2 (43). С.20-48.

Гримич, М. (1992). Виконавці українських дум. *Родовід*. №3. С. 14-21.

Грица, С. (1979). *Мелос української народної епіки.* Київ: Наук. думка. 338 с.

Грушевський, М. (1991). *Історія України-Руси* : в 11 т. Т. 1. Київ. 648 с.

Дилецький, М. (1970). *Граматика музикальна* / підготовка до видання, післямова, додатки О.С. Цалай-Якименко. Київ. XCIV+110 с.

Драгоманов, М. (1970). *Література російська, великоруська, українська і галицька. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т.* Т. І. Київ. 531 с.

Іваницький, А. (1997). *Українська музична фольклористика (методологія і методика).* Київ: Заповіт. 392 с.

Іванов, В. (1980). *Дмитро Бортнянський*. Київ. 142 с.

Ізваріна, О. (2014) Історіографія процесу формування українського оперного мистецтва першої половини XIX ст. *Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики XXI століття : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 16-17 жовт. 2014*. С.171-178.

Козицький, П. (1971). *Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування*. Київ. 148 с.

Корній, Л. (1996). *Історія української музики.* Ч. 1: Від найдавніших часів до середини XVIII ст. Київ ; Харків ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць. 314 с.

Кук, В. (1971). *Артем Лук'янович Ведель (Ведельський): Матеріали на допомогу лекторові*. Київ. 24 с.

Кулиш, П. (1856). *Записки о Южной Руси.* Т.1. Санкт-Петербург. 322 с.

Лапсюк, В. (1999). Гаврило Андрійович Рачинський. *Український музичний архів*. Вип. 2. Київ. С.22-129.

Лисенко, М. (1954). *Зібрання творів у 20 т.* Т. XVII. Київ: Мистецтво.

Ломоносова, Н. (2009). Йозеф Гайдн і його стиль в XX столітті. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: Збірник наукових праць*. Вип. 27. С. 242-249.

Максимович, М. (1827). *Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем*. М.: В Тип. Августа Семена. 234 с.

Мартинова, Т. (1999). *Вплив кобзарства на формування національної самосвідомості українців* / Дис… канд. філософ. наук. Київ. 170 с.

Матола, О. (2014). Аматорська музично-театральна культура України: історіографія дослідження. *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»,* (30), С. 62–68. https://doi.org/10.31866/2410-1176.30.2014.159824

Підгорбунський, М. (2003). Кобзарі та бандуристи в Україні. *Київська старовина.* № 4. С.170-175.

Прищепа, О. (2013). Міста Правобережної України кінця XVIII–початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 12, С. 131-139.

Публіка, Т. (2008). Розвиток музичного виконавства у панських маєтках на теренах Поділля XVIII – початку XIX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. Вип. XII–XIII.* С. 237-240.

Ревуцький, Д. (2003). Чумацькі пісні. *Дмитро Ревуцький. Микола Лисенко. Повернення першоджерел*. Київ. 320 с.

Скрипник, Г. (2008). *Історія української культури: У 5-ти т.* Т. 4. Кн. 1: Українська культура першої половини XIX століття. Київ: Наук. думка. 1008 с.

Софронова, Л. (1996). *Старинный украинский театр.* М.: РОССПЭН. 327 с.

Степаненко, М. (1995). Соната для скрипки і чембало Максима Березовського. *Український музичний архів.* Вип. 1. Київ. С. 6-8.

Тітов, Хв. (1924). *Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початку XIX в.* Київ: Друк. КАН. 432 с.

Удод, О. (1970). Джерела з історії освіти на Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Архіви України.* № 4. С.75-77.

Ференц, Л. (2011). *Українська музична енциклопедія* / Гол. редкол. Г. Скрипник. Київ : ІМФЕ НАН України. Т. 3 : [Л – М]. 627 с.

Цертелєв, М. (1819). *Опыт собрания малороссийских песен* / [уклад., авт. передм. «О старинных малороссійских песнях» та приміт. М. А. Цертелєв]. С.-Петербург: Тип. К. Крайя. 64 с.

Чижевський, Д. (2004). *Філософія Г. С. Сковороди*. Харків. 272 с.

Шевчук, В. (1990). Самійло Величко та його літопис. *Дорога в тисячу років : роздуми, статті, есе.* Київ: Рад. письменник. С.184-208.

References:

Antonovych, D. (1993). *Ukrainska kultura. Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha. Pamiatky istorychnoi dumky Ukrainy. [Ukrainian culture. Lectures edited by Dmytro Antonovych. Monuments of historical thought of Ukraine]*. Kyiv. 592 s. [in Ukrainian].

Barsov, N. (1864). *Narodnie shkoli v Yugo-Zapadnom krae. [Public schools in the Southwestern region]. Ocherk ykh uchrezhdenyia ustroistva y sovremennoho sostoianyia.* SPb. 103 s. [in Russian].

Barvinskyi, V. (1937). Ohliad istorii ukrainskoi muzyky. [Review of the history of Ukraine music]. *Istoriia ukrainskoi kultury. Hruden. Zshytok XV.* Lviv: Vyd-vo I. Tyktora. S. 67-69. [in Ukrainian].

Bidnov, V. (1993). Shkola y osvita na Ukraini. [School and Education in Ukrainian]. *Ukrainska kultura: lektsii za red. Dm. Antonovycha / Upor. S. V. Ulianovska; vst. st. I. M. Dziuby; pered. sl. M. Antonovycha; dod. S. V. Ulianovskoi, V. I. Ulianovskoho – Ukrainian culture: lectures edited by Dm. Antonovych / Upor. S. V. Ulyanovska; inst. Art. I. M. Dzyuba; before. sl. M. Antonovych; Add. S. V. Ulyanovska, V. I. Ulyanovska.*. K.: Lybid. S. 40-71. [in Ukrainian].

Butych, I. (1970). *Haidamatskyi rukh na Ukraini v XVIII st.: Zbirka dokumentiv. [The Haidamak movement in Ukraine in the eighteenth century: Collection of documents]*. Kyiv. 660 s. [in Ukrainian].

Chyzhevskyi, D. (2003). *Filosofiia H. S. Skovorody. [Philosophy of H. S. Skovoroda].* Kharkiv. 272 s. [in Ukrainian].

Drahomanov, M. (1970). *Literatura rosiiska, velykoruska, ukrainska i halytska II Drahomanov M. P. Literaturno-publitsystychni pratsi: u 2 t. [Literature of Russian, Great Russian, Ukrainian and Galician II Drahomanov M. P. Literary and journalistic works: in 2 volumes].* T.I. Kyiv. 531 s. [in Ukrainian].

Dyletskyi, M. (1970). *Hramatyka muzykalna / pidhotovka do vydannia, pisliamova, dodatky O.S. Tsalai-Yakymenko. [Musical grammar / preparation for publication, afterword, appendices by O. S. Tsalai-Yakymenko]*. Kyiv. XCIV+110 s. [in Ukrainian].

Ferents, L. (2011). *Ukrainska muzychna entsyklopediia [Ukrainian music encyclopaedia].* Hol. redkol. H. Skrypnyk. Kyiv : IMFE NAN Ukrainy. T. 3 : [L – M]. 627 s. [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t. [History of Ukraine-Rus: in 11 volumes].* T. 1. Kyiv. 648 s. [in Ukrainian].

Hrymych, M. (1992). Vykonavtsi ukrainskykh dum. [Performers of Ukrainian dumas]. *Rodovid – Pedigree*. №3. S. 14-21. [in Ukrainian].

Hrytsa, S. (1979). *Melos ukrainskoi narodnoi epiky. [Melos of Ukrainian folk epics].* Kyiv: Nauk. dumka. 338 s. [in Ukrainian].

Ivanov, V. (1980). *Dmytro Bortnianskyi. [Dmytro Bortnyansky].* Kyiv. 142 s. [in Ukrainian].

Ivanytskyi, A. (1997). *Ukrainska muzychna folklorystyka (metodolohiia i metodyka). [Ukrainian musical folklore studies (methodology and techniques)]*. Kyiv. 392 s. [in Ukrainian].

Izvarina, O. (2014) Istoriohrafiia protsesu formuvannia ukrainskoho opernoho mystetstva pershoi polovyny XIX st. [Historiography of the process of formation of Ukrainian opera art in the first half of the XIX century]. *Profesiina mystetska osvita i khudozhnia kultura: vyklyky XXI stolittia : mater. Mizhnarod. nauk.-prakt. konf., 16-17 zhovt. 2014. - Professional art education and artistic culture: challenges of the 21st century: Mater. International science and practice conference, October 16-17, 2014.* S. 171-178. [in Ukrainian].

Kornii, L. (1996). *Istoriia ukrainskoi muzyky. [History of Ukrainian music].* Ch. 1: Vid naidavnishykh chasiv do seredyny XVIII st. Kyiv ; Kharkiv ; Niu-York : Vyd-vo M. P. Kots. 314 s. [in Ukrainian].

Kozytskyi, P. (1971). *Spiv i muzyka v Kyivskii akademii za 300 rokiv yii isnuvannia. [Singing and music in the Kyiv Academy for 300 years of its existence]*. Kyiv. 148 s. [in Ukrainian].

Kuk, V. (1971). Artem Lukianovych Vedel (Vedelskyi). [Artem Lukianovych Vedel (Vedelsky)] : *Materialy na dopomohu lektorovi - Materials to help the lecturer*. Kyiv. 24 s. [in Ukrainian].

Kulish, P. (1856). *Zapiski o Yuzhnoi Rusi. [Notes on Southern Rus].* T.1. Sankt-Peterburg. 322 s. [in Russian].

Lapsiuk, V. (1999). Havrylo Andriiovych Rachynskyi. [Havrylo Andriyovych Rachynskyi]. *Ukrainskyi muzychnyi arkhiv – Ukrainian Music Archive Vyp. 2*. Kyiv. S. 22-129. [in Ukrainian].

Lippoman, J. (1842). Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768 opisany przez J.Lippomana. [Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768 opisany przez J.Lippomana]. *Obraz polakow i Polski. T.15. Poznaii*. S.32, 34, 6. [in Poland].

Lomonosova, N. (2009). Yozef Haidn i yoho styl v XX stolitti. [Joseph Haydn and his style in the 20th century]. *Problemy vzaiemodii mystetstva, pedahohiky ta teorii i praktyky osvity: Zbirnyk naukovykh prats – Problems of interaction between art, pedagogy and theory and practice of education:* Collection of scientific papers. Vyp. 27. S. 242-249. [in Ukrainian].

Łukaszewicz, J. (1851). *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. [Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794]*. Poznań, T. 3. S.217. [in Poland].

Lysenko, M. (1954). *Zibrannia tvoriv; u 20 t. [Collected works; in 20 vols]*. T. XVII. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

Maksimovich, M. (1827). *Malorossiiskie pesni, izdannie M. Maksimovichem. [Little Russian songs published by M. Maksimovich].* M.: V Tip. Avgusta Semena. 234 s. [in Russian].

Martynova, T. (1999). *Vplyv kobzarsta na formuvannia natsionalnoi samosvidomosti ukraintsiv. [Influence of kobzarism on the formation of national consciousness of Ukrainians]*. Dys. kand. filosof. nauk. Kyiv. 170 s. [in Ukrainian].

Matola, O. (2014). Amatorska muzychno-teatralna kultura Ukrainy: istoriohrafiia doslidzhennia. [Amateur music and theater culture of Ukraine: historiography of the study]. *Visnyk KNUKiM. Seriia «Mystetstvoznavstvo» - Herald of KNUKiM. Series «Art History»*, (30), S. 62–68. https://doi.org/10.31866/2410-1176.30.2014.159824 [in Ukrainian].

Pidhorbunskyi, M. (2003). Kobzari ta bandurysty v Ukraini. [Kobzars and bandura players in Ukraine]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity.* № 4. S.170-175. [in Ukrainian].

Pryshchepa, O. (2013). Mista Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII–pochatku XX st.: suchasnyi stan doslidzhen ta perspektyvy vyvchennia [Towns of the Right-Bank Ukraine in the late eighteenth and early twentieth centuries: the current state of research and prospects of ovchennia]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University. Historical sciences*, 12. S.131-139. [in Ukrainian].

Publika, T. (2008). Rozvytok muzychnoho vykonavstva u panskykh maietkakh na terenakh Podillia XVIII – pochatku XIX st. [The development of musical performance in the manor estates in Podillia in the eighteenth and early nineteenth centuries]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Mystetstvoznavstvo – Bulletin of the Carpathian University. art history. Vyp. XII–XIII.* S. 237-240. [in Ukrainian].

Revutskyi, D. (2003). *Chumatski pisni. [Chumatsky songs]*. Dmytro Revutskyi. Mykola Lysenko. Povernennia pershodzherel. Kyiv. 320 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (1990). Samiilo Velychko ta yoho litopys. [Samiilo Velychko and his chronicle]. D*oroha v tysiachu rokiv : rozdumy, statti, ese – The road of a thousand years: reflections, articles, essays.* Kyiv: Rad. pysmennyk. S. 184-208. [in Ukrainian].

Skrypnyk, H. (2008). *Istoriia ukrainskoi kultury. [History of Ukrainian culture]* : U 5-ty t. T. 4. Kn. 1: Ukrainska kultura pershoi polovyny XIX stolittia. Kyiv: Nauk. dumka. 1008 s. [in Ukrainian].

Sofronova, L. (1996). *Starinnii ukrainskii teatr. [Ancient Ukrainian theater]*. M.: ROSSPEN. 327 c. [in Russian].

Stepanenko, M. (1995). Sonata dlia skrypky i chembalo Maksyma Berezovskoho. [Sonata for violin and cembalo by Maksym Berezovsky]. *Ukrainskyi muzychnyi arkhiv – Ukrainian Music Archive.* Vyp. 1. Kyiv. S.6-8. [in Ukrainian].

Titov, Khv. (1924). *Stara vyshcha osvita v Kyivskii Ukraini XVI – pochatku XIX v. [Old higher education in Kyivan Ukraine in the 16th - early 19th century].* Khv. Titov. Kyiv: Druk. KAN. 432 s. [in Ukrainian].

Tsertelev, M. (1819*). Opit sobraniya malopossiiskikh pesen. [Experience of a collection of Little Russian songs]* / [uklad., avt. pepedm. «O stapinnikh malopossiiskikh pesnyakh» ta ppimit. M.A. Tseptelєv]. S.-Peterburg: Tip. K. Kraiya. 64 s. [in Russian].

Udod, O. (1970). Dzherela z istorii osvity na Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st. [Sources on the history of education in Ukraine in the late XVIII - first half of the XIX century]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*. № 4. S.75-77. [in Ukrainian].

Volosatykh O., Nazarenko V., Vilinskyi Yu. (2019). Vitold Malishevskyi u muzychnomu zhytti Ukrainy ta Polshchi. [Witold Maliszewski in the musical life of Ukraine and Poland]. *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I. Chaikovskoho : naukovyi zhurnal - Journal of the National Music Academy of Ukraine named after P.I. Tchaikovsky: scientific journal*. № 2 (43). S. 20–48. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 04.03.2024*

УДК 94:347.278-043.83(045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-45-50

Projects of establishing the Peasant land bank and its organizational-legal principles of functioning

Viktoriia V. Nykytenko
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
graduate student (Ukraine)
e-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7895-0896

Abstract.

The purpose of the article *is to characterize the process of formation and the first steps of the Peasant Land Bank (Selianskyi pozemelnyi bank), to identify and analyze various projects of the organization of a state institution for long-term crediting of the peasantry, which preceded the emergence of the Peasant Land Bank in 1882.* ***Research methodology*** *is based on the fundamental principles of historical research: historicism, systematicity, objectivity in the selection of facts and documents.* ***Scientific novelty*** *of the article lies in the analysis of projects for the formation of the Peasant Land Bank in the Russian Empire in the context of agrarian reforms of the late 19th and early 20th centuries. Organizational and legal aspects and principles of functioning of this bank, its role in the implementation of the government's agrarian policy are studied. The author examines the influence of credit activity of the Peasant Land Bank on the development of agriculture and formation of a class of wealthy peasants in the context of the modernization of agriculture.* ***Conclusions.*** *The establishment of the Peasant Bank, to a certain extent, can be considered as an important step in the direction of public opinion at that time. The concession, which over time was tried to be significantly reduced, was the establishment of numerous restrictions, which indicated the limited effectiveness of the bank's activities. These restrictions included a five million annual transaction limit, a small maximum loan size per person, and the ability to participate in transactions only by voluntary agreement between the seller and the buyer. It was also assumed the need for significant additional payments when purchasing, which were unaffordable for poorer peasants. These restrictions significantly limited the positive influence of the bank. It was noted that the main goal of the bank was realized in a residual way, in particular, due to political reasons and commercial principles that were the basis of its activity. In addition, crediting conditions were considered absurd, as they provided for the same interest rates as in commercial banks. A prospective promise was a change in the focus of the bank's activity to credit support for peasants who intended to farm on the acquired lands, in particular by providing "ameliorative" credit.*

Keywords. *agrarian reforms, zemstvo, history of the banking system, peasant credit, Peasant Land Bank, Stolypin agrarian reform, government agrarian policy.*

Проєкти створення Селянського поземельного банку та організаційно-юридичні засади його функціонування

Вікторія Никитенко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
аспірант (Україна)
e-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7895-0896

Анотація.

Мета статті *– охарактеризувати процес становлення та перші кроки Селянського поземельного банку, виявити та проаналізувати різні проєкти організації державної установи для довгострокового кредитування селянства, що передували появі у 1882 р. Селянського поземельного банку.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на основоположних принципах історичних досліджень: історизму, системності, об'єктивності в ході відбору фактів і документів.* ***Наукова новизна*** *статті полягає у аналізі проєктів створення Селянського поземельного банку в Російській імперії у контексті аграрних реформ кінця XIX – початку XX століття. Досліджуються організаційно-юридичні аспекти та принципи функціонування цього банку, його роль у реалізації урядової аграрної політики. Автор розглядає вплив кредитної діяльності Селянського поземельного банку на розвиток сільського господарства та формування верстви заможних селян у контексті модернізації*

*сільського господарства. **Висновки.** До певної міри заснування Селянського банку можна розглядати як важливий крок у руслі тогочасної громадської думки. Поступкою, яку з часом намагалися помітно скоротити, було встановлення численних обмежень, які вказують на обмежену ефективність діяльності банку. Серед таких обмежень – п'ятимільйонна межа щорічних операцій, невеликий максимальний розмір позики на одну особу та можливість участі в угодах лише за добровільною згодою між продавцем і покупцем. Також передбачалася необхідність суттєвих доплат при купівлі, що були недосяжні для бідніших селян. Ці обмеження суттєво обмежували позитивний вплив банку. Зазначено, що головна мета банку реалізовувалася залишково, зокрема через політичні причини та комерційні принципи, які стояли в основі його діяльності. Крім того, умови кредитування були визнані абсурдними, оскільки вони передбачали такі ж відсотки, як і в комерційних банках. Перспективною обіцянкою була зміна акценту діяльності банку на кредитну підтримку селян, які мали намір господарювати на придбаних землях, зокрема шляхом надання «меліоративного» кредиту.*

***Ключові слова:** аграрні реформи, земства, історія банківської системи, кредитування селянства, Селянський поземельний банк, Столипінська аграрна реформа, урядова аграрна політика.*

Постановка проблеми. Банки є ключовими учасниками фінансової системи будь-якої країни, ці економічні установи мають завдання накопичувати тимчасово вільні грошові кошти та направляти їх у сферу кредитування та інших фінансових послуг.

У вирішальних умовах для ефективного функціонування приватних селянських господарств необхідне довгострокове іпотечне кредитування. Тому реформування аграрного сектору української економіки породжує зростаючий інтерес сучасного суспільства до іпотеки. У цьому контексті великий науковий інтерес представляє історичний досвід функціонування земельних банків в українських губерніях Російської імперії.

Створення Селянського Поземельного банку у 1882 році в Російській імперії сприяло скороченню безземелля серед селян та їх залученню до нових господарських і кредитних відносин. Діяльність банку була нерозривно пов'язана з реалізацією Селянської реформи 1861 р. та Столипінської аграрної реформи.

Позики Державного Селянського Поземельного банку, видані різним категоріям селян, виявилися ефективним інструментом модернізації сільської місцевості та формування впливового, хоч і не широкого прошарку заможних селян-власників. Це також спричинило поступову руйнацію селянської громади.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Діяльність Селянського поземельного банку в другій половині XIX – на початку XX ст., регіональний аспект теми, стали предметом досліджень деяких вчених. Сучасна історіографія наголошує на важливості Селянського поземельного банку як інструменту соціально-економічних перетворень. Вчені досліджують, як банк взаємодіяв з іншими факторами аграрних реформ та як його діяльність вплинула на життя селянства. Так, різні аспекти діяльності Селянського поземельного банку досліджували О. Анфімов, Д. Батуринський, В. Венгерська, В. Вісин, В. Гончаренко, С. Дубровський, О. Краснікова, Ю. Магась-Демидас, А. Опря, А. Пантелеймоненко, Н. Проскурякова, З. Священко, Д. Селіхов, І. Фареній, В. Шевченко, М. Якименко та ін.

Мета статті – охарактеризувати процес становлення та перші кроки Селянського поземельного банку, виявити та проаналізувати різні проєкти організації державної установи для довгострокового кредитування селянства, що передували появі у 1882 р. Селянського поземельного банку.

Виклад основного матеріалу. Вперше проєкт організації державної установи для довгострокового кредитування селянства було висунуто 1873 р. в доповіді т. зв. Валуєвської комісії, створеної для вивчення стану сільського господарства Російської імперії. У зв'язку з проблемою скорочення дворянського землеволодіння члени комісії підкреслювали, що надання державою кредитів селянству забезпечило б купівлю останніми необроблюваних, покинутих поміщиками ґрунтів. Такі заходи, на думку членів комісії, були б корисними не лише для селян, які страждали від безземелля та малоземелля, але й поміщикам, котрі не змогли адаптуватися до нової економічної ситуації.

Так, наприклад, ще в 1874 р. на Харківському з'їзді сільських господарів м. Замятіна особа, що належала, як вона виражалась, «по народженню до класу землевласників», висловлювалась на користь земського кредиту для селян з метою підтримки поміщицького елементу (Ходский, 1880, с. 84-85). В земствах також указувалося на безпосередню зацікавленість поміщиків в організації такого кредиту. У 1878 р. на засіданні Таврійських Губернських Зборів В.К. Вінберг повідомив, що Мелітопольське Правління Повіту представило на зборах доповідь про ухвалення земством на себе посередництва в придбанні земель селянами у приватних власників. Знаходячи, що проєкт управи вигідний для обох зацікавлених

сторін, Вінберг просив збори розповсюдити проєктовану Мелітопольським земством міру на всю губернію (Земство, 1881, с. 2). Голова Ярославського міського правління, Ськульський, подав у 1879 р. в Губернські Земські Збори записку про установу земського викупного банку. Губернське правління, вказавши, що не «підлягає сумніву той в губернії факт, що, з одного боку, крупні і середні землевласники помісно-дворянського стану, пригнічені... нагальною потребою збуту багатьох окремих ділянок своїх володінь, шукають покупців, а з другого боку селянське населення... потребує збільшення своїх земельних наділів», – підняла це питання цілком своєчасно (Зак, 1911, с. 115). У доповіді Херсонської Губернської Земської Управи черговим зборам 1880 р. указується, що не «потрібно шукати десь далеко землю, необхідну для селян, а достатньо регулювати володіння нею в межах самої губернії до обопільної вигоди селян і приватних землевласників» (Ходский, 1882, с. 256). При обговоренні у 1880 р. доповіді Харківської Губернської Управи про установу іпотечного банку В. І. Бекарюков відмічав, що «земство повинно дати селянами можливість придбавати землю в такій кількості, яка забезпечила б існування сім'ї... Якщо крупний власник вимушений продати свою землю, то хай краще придбають її ті, які стануть її обробляти. Якщо з'являться покупці землі ради неї самої, то вона стане значно ціннішою». Власовський говорив в Харківських Губернських Зборах 1881 р.: «що можуть програти дворяни, якщо селяни будуть мати можливість купувати землю? Звичайно, тільки виграють, тому що з'являться нові конкуренти для придбання землі і підвищать ціни». Гордієнко указував, що «землевласники Ізюмського, Купянського і інших південних повітів побажають продати маєтки: які ж покупці можуть дати саму щонайвищу ціну? Селяни» (Проскурякова, 2002, с. 281-283).

У 1881 р., у зв’язку з підготовкою указу про зниження викупних платежів, знову постало питання про організацію державного довгострокового кредитування для купівлі селянами землі у фізичних осіб. 20 травня 1881 р. Олександр III доручив уряду внести на розгляд в законодавчому порядку пропозиції щодо створення для селян можливостей користуватися кредитом для покупки землі (Проскурякова, 2002, с. 287-288).

О. Яковлев пропонував децентралізовану організацію дрібного кредиту через створення місцевих товариств дрібних землевласників, заснованих на круговій поруці. Такі товариства повинні були діяти в межах одного повіту. Керівництво цими товариствами планувалося передати Комітету ощадно-позичкових товариств, який згодом став «Центральною касою народного кредиту». Завданням цієї каси було: 1) сприяти утворенню місцевих ощадно-позичкових товариств, товариств дрібного земельного кредиту та інших, які мали надавати дрібний кредит; 2) контролювати їхню діяльність; 3) забезпечувати необхідні кошти для операцій цих товариств; 4) виконувати доручення товариств. Ідея організації дрібного кредиту отримала підтримку від уряду, що виявилася у розробці відповідних проектів у 1878 – 1880 рр. Ці проєкти були розіслані для обговорення в земствах.

Перша пропозиція передбачала створення товариства взаємного поземельного кредиту з випуском заставних листів, гарантованих урядом. Другий проєкт пропонував створення земського банку з випуском гарантованих листів. Третій проєкт містив статут земського банку дрібного сільського земельного кредиту. Однак реалізація цих ідей отримала підтримку лише у 8 губерніях. Загалом, всі три земські проєкти об’єднувала загальна мета створення установи для надання позик селянам для придбання землі, але в питаннях подальших заходів думки розходилися.

Київський губернський комітет висловив пропозиції щодо удосконалення законодавства, що регулювало діяльність Селянського банку. Ці пропозиції були сфокусовані на трьох основних аспектах: а) розширення операцій з придбання маєтків у менш населених губерніях; б) стимулювання переселення селян у ці регіони; в) видання позик під заставу надільних земель та іншого майна осіб усіх соціальних груп. Комітет рекомендував повністю переорієнтувати функції банку для надання допомоги дрібним сільськогосподарським виробникам і пропонував перейменувати Селянський банк на Установу дрібного земельного кредиту (Селіхов, 2019, с. 138).

У кінці 1870-х років Полтавське сільськогосподарське товариство виступило серед перших з позицією щодо земського банку. На загальних зборах 5 жовтня 1879 року, під керівництвом президента А.І. Заболоцького, було висловлено цікаві пропозиції, які вважалися важливими для губернських земських зборів. Член правління Полтавського сільськогосподарського товариства Н.Г. Фон-Прінтц висловив комплекс ідей стосовно підтримки земства, в якому вказав: 1) необхідність видачі основного капіталу, який є ключовим для існування банківської установи; 2) можливість земства надавати кредит, хоча ймовірність цього мала бути великою; 3) земство може відвести приміщення для банку або покласти обов'язок стягнення відсотків на управу. Фон-Прінтц вказав на необхідність зв'язку між земством і банком для того, щоб банк міг називатися земським. Якщо земство подасть капітал, то можна буде випускати заставні листи, що підсилить ефективність банку, і без позики від земства банк не зможе існувати.

…….

Супроводжувані гарячими дискусіями, обговорення зосереджувалися на питанні відсотків за кредитами, де одні пропонували 5-6%, а інші 7%, при цьому видача кредитів розглядалася як заставні листи, а не готівкою. У результаті було прийнято рішення направити журнал засідання товариства до банкової комісії для подальшої роботи, а комісію для розробки проекту Статуту майбутнього земського банку обрали на губернських земських зборах. Проте, наприкінці 1870-х років, через обговорення ідеї Селянського поземельного банку в урядових колах, полтавські земці знову висловились щодо необхідності губернського земського банку. 7 жовтня 1878 року земськими зборами було створено комісію для обговорення проєкту земського банку, включивши до її складу А.В. Зеленського, Г.Н. Навроцького, Д.О. Левченка та Г.П. Галагана. Допомогу у підготовці проєкту надали професор Н.Х. Бунге та гласний земства Н.Г. Фон-Прінтц. Робота комісії включала дві частини доповіді: банківський поземельний кредит і дрібний короткостроковий кредит для поміщиків і селян. У першій частині, комісія висловила переконання в необхідності та доцільності організації банківського кредиту при 3,5-4% річних, посилаючись на європейський досвід. Пропонований проєкт Статуту губернського земського банку визначав умови видачі кредиту під заставу землі та міської нерухомості. Результат обговорення проєкту був невдалим через відсутність підтримки губернських зборів. Після цього гласний Л. П. Томара вказав на проблему змішування у проєкті Статуту двох принципів: кругової поруки і основного капіталу, і виникли питання щодо джерела отримання 500 тис. рублів, адже використання продовольчого або страхового капіталу земства було неможливим. Обговорення також виявило сумніви щодо вигоди позичальників і кругової поруки у межах 10% вартості кредиту. В результаті, земські збори вирішили врахувати ці принципи при подальшій роботі над проєктом Статуту та покласти його розробку на комісію, долучивши до неї ще 4 особи (Селіхов, 2019, с. 143-145).

Уряд висловлював підтримку ідеї створення довгострокового кредиту для сільських господарів, оскільки вбачав у цьому засіб послаблення земельного голоду серед селянства, не зачіпаючи при цьому поміщицьке земельне володіння, і тим самим намагався відвести селянство від боротьби за «додаткові наділи» та надати допомогу дворянству, яке втрачало свої позиції. 20 травня 1881 р. Олександр III запропонував внести на розгляд у законодавчому порядку проєкти з питань полегшення можливості для селян скористатися кредитом для придбання землі. Розробка та затвердження «Положення про Селянський земельний банк» відбувалися з 20 травня 1881 р. по 26 квітня 1882 р. Однак під час обговорення проєкту на загальних зборах Державної ради у квітні 1882 р. виникли розбіжності серед її членів щодо завдань і цілей банку. Більшість членів Державної ради висловила свою підтримку 18 травня 1882 р. одночасно із затвердженням «Положення про Селянський земельний банк» Олександром III (Батуринский, 1925, с. 29-31).

Початковий варіант «Положення про Селянський поземельний банк» був створений 14 грудня 1881 р. міністрами внутрішніх справ М. Ігнатьєвим, державного майна М. Островським, фінансів М. Бунге. Проєкт «Положення…» було затверджено 18 травня 1882 р. Головна мета функціонування Селянського поземельного банку була сформульована у статті 1 «Положення …»: «… банк засновується для полегшення селянам всіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли власники землі забажають [її] продати, а селяни – придбати» (Полное собрание законов Российской империи, 1886, с. 218-221). На думку Н. Проскурякової, ідеологія Селянського банку на першому етапі його функціонування [1880-ті – 1890-ті рр. – прим. авт.] відповідала політиці збереження станового принципу в землеволодінні та консервувала патріархально-общинні відносини (Проскурякова, 2002, с. 295).

Нормативну базу функціонування новоствореної установи становили «Правила діяльності Селянського поземельного банку та його відділень», що включали в себе «Правила продажу землі через Селянський поземельний банк» (22 березня 1883 р.) та «Правила видачі позик із Селянського поземельного банку» (7 квітня 1883 р.), а також «Высочайшее соизволение» від 8 квітня 1883 р., що стало поштовхом для відкриття відділень Селянського банку в губернських центрах.

Завдання управління справами Селянського поземельного банку на місцях покладалося на відділення банку, створені спільно з відділеннями Дворянського земельного банку, а також на губернських або повітових постійних членів відділень. Місцеве відділення банку складалося з керівника, одного або декількох постійних членів, двох членів, обраних губернським земським сходом, а в районах, де не були введені земські установи, – двох членів за запрошенням губернатора по кріпацьких справах або чиновника особливих доручень переселенського управління чи члена, призначеного місцевим губернатором. Керівника та постійних членів відділення Селянського банку призначав міністр фінансів. Він, за рішенням ради банку, визначав, скільки постійних членів повинно бути в відділенні, де повинно бути постійне місце перебування постійних членів відділення. На відділення банку покладалися такі функції: 1) прийом та розгляд заяв про видання позик, про розподіл та відчуження заставлених маєтків, про

угоди та пільги заставлених маєтків; 2) детальний розгляд виробничих кошторисів, оцінок та умов покупки землі селянами; 3) видання дозволених позик; 4) господарське управління маєтками, що належали банку; 5) складання пропозицій щодо продажу належали банку земель і попередньої домовленості з покупцями з цього питання; 6) контроль за надходженнями платежів за позиками та виконанням зобов'язань позичальниками перед банком; 7) стягування заборгованостей; 8) виконання доручень ради щодо укладення угод від імені банку; 9) виконання будь-яких обов'язків, покладених на відділення статутом, наказом та особливими розпорядженнями міністра фінансів, ради та управлінця банком (Высочайше утвержденный Устав Крестьянского поземельного банка, 1895).

Селянський поземельний банк зберігав свою самостійність впродовж бл. двох років – до відкриття у 1885 р. Дворянського земельного банку. Чиновники Міністерства фінансів дійшли висновку щодо доцільності збереження такого «союзу» банків. З 20 червня 1890 р. обов'язки завідувача касою Селянського поземельного банку були покладені на касира Дворянського земельного банку. З 1892 р. Рада Селянського банку складалася з трьох членів Ради Дворянського земельного банку і двох членів Ради Селянського банку. На нашу думку, тенденція до зближення Дворянського і Селянського банку впродовж 1890-х рр. пояснюється прагненням уряду досягти двоєдиної мети – допомогти селянам придбати землю, а дворянам – продати ту саму землю саме селянам, а не представникам інших станів.

Перші відділення Селянського банку були відриті у квітні 1883 р. на території Волинської, Катеринославської, Київської, Могилівської, Подільської, Полтавської, Саратовської, Тверської, Чернігівської, Херсонської та Уфімської губерній. У 1884 р. відділення банку розпочали роботу в Курській, Пензенській, Тамбовській, Ковенській, Таврійській та Смоленській губерніях. У 1885 р. – в Області війська Донського, Грозненській, Воронезькій, Новгородській, Харківській, Ставропольській та Самарській губерніях. У 1886 р. – в Бесарабській, Вітебській, Мінській, Московській, Казанській, Калузькій, Симбірській та Орловській губерніях.

Згідно зі статтею 17 Положення, «розмір позики обчислюється на основі: при спільному використанні для кожної наявної душі чоловічої статі та при індивідуальному – для окремого домогосподаря. Незалежно від умов, максимальний розмір позики в будь-якому регіоні не повинен перевищувати 125,00 крб. на кожну наявну душу чоловічої статі у сільській громаді або товаристві селян, або 500,00 крб. на кожного окремого домогосподаря при особистому володінні» (Высочайше утвержденный Устав Крестьянского поземельного банка, 1895). Ще одним важливим аспектом діяльності банку був термін та вартість позики, що є ключовим питанням для позичальника. Термін позики визначався за бажанням селянина і міг коливатися від 24,5 до 34,5 років.

Висновки. Станом на кінець XIX – на початку XX ст. в урядових колах уже сформувалася певна програма нової аграрної реформи. Заходи, що були запропоновані М. Бунге і С. Вітте щодо розв'язання аграрно-селянського питання, були спрямовані, по суті, на вихід країни з політичної та економічної кризи. Проте самодержавство довгий час не наважувалося здійснити глибокі модернізаційні реформи. Це пояснювалося різними причинами: відсутністю урядової єдиної позиції щодо селянського питання, боротьбою різних партій та угрупувань, а також пов'язаними з цим протиріччями у їхніх проєктах аграрних перетворень.

Положенням про Селянський поземельний банк 1882 р. був встановлений юридичний механізм реалізації комплексу прав і обов'язків, який надавав можливість створювати систему суспільних відносин із суб'єктами земельної власності, відповідну тодішнім вимогам політичної та частково економічної обстановки. До певної міри заснування Селянського банку можна розглядати як важливий крок у руслі тогочасної громадської думки. Поступкою, яку з часом намагалися помітно скоротити, було встановлення численних обмежень, які вказують на обмежену ефективність діяльності банку. Серед таких обмежень – п'ятимільйонна межа щорічних операцій, невеликий максимальний розмір позики на одну особу та можливість участі в угодах лише за добровільною згодою між продавцем і покупцем. Також передбачалася необхідність суттєвих доплат при купівлі, що були недосяжні для бідніших селян. Ці обмеження суттєво обмежували позитивний вплив банку. Зазначено, що головна мета банку реалізовувалася залишково, зокрема через політичні причини та комерційні принципи, які стояли в основі його діяльності. Крім того, умови кредитування були визнані абсурдними, оскільки вони передбачали такі ж відсотки, як і в комерційних банках. Перспективною обіцянкою була зміна акценту діяльності банку на кредитну підтримку селян, які мали намір господарювати на придбаних землях, зокрема шляхом надання «меліоративного» кредиту.

На наш погляд, детальне дослідження підприємницької складової банківської діяльності в XIX – на початку XX століття є предметом подальших досліджень.

Подяка. Авторка висловлює щиру вдячність всім членам редакційної колегії за консультації під час підготовки статті до друку.

…….

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки на дослідження, авторство та публікацію цієї статті.

Джерела та література:

Батуринский, Д. А. (1925). *Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк.* М. : Новая деревня. 145 с.

Высочайше утвержденное Положение о Крестьянском Поземельном Банке (1886). *Полное собрание законов Российской империи.* Собр. III. Т. 2. СПб. № 894. С. 218–221.

Высочайше утвержденный Устав Крестьянского поземельного банка (1895). *Полное собрание законов Российской империи.* Собр. 3-е. Т. XV. СПб. № 12195.

Зак, А. Н. (1911). *Крестьянский поземельный банк (1883 – 1910 рр.).* М.. 607 с.

Земство. (1881). № 33. С. 2.

Проскурякова, Н. А. (2002). *Земельные банки Российской империи.* М. 520 с.

Селіхов, Д. А. (2019). *Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження : монограф.* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 296 с.

Ходский, Л. В. (1880). *Воззрения земств по вопросу о расширении крестьянского землевладения.* СПб. : Тип. М. Стасюлевича. 353 с.

Ходский, Л. В. (1882). *Поземельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению.* М. : типо-лит. И.Н. Кушнерева и К°. 295 с.

References:

Baturinskiy, D. A. (1925). *Agrarnaya politika pravitelstva i Krestyanskiy pozemelnyiy bank [Agrarian policy of the government and the Peasant Land Bank]*. M. : Novaya derevnya. 145 s. [in Russian]

Hodskiy, L. V. (1880). *Vozzreniya zemstv po voprosu o rasshirenii krestyanskogo* zemlevladeniya [Views of zemstvos on the issue of expanding peasant land ownership]. SPb. : Tip. M. Stasyulevicha. 353 s. [in Russian]

Hodskiy, L. V. (1882). *Pozemelnyiy kredit v Rossii i otnoshenie ego k krestyanskomu zemlevladeniyu [Land credit in Russia and its relationship to peasant land ownership]*. M. : tipo-lit. I.N. Kushnereva i K. 295 s. [in Russian]

Proskuryakova, N. A. (2002). *Zemelnyie banki Rossiyskoy imperii [Land banks of the Russian Empire]*. M. 520 s. [in Russian]

Selihov, D. A. (2019). *Silskogospodarskij kredit na ukrayinskih zemlyah Rosijskoyi imperiyi u 1861 – 1917 rr.: istoriko-pravove doslidzhennya : monograf [Agricultural credit in the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861 – 1917: historical and legal research: monograph*]. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 296 s. [in Ukrainian].

Vyisochayshe utverdzhennoe Polozhenie o Krestyanskom Pozemelnom Banke [The highest approved Regulations on the Peasant Land Bank]. (1886). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii.* Sobr. III. T. 2. SPb. № 894. S. 218–221. [in Russian]

Vyisochayshe utverzhdennyiy Ustav Krestyanskogo pozemelnogo banka [The highest approved Charter of the Peasant Land Bank]. (1895). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii.* Sobr. 3-e. T. HV. SPb. № 12195. [in Russian]

Zak, A. N. (1911). *Krestyanskiy pozemelnyiy bank (1883 – 1910 rr.) [Peasant Land Bank (1883 – 1910).]*. M.. 607 s. [in Russian]

Zemstvo [Zemstvo]. (1881). № 33. S. 2. [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 11.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2024*

УДК 94:792+791] (477) «1918»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-51-58

The role of P. Skoropadsky's government in the issue of the development and support of theater and cinema in the Ukrainian State in 1918

Olena O. Khomenko
PVNZ "European University"
Candidate of historical sciences (Ukraine)
e-mail:elena83_zt@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3428-7417

Abstract.
The article analyzes the role of P. Skoropadskyi's government in 1918 in issue of the development of theater and cinema, as part of the state-building process in the Ukrainian State of that time, based on archival sources and the work of modern scientists. ***The research methodology*** *is based on the fundamental principles of historical research: historicism, systematicity, scientificity, objectivity in the selection of facts and documents.* ***The scientific novelty*** *of the article lies in the fact that, for the first time, with the help of archival sources, specific steps in the activities of the Cabinet of Ministers in 1918 regarding the support and development of art, namely theater and cinematography, as one of the components of culture, were revealed, thanks to both financial support and the awareness of representatives of the government of P. Skoropadsky of the national-patriotic orientation regarding the importance of the development of national art as part of the state-building process.* ***Conclusions****. In the conditions of the exhausting First World War and the economic devastation in the state, the government of P. Skoropadsky attached great importance to the development of art, in particular theater and cinematography. The government considered the sphere of theater not only as an important form of cultural expression, but also as one of the directions of state-building in the development of the national interests of the Ukrainian State, in order to ensure the spread of the Ukrainian language and culture among the population of that time. Cinematography in 1918 was at an early stage of development. However, even then the government understood its potential and recognized the importance of cinema not only as an innovative invention, but as a means of mass information and state propaganda to influence the population. At the state level, mechanisms were developed to support the cinematographic industry and the Ukrainian theater of that time, which were constantly financed by P. Skoropadskyi's Council of Ministers, as evidenced by archival documents. The Cabinet of Ministers of that time was well aware that in order to build a full-fledged state, support in the field of national culture is necessary, and that this is one of the elements of the socio-cultural values of a person, which contributes to the formation of the unity of the nation and lays the foundation of an educated and tolerant society in the future.*

Keywords*: cinematography, art, theater, government of P. Skoropadskyi, financing.*

Роль уряду П. Скоропадського в питанні розвитку й підтримки театру та кінематографа в Українській Державі 1918 р.

Олена Хоменко
ПВНЗ «Європейський університет»
кандидат історичних наук (Україна)
e-mail:elena83_zt@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3428-7417

Анотація.
У статті на основі архівних джерел та доробку сучасних науковців проаналізовано роль уряду П. Скоропадського 1918 р. у питанні розвитку театру та кінематографу як частини державотворчого процесу в Українській Державі того часу. ***Методологія*** *дослідження ґрунтується на основоположних принципах історичних досліджень: історизму, системності, науковості, об'єктивності в ході відбору фактів і документів.* ***Наукова новизна*** *статті полягає у тому, що вперше за допомогою архівних джерел розкрито конкретні кроки у діяльності Кабінету Міністрів 1918 р. щодо підтримки і розвитку мистецтва, а саме театру і кінематографу, як одних зі складових культури, завдяки як фінансовій підтримці, так і усвідомленню частиною представників уряду П. Скоропадського національно-патріотичного спрямування щодо важливості розвитку національного мистецтва, як частини державотворчого процесу.* ***Висновки****. В умовах виснажливої Першої світової війни та*

економічної розрухи в державі, уряд П. Скоропадського приділяв вагоме значення розвитку мистецтва, зокрема театру та кінематографа. Сферу театру уряд розглядав не лише як важливу форму культурного виразу, а і один із напрямів державотворення у розвитку національних інтересів Української Держави, щоб забезпечити поширення української мови й культури серед тогочасного населення. Кінематограф у 1918 р. перебував на ранній стадії розвитку. Проте, вже тоді уряд розумів його потенціал і визнавав значення кіно не лише як інноваційний винахід, а як засіб масової інформації та державної агітації з метою впливу на населення. На державному рівні розроблялися механізми підтримки кінематографічної індустрії та українського театру того часу, які постійно фінансувала Рада Міністрів П. Скоропадського, про що й свідчать архівні документи. Кабінет Міністрів того часу добре усвідомлював, що для побудови повноцінної держави необхідна підтримка у сфері національної культури, оскільки це один із елементів соціокультурних цінностей людини, що сприяє формуванню єдності нації та закладає фундамент освіченого та толерантного суспільства в майбутньому.

Ключові слова: *кінематограф**,** мистецтво, театр, уряд П. Скоропадського, фінансування.*

Постановка проблеми: сьогодні під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, окрім військового протистояння не менш важливим є підтримка і національно-культурного фронту, який є частиною фундаменту будь-якої цивілізованої країни. Сучасний прогрес розвитку освіти і культури не має відкидати уроки власної історії, бо засвоєння важливого і цінного, а також зроблені відповідні сентенції мають важливе значення для переусвідомленого українського державотворення, в сучасних реаліях війни та утвердження демократичних принципів розвитку українського суспільства.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питанням розвитку культури та освіти періоду Гетьманату 1918 р. займалися ряд дослідників, серед них: В. Вакуловський (Вакуловський 1979) – представник діаспори, науковці: Н. Сорочан (Сорочан, 2003, с. 103-107), Л. Кравчук (Кравчук, 2004), Р. Росляк (Росляк, 2006, с. 140-145), Д. Дорошенко (Дорошенко, 2002), Р. Пиріг (Пиріг, 2011), О. Денисенко (Денисенко, 2017, с. 21-30), В. Купрійчук (Купрійчук, 2018, с. 88-94), Р. Ширман та Д. Мирошниченко (Ширман, Мирошниченко, 2019), Т. Осташко (Осташко, 2023) та ін. Усі дослідники констатували високі здобутки у сфері культури періоду діяльності уряду П. Скоропадського 1918 р., але конкретні кроки у фінансовій підтримці з боку уряду та питання розвитку національної ідентичності українців, представниками культури того часу, висвітлені недостатньо.

Мета статті – на основі архівних джерел висвітлити питання реальної підтримки Кабінетом Міністрів Української Держави 1918 р. сфери театрального та кінематографічного мистецтва того часу, як однієї з фундаментальних частин державотворчого процесу України.

Виклад основного матеріалу. Якщо в працях тодішніх та сучасних дослідників робота Ради Міністрів Гетьманату в економічно-політичній сфері характеризується в напрямі біполярного змісту: позитивно (це прихильники Гетьманату 1918 р.) та негативно (представники антигетьманського напряму), то про здобутки в сфері культури, науки та освіти майже всі історики констатують лише високі показники.

Якщо в сфері освіти і науки визначна роль належала міністру освіти М. Василенку, то в справі мистецтва провідною заслугою користувався П. Дорошенко. 21 червня 1918 р. урядом Української Держави було офіційно затверджено постанову про утворення Головного управління мистецтв та національної культури, а Міністерство народної освіти змінено на Міністерство народної освіти і мистецтв. Головне Управляння входило до структури міністерства, однак було цілком автономним і головне – мало свій власний бюджет. А.П. Дорошенко фактично мав права заступника Міністра народної освіти та мистецтв (Сорочан, 2003, с. 105).

Розвиток мистецтва є невід'ємною частиною культурно-національного відродження в державотворчому процесі будь-якої держави. Не відійшов від цієї тенденції і уряд Гетьманату, який фінансував чималі проєкти в розвитку мистецької сфери. Наприклад, збереглася постанова Кабінету Міністрів про заснування в м. Києві Державної Драматичної Школи. Щорічно на утримання школи уряд мав виділяти 28. 000 крб., а перше асигнування Драматичній Школі виділялося в розмірі – 10. 000 крб. Також був розроблений і спеціальний статут утвореної установи, який розміщуємо у додатку.

Мистецтво в Українській Державі 1918 р. мало розгалужену структуру підвидів. Так, при Головному Управлінні Мистецтва та Національної Культури було створено відділ пластичних мистецтв. До його обов'язків входила опіка над справами малярства, скульптури, архітектури в Україні, а також розвиток художньої освіти. Завідувачем відділу було призначено професора кафедри історії мистецтва університету Св. Володимира, декана історико-філологічного факультету Українського Державного університету Г. Павлуцького. З 9 по 16 червня 1918 р. в

Києві відбувся перший з'їзд діячів українського пластичного мистецтва та культурної громадськості України, які були активними учасниками пам'ятко-охоронного руху, що розпочався на території Української Держави з середини 1918 р. Під час роботи з'їзду була влаштована виставка творів архітектури, малярства, скульптури, прикладного мистецтва, фотографій українського мистецтва минулого та ілюстрацій дитячої книжки (Україна: Хроніка ХХ століття, 2005, с. 292, 227).

Значну допомогу в організації культурного життя в Українській Державі надав відомий громадський діяч та посол у Відні від України – В. Липинський. З його ініціативи в серпні 1918 р. було надіслано доклад з питання створення Артистичного музею та був вміщений опис цінних малюнків відомих артистів. Однак, 19 жовтня Головне управління мистецтв і національної культури повідомило, що "пропозиція придбати до майбутньої Національної Галереї кількох західноєвропейських артистів за браком коштів неможлива, але за кошти, які має в першу чергу, придбає до Державного Музею зразки національної творчості, а згодом і інших національностей" (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, арк. 2, 10).

За потреби вибору жанрового розмаїття вистав, специфіка засобів театралізації передбачає і залучення хору, тому урядом П. Скоропадського було виділено кошти і на розвиток ще однієї галузі культури – національного хору. Так, 18 червня в газеті "Державний Вістник" з'явилося оголошення від музичного відділу Міністерства освіти про організацію ІІ Українського національного хору в м. Києві та про набір "громадян-співаків вступити до хору і тим самим взяти участь в піднесенні і розвитку нашої музичної культури". У м. Житомирі, наприклад, було відкрито диригентські курси для вчителів з метою розвитку народних хорів. Розвиток інших видів мистецтва підтримувався урядом Гетьманату на належному рівні. Так, З 26 червня по 1 липня 1918 р. в Києві відбувся з'їзд представників художніх організацій. На якому було розглянуто питання стосовно розвитку художньої освіти у загальноосвітніх початкових, середніх та вищих школах, створення спеціальних гуртків з художньої освіти та реорганізації художньо-промислових училищ з метою покращення викладання в них спеціальних предметів з курсу історії мистецтва (Україна: Хроніка ХХ століття, 2005, с. 239, 246-247, 251).

У період Гетьманату 1918 р. права національних меншин в сфері культури не були утисненими, про це свідчить, наприклад, відкриття у Харкові в кінці вересня 1918 р. єврейського театру "Унзер Вінкль" ("Наш куточок"). Ініціаторами створення театру стала група письменників і театральних діячів. Репертуар складався з творів Шолом-Алейхема, Ш. Аша, Д. Пінського, П. Гіршбейна та інсценівок оповідань А. Аверченка (Україна: Хроніка ХХ століття, 2005, с. 323).

В Українській Державі П. Скоропадського продовжував розвиватися один із найдавніших видів світового мистецтва – театр, що представляє собою невід'ємну частину національної культури будь-якого народу в його минулому та сьогоденні.

Розвиток театральної справи все більше вкорінювався в загальний культурний процес державотворення. Разом з цим виникала низка перешкод для повноцінного розвитку і праці її представників. Зокрема товариство артистів і прихильників театру під назвою "Молодий Театр" звернулося з проханням до уряду П. Скоропадського про повернення театрального приміщення аргументуючи це тим, що: "…помешкання театру майже щодня відвідують представники різних урядових і громадських інституцій з метою реквізиції. Притому, що навіть німецьке командування зарезервувало помешкання для потреб Хлібного Бюро. Члени театру просили міністра, щоб він розпорядився до коменданта Києва вирішити це непорозуміння та видати театрові відповідне застерігаючи від реквізиції посвідчення" (ЦДАВОУ, ф. 1064, оп. 1, спр. 30, арк. 14-14 зв.).

Незважаючи на побутові перешкоди, які були пов'язанні в основному з виділенням будівель під діяльність театрів, Рада Міністрів намагалася компенсувати такі незручності щедрим фінансуванням. Так, урядом Гетьманату було асигновано Українському Національному Театрові кредит в розмірі 165 500 крб. До прийнятої постанови була представлена і пояснювальна записка від представників театру в якій зазначалося, що: "Театральний відділ просить Державне Писарство передати зазначені матеріали на обговорення Малої Ради Міністрів, також додається примірник законопроекту в якому вказана згода Міністерства Фінансів на відпуск поданих грошей" (ЦДАВОУ, ф. 1064, оп. 1, спр. 216, арк. 3-3 зв.).

Розповсюдження фінансування на потреби театрального мистецтва було поширене і на ланку середньої освіти, зокрема, 13 грудня до департаменту середньої школи було надіслано повідомлення про те, що згідно постанови Театральної ради і з дозволу головноуправляючого справами мистецтв і національної культури ухвалено для учнів українських середніх шкіл м. Києва видавати по 100 безкоштовних квитків на вранішні вистави в Народному і Драматичному державних театрах в неділю і свята (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 2, спр. 5, арк. 7). Такою підтримкою між театром і закладами загальної середньої освіти, уряд Гетьманату демонстрував і величезну виховну роль у сприянні формуванню естетичних, моральних якостей у школярів, необхідних для розвитку молодого покоління українців.

Для легітимного існування і діяльності театру, Радою Міністрів був прийнятий законопроект про Державний Народний Театр. У ньому мова йшла про те, що театр утримувався на власні прибутки та за рахунок фінансової допомоги від держави. Водночас театрові надавалося право отримувати без мита із-за кордону книжки в оправах і без них, а також всі матеріали, прилади і знаряддя потрібні для справи. Щодо проходження військової служби працівниками театру, йому надавались такі пільги: "До числа по державній громадській службі, займання яких звільняє офіцерів і солдатів (козаків) від прикликання з запасу в армію, та дієві команди флоту і від служби в державному ополченні відносяться по театру такі посади: директор театру, завідувач господарською частиною, режисер, актори і рахівник". На другу половину 1918 р., Радою Міністрів Української Держави, на театр було виділено з Державної Скарбниці 110. 950 крб. (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 61, арк. 3).

Голова театрального відділу Л. Старицька-Черняхівська піклувалася про розвиток українського театру і в інших містах, зокрема в документах архіву залишилося її клопотання до головноуправляючого мистецтв та національної культури про діяльність д. Суходольського щодо "заорендування ним театру Д -ки Ільєнко в м. Харкові зі свого боку підтримує прохання Суходольського і просить головноуправляючого вжити всіх заходів допомогти Суходольському, при цьому театральний відділ зауважує, що в іншому разі м. Харків маючи різні російські, польські і єврейські театри, позбудеться театру українського" (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 61, арк. 9).

Радою Міністрів П. Скоропадського 14 червня 1918 р. було виділено фінансування на потреби двох українських театрів м. Києва. Це такі як: "Український Національний Театр" О. Саксаганського, якому асигнувалося 165 500 крб., знаменитому товариству "Молодий Театр у Київі", яке очолював український театральний діяч того часу, що вперше поєднав новітній театр з театром бароко – Л. Курбас. Цьому товариству уряд виділив 10 000 крб. Д. Дорошенко у своїй праці підкреслює, що діяльність Головного Управління, як і Міністерства народної освіти була звернута на те, щоб "реальними творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української просвіти й національної культури, не руйнуючи нічого з того, що було утворене раніше в культурно-просвітній області хоча б і в чужій, російській, формі з тим, щоб підготовити нормальний природній і неболючий перехід на форми національно-українські" (Дорошенко, 2002, с. 252-253).

Виділеного фінансування Кабінетом Міністрів на розвиток театру було недостатньо, тому в ході листування з київською фінансовою палатою та бухгалтерським відділом про відкриття кредитів 23 серпня 1918 р. урядом було виділено ще 327 400 крб. на допомогу вже Державному драматичному театрові. А 30 серпня асигновано 10 000 крб. на утримання Державної драматичної школи (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп.1, спр. 73, арк. 12, 38).

З діяльністю театрального мистецтва пов'язаний розвиток симфонічного оркестру, як невід'ємної частини повноцінного функціонування театру. Радою Міністрів Української Держави був ухвалений законопроект про заснування симфонічного оркестру в м. Києві ім. М. Лисенка з 1-го грудня 1918 р. та затверджено статут і штати оркестру. Уряд асигнував в рахунок сміти на 1918 р. 66 300 крб. для потреб симфонічного оркестру (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 61, арк. 10).

Загалом, театральне мистецтво в Українській Державі 1918 р. прогресивно розвивалося і як підкреслює дослідниця Т. Осташко: "до державних театральних і музичних колективів запрошували найкращих акторів, режисерів не лише з України, а й українських співаків із московських та петроградських театрів. Українською мовою перекладали лібрето світових опер, розробляли репертуарний план на майбутній сезон 1919/20 років" (Осташко, 2023). Історичні події кінця 1918 р. не дали змоги втілити у життя плани уряду П. Скоропадського та представників української інтелігенції у культурно-мистецькому процесі державотворення України.

На початку XX століття стає все більш популярним вид мистецтва, виникнення якого безпосередньо пов'язане з інноваціями науково-технічного прогресу того часу – утворенням кінематографа. Розвиток і фінансування кінематографа було одним із прикладів плідної роботи уряду та Міністерства народної освіти Гетьманату у розвитку української культури в 1918 р. В Українській Державі на той час існували вже різні типи кінематографічних структур: кінофабрик, кіноательє, прокатних контор, кінотеатрів, навчальних закладів, спеціалізованих періодичних видань. У пояснювальній записці до голови Ради Міністрів головноуправляючий у справах мистецтв і національної культури П. Дорошенко відмічав про значний вплив кінематографа на народні маси і цей фактор необхідно використовувати з культурно-просвітницькою та агітаційною метою. Через кінематограф поширюється і народна культура, вважав П. Дорошенко, любов до рідного краю історії, а написи українською мовою на фільмах "спричиняться до популяризації української мови" (Росляк, 2006, с. 140-141). Слід відмітити, що процес українізації поглиблювався майже у всі сфери культурного життя, про що свідчить українізація фільмів в Українській Державі.

З метою розвитку кінематографа Кабінет Міністрів виділив значну суму коштів на організацію цієї сфери мистецтва. Зокрема, в кінці листопада 1918 р. постановою Ради Міністрів було асигновано у розпорядження міністра народної освіти та мистецтва 26 950 крб. для допомоги в організації режисерсько-інструкторських курсів. У приміщенні театру "Пел-Мел" розпочалися заняття у кіностудії при першій у Росії кінематографічній фабриці О. Дранкова, що ще у вересні 1918 р. відкрила в Києві відділ для виробництва фільмів. Студія мала наступні класи (відділи): ритміки, пластики, хореографії, міміки, мистецтва екранних сценаріїв, літератури, музики, гри та гриму для екрану, а також операторський, лабораторний та знімальний відділи. Кіностудія готувалася до зйомок українських фільмів "Мазепа" і "Б. Хмельницький" (Україна: Хроніка ХХ століття, 2005, с. 360, 378).

Для підтвердження доцільності створення кінематографа в Українській Державі, було представлено звіт про кінематографічну виставу, яка проходила 18-21 червня: "на Монумент борцям за волю України загинувши під Крутами" та принесла певні доходи. У звіті було продемонстровано кількість проданих квитків за 4 вечора: 1 ряду 44 шт. по 3 крб., загалом 132 крб.; 2 ряду 201 шт. по 2 крб., загалом 402 крб.; 3 ряду 168 шт. по 1 крб., загалом 168 крб. Разом – 702 крб., також були продані і програми, за які виручено 9 крб. 19 коп. Загалом прибуток складав – 711 крб. 19 коп. Витрачено за 4 вечора 361 крб. 60 коп., чистого прибутку залишилось – 349 крб. 59 коп. Після представлення такого фінансового звіту М. Старицькою, урядом Гетьманату, був прийнятий відповідний законопроект про кінематографічну справу. Та асигновано 87 000 крб. "на влаштування, при Головному Управлінні у справах Мистецтв та Національної культури, Культурно-Просвітницького кінотеатру та кінематографічної лабораторії" (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 62, арк. 5, 10).

Для розповсюдження кіномистецтва в інших містах Української Держави спеціально був утворений Державний Мандрівний Кінотеатр. У його статуті було зазначено, що метою кінотеатру є поширення серед селянства культури і освіти, а також "давати глядачам розумну чисту розвагу". Мандрівний Кінотеатр мав власні кошти (державні – ті які отримували з Державної Скарбниці) та субсидії, які надходили від фінансування земських та міських самоврядувань. Ще одним джерелом фінансування були так звані "випадкові прибутки": пожертви окремих осіб, прибутки з вистав, прокат фільму і т. п. Усі прибутки Державного Мандрівного Кінотеатру були вміщені на депозит до Державної Скарбниці і використовувалися на покращення самої справи Мандрівного Кінотеатру, а саме: купівлю нових фільмів, апаратів, замовлення лекцій і т. п. (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 62, арк. 64).

У законопроекті також зазначалося, про пільги, які надавались від військової служби. Згідно яких від проходження служби в армії утримувалися: завідувач кінотеатром, помічник його, канцеляристи, лектори та механіки. Працівники кінотеатру користувалися всіма правами і привілеями учителів середніх шкіл. Також Мандрівному Кінотеатрові було надано власну печатку. А урядом Гетьманату було виділено кошти на 2 місяці 1918 р. в розмірі 31 700 крб., а на 1919 р. планувалося виділити ще 190 200 крб. (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 61, арк. 8-8 зв.).

Незважаючи на постійне фінансування кінематографічної справи урядом П. Скоропадського, працівникам культури не вистачало фінансування на втілення усіх своїх ідей. Окрім фінансування кінофільмів виникали проблеми і з проявленням фільмів, що були вже відзняті. Тому, кінематографічна секція Театрального Відділу звернулася до Головноуповноваженого по справам Мистецтва та Національної Культури з повідомленням про реальну ситуацію щодо відзнятих фільмів, проте "секція не має спеціальної лабораторії та відповідних препаратів, щоб створити новий фільм. Відомо, що у м. Києві існує Товариство "Українфільм", яке пропонує свою допомогу за виконання певних умов, тому секція просить Головне Управління виконати прохання Товариства, щоб головне Управління по справах Мистецтва та Національної Культури вжило заходів перед Ліквідаційною Комісією в справі одержання за кошти Товариства "Українфільма" із 3-го Авіаційного парку необхідні хімічні препарати: сірчистокислий натр, ртуть двохлористу, кров'яну червону сіль, вуглекислий калій та ін.; копіювальний апарат, оцінений в сто крб., який необхідно тимчасово передати з вищезазначеною метою в користування "Українофільм". Також оскільки копіювальний апарат потребує ремонту, то Товариство ремонт апарату згодне відремонтувати за власний кошт" (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 2, спр. 5, арк. 13).

У період завершення Першої світової війни, важких проблем у економіці, медицині та інших сферах, зрозуміло, що і розвиток кінематографа мав також цілу низку побутових проблем. Проте, завдяки вдалим налагодженим стосункам між міністерствами уряду П. Скоропадського частину перешкод було вирішено. Наприклад, було подано прохання до Міністерства торгу і промисловості від Головного управління мистецтва і національної культури, до якого звернувся власник кінотеатру в м. Богуслав, на Київщині, Д. Орлов з проханням допомогти йому в технічній справі його кінотеатру. Він вважав, що його кінотеатр "являє собою корисний культурний осередок м. Богуслав". Його фільми показують учням місцевих шкіл (для чоловічої і жіночої

…….

гімназії) та комерційним школам. За необхідності це можуть підтвердити директори цих шкіл. Однак кінотеатр Д. Орлова може припинити свою роботу оскільки для цієї справи в нього відсутня нафта. Тому Головне управління звертається із проханням до Міністерства торгу і промисловості видати Д. Орлову дозвіл на право купівлі ста пудів нафти для потреб кінематографа (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 2, спр.4, арк. 22 зв.).

Важливою подією в Українській Державі 1918 р. був від'їзд Гетьмана до Німеччини. Це дійство вперше було відзнято на плівку, що являло собою цінне історичне джерело. Тому Головне управління мистецтв і національної культури довідавшись з часописів, що під час перебування П. Скоропадського в Берліні все знімалося для кінематографії, просило Германську Комендатуру вжити заходів, щоб Управління змогло отримати у власність, на визначених умовах, ці кінематографічні фільми для Державного Кінематографічного Музею. Не менш вагомим досягненням в розвитку української історії було відкриття і Державного Університету. В зв'язку з цим 5 жовтня 1918 р. було видано посвідчення для відрядження співробітникам Театрального Відділу, з метою відзняти на кінематографічну плівку свято на честь відкриття Державного Українського Університету. Таку ж місію мали виконати співробітники Театрального відділу, секції Кінематографа, і для зняття фільму при відкритті Кам'янець-Подільського Університету (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 2, спр. 4, арк. 23, 27, 34).

Висновки. Отже, підсумовуючи здобутки в сфері мистецтва, зокрема театру та кінематографу, слід відзначити проведену роботу Головного управління мистецтва і національної культури, за значної фінансової підтримки Кабінету Міністрів Гетьманату 1918 р. Автономне функціонування з власним бюджетом Головного управління дало змогу оптимально і продуктивно організувати внутрішню структуру управління з метою кращої організації всього культурно-мистецького процесу в Українській Державі. Досить важливим чинником у розвитку мистецького життя був керівний склад відомих діячів української культури, що давало можливість не вивчати ази мистецтва, а вдосконалювати набуті знання для підняття мистецького життя на професійний та міжнародний рівень. Відкриття драматичних шкіл, студій, народних хорів, розвиток кінематографа давали реальну заявку, щоб гідно презентувати мистецько-культурне життя Української Держави 1918 р. на міжнародній арені того часу.

Проте, коротке існування уряду П. Скоропадського 1918 р. не дало змоги гідно представити здобутки національної культури Української Держави у світовій спільноті того часу. Однак розвиток і підтримка з боку уряду, як стратегія державної політики тогочасної влади, заклала достойний фундамент для подальшого збереження національної ідентичності та української культури у державотворчому процесі незалежної України.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність співробітникам архіву ЦДАВО України за допомогу у роботі з архівними документами, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Додаток

Законопроект та пояснююча записка до нього Міністерства народної освіти про заснування в Києві держаної драматичної школи

"Згідно законопроекту відбулося заснування в м. Києві з 1 липня Державної Драматичної школи для підготовки працівників Народних Театрів. На утримання цієї школи асигнується 28 800 крб., на місяць 2 400 крб.

Статут школи:

1. На чолі школи стоїть Художня Рада, яка складається з лекторів школи та завідуючого педагогічною секцією Театрального відділу. Художня Рада обирає Директора і заступника;

2. Художня рада збирається не менше одного разу на місяць;

3. До школи приймаються жінки від 17 років, та чоловіки від 18 років, по закінченню складають іспит та отримують атестат;

4. Дисципліни в школі поділяються на загальноосвітні (українська мова, історія літератури, історія культури, народний побут, історія драми, історія театру) 1 рік навчання, та спеціальні (дикція, декламація, грім, мелодрама, фехтування, народні танки, співи, сценічні вправи) 2 рік навчання;

5. Школа ділиться на два курси;

6. Учням школи забороняється брати участь у сторонніх виставах без дозволу дирекції;

7. Річна плата за навчання 150 крб.

Міністр Народної Освіти М. Василенко, голова театрального відділу М. Старицька.
8 серпня 1918 р. № 403”
(ЦДАВОУ, ф. 1064, оп. 1, спр. 123а, арк. 1-2).

Джерела та література:

Вакуловський, В. (1978). Освітня і культурна праця за другої Гетьманщини. *У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918*. Торонто, Канада. В-ТВО: “Батьківщина”. С. 24-28.

Денисенко, О. (2017). Історична пам'ять про Українську Державу (1918 р.): здобутки у гуманітарній сфері. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-21-30.pdf (дата звернення 02.01.2024).

Дорошенко, Д. (2002). *Історія України, 1917-1923*: В 2-х т. / [Упоряд.: К. Ю. Галушко]. Київ: Темпора. (Vita Memoriae). Т. ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року, 352 с.: іл.

Кравчук, Л. (2004). *Культура і освіта в Українській державі за часів гетьмана П. Скоропадського*. Кременчук: Українська Видавнича спілка, 50 с.

Купрійчук, В. (2014). Роль Головного управління мистецтв та національної культури як суб’єкта державного управління в умовах трансформації гуманітарної політики в добу Української Держави Гетьмана Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). *Вісник НАДУ.* Випуск 1. С. 88-94. Режим доступу: file:///C:/Users/Court3/Downloads/Vnadu_2014_1_16%20(3).pdf (дата звернення 03.01.2024).

Осташко, Т. (2023). Петро Якович Дорошенко: будівничий культурних інституцій Гетьманату. Газета Тиждень ua. від 21 березня. Режим доступу: https://tyzhden.ua/petro-iakovych-doroshenko-budivnychyj-kulturnykh-instytutsij-hetmanatu/ (дата звернення 04.01.2024)

Пиріг, Р. (2011). *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси.* Київ, 336 с.

Росляк, Р. (2006). З історії кінематографа в Україні доби Гетьманату Павла Скоропадського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”.* Випук. 11-12. Київ: Вид. центр КНЛУ. С. 140-145.

Сорочан, Н. (2003). Міністерство Народної освіти і Мистецтв в українській державі Гетьмана П. Скоропадського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”.* Вип. 7-8. Київ: Вид. центр КНЛУ. С. 103-107.

Україна: Хроніка ХХ століття. (2005). Довідкове видання. Рік 1918. [Авт. кол. О. Андрощук, О. Бажан та ін.]. Київ. 402 с.

ЦДАВОУ - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ширман, Р., Мирошниченко, Д. (2019). Український театр і кінематограф на початку ХХ століття: аспекти взаємодії та новаторські тенденції. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Аудіовізуальне мистецтво і виробництво.* С. 188-199. Випуск 2(2). DOI: http://doi.org/10.31866/2617-2674.2.2.2019.185704 (дата звернення 04.01.2024).

References:

Denysenko, O. (2017). Istorychna pam'yat' pro Ukrayins'ku Derzhavu (1918 r.): zdobutky u humanitarniy sferi. [Historical memory of the Ukrainian State (1918): achievements in the humanitarian sphere] *Viys'kovo-istorychnyy merydian.* Elektronnyy naukovyy fakhovyy zhurnal. Rezhym dostupu: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-21-30.pdf (data zvernennya 02.01.2024) [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (2002). *Istoriya Ukrayiny, 1917-1923:* V 2-kh t. [History of Ukraine, 1917-1923: In 2 volumes] / [Uporyad.: K. YU. Halushko]. Kyiv: Tempora. (Vita Memoriae). T. II: Ukrayins'ka Het'mans'ka Derzhava 1918 roku, 352 s.: il. [in Ukrainian].

Kravchuk, L. (2004). *Kul'tura i osvita v Ukrayins'kiy derzhavi za chasiv het'mana P. Skoropads'koho [Culture and education in the Ukrainian state during the time of Hetman P. Skoropadskyi]*. Kremenchuk: Ukrayins'ka Vydavnycha spilka, 50 s. [in Ukrainian.

Kupriychuk, V. (2014). Rol' Holovnoho upravlinnya mystetstv ta natsional'noyi kul'tury yak sub"yekta derzhavnoho upravlinnya v umovakh transformatsiyi humanitarnoyi polityky v dobu Ukrayins'koyi Derzhavy Het'mana Skoropads'koho (kviten'-hruden' 1918 r.) [The role of the Main Directorate of Arts and National Culture as a subject of state administration in the

conditions of the transformation of humanitarian policy during the time of the Ukrainian State of Hetman Skoropadskyi (April-December 1918)] *Visnyk NADU.* Vypusk 1. S. 88-94. Rezhym dostupu: file:///C:/Users/Court3/Downloads/Vnadu_2014_1_16%20(3).pdf (data zvernennya 03.01.2024) [in Ukrainian].

Ostashko, T. (2023). Petro Yakovych Doroshenko: budivnychyy kul'turnykh instytutsiy Het'manatu [Petro Yakovych Doroshenko: builder of cultural institutions of the Hetmanate]. *Hazeta Tyzhden' ua.* vid 21 bereznya. Rezhym dostupu: https://tyzhden.ua/petro-iakovych-doroshenko-budivnychyj-kulturnykh-instytutsij-hetmanatu/ (data zvernennya 04.01.2024) [in Ukrainian].

Pyrih, R. (2011). *Ukrayins'ka het'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narysy [The Ukrainian Hetman State in 1918. Historical essays]*. Kyiv, 336 s. [in Ukrainian].

Roslyak, R. (2006). Z istoriyi kinematohrafa v Ukrayini doby Het'manatu Pavla Skoropads'koho [From the history of cinema in Ukraine during the Hetmanate of Pavel Skoropadskyi] *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu. Seriya "Istoriya, ekonomika, filosofiya*". Vypusk 11-12 Kyiv: Vyd. tsentr KNLU. S. 140-145. [in Ukrainian].

Shyrman, R., Myroshnychenko, D. (2019). Ukrayins'kyy teatr i kinematohraf na pochatku XX stolittya: aspekty vzayemodiyi ta novators'ki tendentsiyi [Ukrainian theater and cinema at the beginning of the 20th century: aspects of interaction and innovative trends] *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu kul'tury i mystetstv. Seriya: Audiovizual'ne mystetstvo i vyrobnytstvo.* S. 188-199. Vypusk 2(2). DOI: http://doi.org/10.31866/2617-2674.2.2.2019.185704 (data zvernennya 04.01.2024) [in Ukrainian].

Sorochan, N. (2003). Ministerstvo Narodnoyi osvity i Mystetstv v ukrayins'kiy derzhavi Het'mana P. Skoropads'koho [The Ministry of Public Education and Arts in the Ukrainian state of Hetman P. Skoropadskyi] *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu. Seriya "Istoriya, ekonomika, filosofiya".* Vypusk 7-8. Kyyiv: Vyd. tsentr KNLU. S. 103-107. [in Ukrainian].

TSDAVOU - Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

Ukrayina: Khronika XX stolittya. (2005) *Dovidkove vydannya. Rik 1918. [Ukraine: Chronicle of the 20th century. Reference edition. Year 1918]* [Avt. kol. O.Androshchuk, O.Bazhan ta in.]. Kyiv. 402 s. [in Ukrainian].

Vakulovs'kyy, V. (1978). *Osvitnya i kul'turna pratsya za druhoyi Het'manshchyny. U 60-richchya vidnovlennya Het'mans'koyi Ukrayins'koyi Derzhavy 29 kvitnya R.B. 1918 [Educational and cultural work during the second Hetmanate. On the 60th anniversary of the restoration of the Hetman's Ukrainian State on April 29, R.B. 1918]*. Toronto, Kanada. V-TVO: "Bat'kivshchyna". S. 24-28 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2024*

УДК 94: [341.485:334.722](477)"1932/1933":930.253
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-59-64

Fighting speculation and reselling as a component of the 1932-1933 Holodomor-genocide (based on personal files of convicts)

Pavlo M. Kravchenko
Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University
PhD in History, Professor (Ukraine)
e-mail: pablokk@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1066-4460
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2950728

Abstract.

*Based on new sources, **the article identifies** the causes, progression, and consequences of the Soviet communist regime's struggle against private entrepreneurial activity, in particular speculation and reselling, during the Holodomor-Genocide of 1932-1933. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (abstraction, analysis, synthesis, and generalization) and specialized historical (historical-critical, historical-systemic, problematic, and quantitative) methods guided by the principles of historicism, systematicity and scientific rigor. **Scientific novelty.** On the basis of a wide range of the previously unpublished archival documents and sources, the paper examines the communist regime's struggle against the so-called speculators, regarded both as its competitors and enemies. The study analyses the forms and methods of speculators' activities and punitive authorities' measures in the fight against them. The list of food products leads to specific conclusions regarding the Soviet regime's deliberate policy of organizing the Holodomor-Genocide by restricting all food items from open circulation and establishing full state control over their distribution. **Conclusions.** The research provides evidence supporting the claim that the Soviet communist regime, building a society based on state ownership, viewed private trade, speculation, and reselling as threats to the state monopoly. Their suppression became one of the components of the Holodomor-Genocide of 1932-1933. By establishing total control over production and distribution, the authorities eliminated any attempts of the segment of the population to redistribute food in favor of those in need. The liquidation of speculators and resellers deprived millions of Ukrainians of the opportunity to escape starvation.*

***Keywords**: Holodomor, Genocide, speculation, reseller, food products, procurement, terror.*

Боротьба зі спекуляцією і перекупниками як складова Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. (за матеріалами особових справ засуджених)

Павло Кравченко
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: pablokk@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1066-4460
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2950728

Анотація.

***Метою статті** є характеристика, на основі нових джерел, причин, перебігу та наслідків боротьби совєтського комуністичного режиму з приватною підприємницькою діяльністю (спекуляцією і перекупниками) в роки Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. **Методологія дослідження** грунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу і синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-критичного, історико-системного, проблемного, кількісного) методів з принципами історизму, системності та науковості. **Наукова новизна.** На основі широкого кола вперше введених у науковий обіг архівних документів і джерел, розкрита боротьба комуністичного режиму з так званими спекулянтами як його конкурентами і ворогами. Зроблено аналіз форм і методів діяльності спекулянтів та каральних органів у боротьбі з ними. Перелік продуктів харчування дає можливість зробити відповідні висновки щодо свідомої політики совєтського режиму в організації Голодомору-геноциду шляхом вилучення з вільного обігу всіх їстівних запасів і встановлення над їхнім розподілом повного державного контролю. **Висновки.** Дослідження дає можливість стверджувати, що однією зі складових організованого совєтським комуністичним режимом Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. була, у межах побудови*

……

суспільства на засадах державної власності, була ліквідація приватної торгівлі, спекуляції та перекупництва, що виступала насамперед у якості конкурента державної монополії. Встановлюючи тотальний контроль над виробництвом та розподілом, влада таким чином ліквідовувала будь-які спроби частини населення перерозподілити продукти харчування на користь тих, хто їх потребував. Ліквідація спекулянта і перекупника позбавила можливості порятунку від голодної смерті мільйони українців.

Ключові слова: *голодомор, геноцид, спекуляція, перекупник, продовольство, заготівлі, терор.*

Постановка проблеми. Проблема боротьби комуністичного режиму зі спекулянтами та перекупниками в роки Голодомору-геноциду 1932-1933 рр., викликає інтерес передусім з причини її місця і ролі в організації вбивства голодом українців. Ліквідація приватної ініціативи, зокрема в торгівлі, шляхом боротьби зі спекуляцією і перепродажем продуктів харчування, мала вирішити головне з питань, поставлених сталінським керівництвом: встановити монополію держави у сфері виробництва та розподілу. Це, в свою чергу, допомогло режимові в організації та реалізації штучного голоду-геноциду.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Означена тема на сьогодні не знайшла широкого висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Окремі аспекти проблеми висвітлені у працях українських (Васильєв, Шаповал, 2001; Кульчицький, 2013; Марочко, 2013) та зарубіжних (Осокина, 2008) істориків. Важливі джерела з вивчення питань, пов'язаних зі спекуляцією та перекупництвом, опубліковані у збірнику документів за редакцією Р. Пирога (Пиріг, 2007). Джерельну базу нашого дослідження склали особові справи засуджених за спекуляцію та перекупництво у 1932 р.

Метою статті є з'ясування та аналіз змісту боротьби комуністичного режиму зі спекулянтами і перекупниками в роки Голодомору-геноциду.

Виклад основного матеріалу. Дослідження голодомору-геноциду 1932-1933 рр. продовжуються. Оприлюднюються раніше невідомі широкому загалу документи, які допомагають більш глибоко осмислити трагедію, штучно створену більшовицьким режимом задля упокорення українців, перетворення тих, хто залишився в живих, у частину «совєтського народу». Серед архівних джерел, що суттєво допомагають вивчити й проаналізувати ситуацію, що склалась у подільських селах та містечках у той час, слід виділити особові справи арештованих за ті чи інші злочини, здійснені проти існуючих тоді нових порядків. У нашому випадку йде мова про спекулянтів і перекупників.

Спекуля́ція, у розмовній мові іноді ґеше́фт, гендлюва́ння, баришува́ння, — це купівля активу (товару або нерухомості) з надією на те, що в найближчому майбутньому він стане більш цінним. До спекулянтів в совєтський період прирівнювалися перекупники товарів, промислових чи продовольчих (спекуляція).

Значення слова «спекуляція», його розуміння, типи і види, цілі змінювалися. Якщо в один часовий проміжок вона, спекуляція, була карна і ганебна, то в інший – була способом заробітку і одним з методів розвитку економіки. Тобто, за своєю суттю це - торговий оборот, який у різний час, в країнах з різним баченням законності, сприймався по-різному. У совєтській державі подібна діяльність була заборонена, каралася законом як злочинна. В СРСР під визначення «спекуляція» підпадала будь-яка заборонена законом приватна торгівля (спекуляція).

У перші роки існування комуністичного режиму в СРСР, у період НЕПу, приватне підприємництво - спекулянти і перекупники, зіграло позитивну роль у розвитку економіки і торгівлі. У другій половині 1920-х рр. приватник, наприклад, закуповував, переважно у глибинних районах, де державні заготівельники були відсутні, біля чверті хліба і до третини сировини. Він забезпечував більш як 20% поставок хліба в райони, які його споживали. Мобільність приватника дозволяла йому забиратися в глухі райони, скуповувати там продукцію і переправляти її туди і тим, хто її потребував (Осокина, с.58-59). Таким чином він був серйозним конкурентом державному постачанню, яке представляло собою цільовий розподіл товарів. Тому, коли прийшла пора побудови сталінського соціалізму, спекулянт і перекупник став, згідно з комуністичною доктриною, ворогом. Тому закономірно, що, крім інших завдань, режим на початку 1930-х рр. активно взявся ліквідовувати будь-яку приватну ініціативу, встановлюючи повний, тотальний контроль над виробництвом, продажом, розподілом і споживанням. Без таких заходів сталінського соціалізму побудувати було неможливо. Організувати голодомор-геноцид теж було нереальною справою без повного контролю над продуктами харчування.

Ліквідація приватної власності, приватної торгівлі і всього іншого, що виходило за межі безпосереднього контролю комуністичної держави, вступила в активну фазу з початком першої п'ятирічки. Знищення господарств заможних селян у результаті політики «ліквідації куркульства як класу» та розгортання насильницької колективізації призвело до різкого скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, отже, до її нестачі, дефіциту. Це, в свою чергу,

мало наслідком введення в країні карткової системи (Кульчицький, с.273, 274), яка давала можливість режимові контролювати постачання і впливати розподілом товарів на вирішення політичних завдань. Та українське село залишалося поза дією карткової системи: одноосібник був головним виробником продукції (колгоспи і радгоспи лише почали насаджуватися в якості головного товаровиробника) і, що було важливішим, був самостійним у своїй діяльності, що категорично не влаштовувало «пролетарську» державу. Ситуація для комуністичної влади загострилась у другій половині 1932 р., коли режим приступив до повної ліквідації приватного власника і влада почала задіювати практики геноциду в українському селі, що проявилось у насильницькій колективізації, «ліквідації куркуля як класу» та у тотальному вилученні продуктів харчування. У відповідь селяни, поряд із відкритим масовим спротивом сталінській «революції згори», не бажаючи віддавати державі вироблену продукцію задарма, почали спродувати зерно, муку, м'ясо тощо спекулянтам. У поняття спекуляції попадав перепродаж краденого, купленого і навіть особисто виготовленого товару, коли він продавався за цінами, вищими за колгоспно-кооперативні. Крім власне спекулянтів, на селі продовжували активно діяти перекупники сільськогосподарської продукції, які теж попадали у розряд спекулянтів, коли продавали куплену продукцію (Осокина, с.195). На такі «злочини» режим мав відповідно реагувати. Окреслив проблему й визначив шляхи її вирішення особисто Й. Сталін.

20 липня 1932 р. він, перебуваючи на відпочинку в Сочі, у листі до Л. Кагановича, відзначив різке зростання кількості крадіжок соціалістичної власності і запропонував прийняти закон, який став би на заваді цього явища. (Пізніше і з'явиться постанова від 7 серпня 1932 року («Закон про п'ять колосків»)). Крім того, більшовицький вождь, передбачаючи опір селян, пропонував взяти під контроль каральних органів торгівлю на колгоспних ринках «… і всіх спекулянтів і перекупників… вилучати, конфісковувати і відправляти в концтабір», зазначивши, що без таких заходів «неможливо зміцнити новий лад і нову, совєтську торгівлю». Для цього «ОГПУ та його органи повинні негайно взятися за підготовку своїх сил і вивчення ворога. До операції можуть приступити через місяць, не раніше» (Марочко, с.56, 57; Пиріг, с.257). Отже, ворог був визначений, шляхи перемоги над ним – теж.

На республіканському рівні невдовзі було прийнято декілька рішень, які, з одного боку, зіграли важливу роль в організації Голодомору-геноциду, з іншого – намітили заходи по боротьбі з вищеназваними ворогами – спекулянтами і перекупниками. 9 серпня 1932 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи боротьби зі спекуляцією хлібом, яка забороняла колгоспну торгівлю хлібом до 15 січня 1933 р. Для виконання рішення каральні органи – ГПУ, міліція мали «забезпечити повне усунення з ринку перекупників зерна і муки» передусім шляхом проведення «судово-репресивних та адміністративних засобів» (Васильєв, Шаповал, с.31; Пиріг, с.283-285). Показово, що відбулося це через один день після публікації постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності». 15 серпня 1932 р. Наркомат юстиції УРСР прийняв постанову про заборону продажу колгоспниками хліба до виконання плану хлібозаготівель, в якій теж ішла мова про спекулянтів-перекупників. Ще раз наголошувалося на необхідності «повністю усувати через відповідні органи з ринку та притягати до кримінальної відповідальності» таких осіб (Пиріг, с.287). Карально-репресивна політика посилювалась в умовах масової смертності від нестачі продуктів харчування в українському селі.

16 вересня 1932 р. вийшов циркуляр ОГПУ СРСР про заходи із забезпечення виконання постанови уряду про заборону торгівлі хлібом. Документ посилював обмеження щодо вільного розпорядження хлібом й у черговий раз підкреслював, що «головний удар має бути направлений на класового ворога – спекулянта і перекупника», яких необхідно репресувати, а виявлений у них хліб конфіскувати (Пиріг, с.323). Очевидно, що справи у цьому відношенні йшли не так успішно, як би цього хотілося сталінському керівництву. Каральна політика, важлива складова організації Голодомору-геноциду, посилювались, звужуючи можливості для виживання в умовах терору голодом.

На Вінниччині, як свідчать документи, перший потужний удар по спекулянтах був нанесений у вересні 1932 р., коли їх було заарештовано декілька десятків. Пізніше такі акції продовжувались: каральними органами робилися облави на базарах, обшуки у хатах та інших приміщеннях. Все це супроводжувалося конфіскацією продовольства, слідчими діями, вироком трійки.

Арештовували їх, пред'являючи стандартну підозру у: «систематичній скупці і перепродажу з метою спекуляції на ринках і в селах сільсько-господарських продуктів і товарів широкого вжитку, чим підривали колгоспну торгівлю і постачання робітників» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4741, арк. 1). Таке формулювання без суттєвих відмінностей зустрічається у десятках особових справ підозрюваних. Були й інші, які конкретизували злочини: «…систематично займалися скупкою зерно-хліба у селян із спекулятивною метою, 29 серпня цього (1932 – авт.) року були затримані на місці закупівлі пшениці в кількості 25 пудів у п'ять

…….

годин ранку у невідомого селянина» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4748, арк. 1); «…займався нелегальною таємною скупкою рогатої худоби, яку вбивав і перепродавав продукт, м'ясо. Крім того, займався великою скупкою і продажем коней, як і минулі роки, так і в теперішній час» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4750, арк. 1). Деякі формулювання вказували на ще одну суттєву злочинність дій спекулянтів: «…систематично займається скупкою й перепродажем хліба, а також і муки, постачанням мукою перекупників, що зриває нормальний хід хлібозаготівлі» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4760, арк. 1). В окремих справах інформація про спекулянта та спекуляцію більш розлога: «…Омельчук Сава як колишній власник землі, якої мав у достатній кількості […] У роки революції він як куркуль брав активну участь у білих бандах […] У 1930 році його як куркуля розкуркулено й спродано […] він продовжує спекулювати хлібом, продуктами […], збуваючи його в Воронежі, а звідти привозив мануфактуру, яку розповсюджував тут на місці, чим підривав хлібозаготівельну кампанію, даючи можливість індивідуальним господарствам підривати колгоспну торгівлю і розбазарювати свій хліб» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4768, арк. 1); «свідок бачив, як 22 серпня цього року (1932 р. – авт.) на Янівському базарі в одного селянина [він] закупив 4 пуди пшениці і на другий день відправив до м. Вінниці, де продав по спекулятивній ціні. Свідок особисто бачив, як Гапченко тижнів два назад закупив на базарі півтора пуди масла, пуди зо два сала і десь дістав ящик махорки, все це завантажив у поїзд і відправив до м. Лєнінград, продав там по завищених цінах, на зворотному шляху закупив велику партію мануфактури, шкіру та взуття, все це […] на місцевому базарі і продав за спекулятивними цінами» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 5984, арк. 12).

Були й більш «оригінальні» звинувачення. Наприклад, Мазурський Гидаль, житель міста Липовець, «колишній торговець і скупник великих партій зерна, з метою обману селян, заманював їх до себе на квартиру, де споює горілкою, торгуючи спиртними напоями, за що судився, підпоюючи селян видурює в них сільськогосподарські продукти і зерно за низькими цінами і перепродує їх на приватному ринку за завищеними цінами» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 5196, арк. 14). У більшості випадків підозрювані в спекуляції та скупники займалися цією справою багато років, були підприємцями до більшовицької окупації України та під час НЕПу.

Як реагувала совєтська влада на спекулянтів? У деяких випадках, ще до арешту і притягнення до кримінальної відповідальності, їх позбавляли виборчих прав. Як приклад: Пленум Дашівської єврейської сільської ради Іллінецького району 24 липня 1932 р. прийняв рішення про позбавлення виборчих прав 6-ти громадян м. Дашева, які «займаються систематично спекуляцією, возять борошно із м. Дашіва до м. Київа, а також і другі продукти з метою спекуляції, а деякі з них купують на приватному ринкові зерно, мелять і продають борошно…» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4743, арк. 5). У середині вересня 1932 р. всі вони були затримані. Зміст їхніх особових справ майже однаковий. Для прикладу, один з позбавленців, Койфман Перец, був засуджений, як і інші, до 5 років ув'язнення в концентраційному таборі (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4743, арк. 21). В його особовій справі присутні лише протоколи допиту свідків, на підставі яких, очевидно, і був винесений вирок. Свідчення теж дуже схожі. Один із свідків, Стражніков Йосип Ушильович, 34-х років, чорноробочий, неписьменний, єврей, одружений, візник, розповів, зокрема, про таке: Койфман Перець та його спільники наймали його кожного тижня по два-три рази для перевезення щоразу «по 2-3 пуди муки, по 1 пуду пшона, а інший раз виключно овес, [вони] беруть з Дашіва на 200-300 кар[бованців] збіжжя, в Київі кожен пуд продають по 115 кар. і на кожному пудові заробляють по 50-55 кар., а з Київа привозять дрожжі, цукерки і продають їх у м. Дашіві…» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4743, арк. 11). Свідок також повідомив, що всі названі ним особи у минулому теж займалися спекуляцією: Нападов Сруль спекулював кіньми, возами та борошном, Різник Мошко «спекулянт з давніх часів борошном, мав свої коні, роз'їжаючи по базарах» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4743, арк. 12).

В іншому випадку один із свідків з с. Морозівка Іллінецького району показав, що його односельчанин, Письменний Мефодій, систематично займається спекуляцією, а саме: у 1932 р. торгував кінським м'ясом, скуповував зерно-хліб, займався таємним забоєм худоби тощо. Підтвердженням цього було знайдення у Письменного М. під час обшуку у березні 1932 р. до 40 пудів м'яса в двох діжках та 18 пудів замурованого хліба - пшениці. Все було здано в державну заготівлю. У серпні та вересні місяці Письменний М. з дружиною продавали на базарі печений хліб та м'ясо. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР у січні 1933 р. засудила його до 5-ти років концтаборів (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4968, арк. 7, 16).

У спекулянта Гуральника Іцка, жителя м. Хмільника, під час обшуку знайшли 3 пуди білої муки і два пуди ячменю, «які він збирався кудись відправити чи продати» Як показали свідки, він щомісячно купував 7-8 пудів хліба, яким спекулював (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1,

спр. 4974, арк. 14). Були й обставини, що обтяжувати вину підозрюваного: Гуральник І. «останнім часом отримує від своїх братів з Америки через Торгсін білу муку, цукор та інші товари, які розпродує приватній публіці по спекулятивній ціні, і з цього він живе, маючи великий дохід…» (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4974, арк. 11). Гуральник Іцко отримав від судової Трійки 10 років концентраційних таборів з конфіскацією майна (ГА МВ України, м. Вінниця, ф. 4, оп. 1, спр. 4974, арк. 21). Прикметно, що два останніх випадки мали місце в грудні 1932 р., коли голод на Вінниччині набирав усе більших розмірів.

Спекулянтів звинувачували, крім іншого, у тому, що вони своєю діяльністю сприяли підвищенню цін на колгоспних ринках. Один із свідків, наприклад, зазначав, що «З моменту уборочної кампанії на базарах було 1 пуд житнього борошна 40-45 кар., пшеничного 50 кар., а пуд вівса 15 кар., но коли почали спекулювати спекулянти, то ціна на борошно піднялась чуть не в два рази, так що через спекулянтів піднялися такі ціни, що не було змоги на базарі закупити для коней пуд вівса й для споживання пуд борошна». Більше додати не маю чого, покази вірні записано з моїх слів, записане прочитано (не письменний) (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп.1, спр. 4743, арк. 12). Цікаво, що подібні звинувачення на адресу спекулянтів та перекупників часто зустрічаються в особових справах підозрюваних і повторюються майже слово в слово, що наштовхує на думку про фальсифікацію свідчень з боку слідчих з відомих причин: необхідно було зробити винними у масовій смертності, крім куркуля, ще й спекулянтів і перекупників. Тобто, не політика сталінського режиму, спрямована на знищення приватного власника, не заборона вільної торгівлі, не штучне створення дефіциту товарів, не покарання українців за опір окупантам, не штучний голодомор-геноцид, а спекулянт. Як це часто бувало (й буває в історії) справжня причина катастрофи 1932-1933 рр. підмінялась другорядною.

Траплялись організовані групи, які займалися скупкою і продажом продуктів харчування. Одна з них була викрита каральними органами в с. Кудлаї Вороновицького району Вінницької області 27 вересня 1932 р. Всі її учасники (16 осіб) були заарештовані.

Слідство проводилось незвично довго – з вересня 1932 р. до січня 1933 р. Було виявлено, що злочинна група, у складі якої були колишні куркулі (4 особи), середняки (11 осіб) та один бідняк впродовж серпня-вересня 1932 р. займалися скупкою худоби, її забоєм і продажом м'яса по спекулятивним цінам на базарі м. Вінниці. Слідство також установило, що дозвіл на вільний продаж м'яса вони отримали у голови правління колгоспу, який видав їм відповідні довідки. Маючи такі довідки, учасники зайнялися «посиленою скупкою на базарах Немирова, Вороновиці і Брацлава худоби, яку таємно різали». Крім того, учасники шляхом підкупу і хабарів заручилися підтримкою коменданта Вінницького базару, за що той отримував гроші та м'ясо. За час своєї діяльності вони встигли продати м'ясо більш як 30-ти голів худоби (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп.1, спр. 4939, арк. 13-20, 95-96).

Організовані групи принаймні у складі декількох осіб були досить частим явищем у 1932 р. Участь у них представників керівництва колгоспів та інших, хто міг посприяти діяльності спекулянтів і перекупників, теж була закономірною. В умовах численних заборон на продаж хліба і м'яса, карально-репресивної політики режиму, яка ставала все більш жорсткою, лише таким чином можна було уникнути конфіскації державою всіх продуктів харчування.

Організовані «злочинці» отримували, як правило, більш суворі терміни ув'язнення, ніж одинаки. З учасників вище названої групи 5 осіб були засуджені Судовою трійкою колегії ДПУ до 10 р. концентраційних таборів, 10 осіб отримали по 5 р. таборів, 1 особа була звільнена з-під варти (ГА МВС України, м. Вінниця, ф. 4, оп.1, спр. 4939, арк. 102-117). У цілому ж режим карав за спекуляцію порівняно м'яко – як правило, засуджуючи до 3-5 років концентраційних таборів, у той час як за крадіжку соціалістичної власності, як відомо – аж до розстрілу. В окремих випадках, як зазначалось, спекулянти отримували 10 років концентраційних таборів з наступною поразкою в правах.

Висновки. Боротьба зі спекулянтами та перекупниками була органічною складовою частиною програми сталінського совєтського режиму, спрямованої на упокорення українського селянина і нації в цілому шляхом організації голодомору-геноциду. Життя людини в буквальному розумінні цього слова ставало тотально залежним від дій більшовицьких чиновників. Людина втратила будь-яку можливість впливати на стан речей без відома і дозволу властей, які керувались у своїй діяльності розпорядженнями партійних і совєтських установ. Встановлення повного державного контролю над виробництвом і розподілом продуктів харчування шляхом ліквідації залишків вільної торгівлі шляхом знищення спекулянта і перекупника відкривало широкі можливості для організації вбивства голодомором-геноцидом мільйонів українців. Що і було зроблено.

Ліквідація спекулянта і скупника різко посилила позиції більшовицького режиму на селі. Повний контроль над продажем і розподілом сільськогосподарської продукції доповнювався забороною вільної торгівлі під страхом покарання, адже це вважалося кримінальним злочином. Тепер, навіть коли в селянина були продукти харчування, він не міг ними розпорядитися за

……

своїм розсудом, а змушений був тримати їх удома. Отже, прийшла пора реалізації голодомору-геноциду у повному обсязі шляхом масових обшуків у селянських господарствах і конфіскації всіх їстівних запасів. В українському селі настав Апокаліпсис.

Подяка. Автор висловлює щиру вдячність співробітницям Галузевого архіву МВС України м. Вінниці за допомогу в пошукові необхідних архівних матеріалів, а також редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Васильєв, В., Шаповал, Ю. (ред.). (2001). *Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.* Київ: Генеза. 399 с.

ГА МВС України, м. Вінниця - Галузевий архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця

Кульчицький, С. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Книга 2. Темпора, Київ., 628 с.

Марочко, В. (2013). *Листування Й. Сталіна та Л. Кагановича у червні-серпні 1932 р: технологія голодомору* // Краєзнавство, № 4. С. 55-58.

Осокина, Е.А. (2008). *За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941/* 2-е изд. доп. М.: Риссийская политическая энциклопедия (РОССПЭН); 2008. 351 с.

Пиріг, Р.Я. (упоряд.) (2007). *Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали.* НАН України. Ін-т історії України. К.: Вид. дім. 1128 с.

References:

HA MVS Ukrainy, m. Vinnytsia *- Haluzevyi arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, m. Vinnytsia [Industry archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Vinnytsia].*

Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise].* Knyha 2. Tempora, Kyiv., 628 s. [In Ukrainian].

Marochko, V. (2013). Lystuvannia Y.Stalina ta L.Kahanovycha u chervni-serpni 1932 r: tekhnolohiia holodomoru [Correspondence between Y. Stalin and L. Kaganovich in June-August 1932: the technology of the Holodomor] *// Kraieznavstvo,* № 4. S. 55-58. [In Ukrainian].

Osokyna, E.A. (2008). *Za fasadom «stalynskoho yzobylyia»: Raspredelenye y rынok v snabzhenyy naselenyia v hodы yndustryalyzatsyy. 1927-1941 [Behind the façade of "Stalinist abundance": Distribution and market in supplying the population during the years of industrialization. 1927-1941] /* 2-e yzd. dop. M.: Ryssyiskaia polytycheskaia эntsyklopedyia (ROSSPЭN); 2008. 351 s. [In Russian].

Pyrih, R. Ya. (uporiad.) (2007). *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy [The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: documents and materials].* HAH Ukpainy. In-t istopii Ukpainy. K.: Byd. dim. 1128 s. [In Ukrainian].

Vasyliev, V., Shapoval, Yu. (red.). (2001). *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V.Molotova i L.Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz. 1932-1933 rr. [Commanders of the Great Famine: Trips of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932-1933]* Kyiv: Heneza. 399 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.01.2024 Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2024

УДК 930.1:94(477.54)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-65-74

Activities of nationalist organizations in Kharkiv region and their role in assistance to the ostarbaiters

Yurii F. Skrypnychenko
V. N. Karazin Kharkiv National University
PhD student of the Faculty of History (Ukraine)
Kharkiv Radio Technical College
Teacher of «Defense of the Fatherland» (Ukraine)
e-mail: skripnecenkourij@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-4159-9259
Researcher ID: HZM-5489-2023

Abstract.

The purpose of the article *is to analyze the activities of the national organizations of Kharkiv region in the struggle for independent Ukraine both against the USSR and against Germany during the Second World War and to clarify their role in preventing the export of the Ukrainian Ostarbaiters to Germany.* ***The research methodology*** *is based on the use of the historiographical analysis method, the historical-systemic and problem-chronological method, the method of critical analysis.* ***The scientific novelty*** *of the research consists in the fact that for the first time the systematization and analysis of materials dedicated to the activities of the nationalist movement in the Kharkiv region was carried out in order to determine the role of national organizations in helping ostarbaiters.* ***Conclusions.*** *A special role in the development of the nationalist movement in the Kharkiv region during the World War II belongs to the Derivative groups of the Organization of Ukrainian Nationalists. Kharkiv residents revived the activities of "Prosvita" and organized the "Kharkov Civic Committee". Their main task was the restoration of the independence of the Ukrainian state and the recognition of its legitimacy by the Soviet and German authorities. In Kharkiv, in order to achieve a similar goal, representatives of nationalist organizations tried to occupy positions in German authorities, especially in particular Kharkiv residents. Among the large number of lands captured by Germany, it was Ukraine that became the source of replenishing the labor force for the benefit of the Third Reich. Nationalist organizations contributed to preventing the deportation of the population of Kharkiv region to work in Germany. The activities in this direction of V. Dolenka and M. Gorban, who tried to solve it through their influence on the members of the "Kharkov Public Committee" and "Prosvita", who worked in the bodies of the occupying German authorities, should be highlighted.*

Keywords: *derivative groups, «Prosvita», Kharkiv region, «Kharkov Public Committee», OUN(m), OUN(b), ostarbaiters, occupation regime.*

Діяльність націоналістичних організацій Харківщини та їх роль у допомозі остарбайтерам

Юрій Скрипниченко
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
аспірант історичного факультету (Україна)
Харківський радіотехнічний фаховий коледж
викладач «Захисту України» (Україна)
e-mail: skripnecenkourij@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-4159-9259
Researcher ID: HZM-5489-2023

Анотація.

Метою статті *є аналіз діяльності національних організацій Харківщини у боротьбі за незалежну Україну як проти СРСР, так і проти Німеччини в роки Другої світової війни та з'ясування їх ролі в запобіганні вивозу українських остарбайтерів до Німеччини.* ***Методологія дослідження*** *базується на використанні методу історіографічного аналізу, історико-системного та проблемно-хронологічного методу, методу критичного аналізу.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає в тому, що вперше здійснена систематизація та аналіз матеріалів, присвячених діяльності націоналістичного руху на Харківщині з метою визначення ролі національних організації в допомозі остарбайтерам.* ***Висновки****. Особлива роль у розгортанні націоналістичного руху на Харківщині періоду Другої світової війни*

належить похідним групам Організації українських націоналістів. Харків'яни відродили діяльність «Просвіти» та організували «Громадський комітет Харкова». Основним їх завданням було відновлення незалежності Української держави та визнання її легітимності радянською та німецькою владою. В Харкові задля досягнення подібної мети представники націоналістичних організації, зокрема харків'яни, намагалися зайняти посади в німецьких органах влади. Серед великої кількості захоплених Німеччиною земель, саме Україна стала джерелом поповнення трудової сили для блага III рейху. Націоналістичні організації сприяли запобіганню вивезення населення Харківщини на роботи до Німеччини. Особливо слід виділити діяльність в цьому напрямку В. Доленка, М. Горбаня, які намагалися її вирішити через свій вплив на членів «Громадського комітету Харкова» та «Просвіти», що працювали в органах окупаційної німецької влади.

Ключові слова: *похідні групи, «Просвіта», Харківщина, «Громадський комітет Харкова», ОУН(м), ОУН(б), остарбайтери, окупаційний режим.*

Постановка проблеми. Події, які відбуваються в Україні протягом останніх двох років, зобов'язують сучасних дослідників спрямовувати коло власних наукових інтересів на актуальні проблеми української історії ХХ ст. Одним з гострих питань сучасної української історичної науки є діяльність націоналістичних організацій на Сході України в часи Другої світової війни. Проблематика даного дослідження є надзвичайно актуальною та недостатньо вивченою в сучасній українській історіографії. Особливої уваги потребує дослідження аспекту діяльності націоналістичних організацій Харківщини, пов'язаного з допомогою українському населенню врятуватись від скрутної долі остарбайтерів у Німеччині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. В українській історіографії XXI ст. наукові праці про діяльність націоналістичних організацій на території Української РСР в зазначений період мають регіональний характер (Іщук & Ніколаєва, 2006, с. 225-252; Патриляк, 2004; Іванченко, 2003; Добровольський, 2009).

Дана тема частково пов'язана з діяльністю похідних груп ОУН, тому слід зазначити, що наприкінці ХХ – на початку XXI ст. з'являється низка регіональних досліджень про похідні групи. Роботу націоналістичного середовища в Харкові за часів окупації досліджував А. Скоробогатов (Скоробогатов, 1999, с. 81 – 88). В. Ухач виділив «дві течії в українському русі Опору в Харкові на початковому етапі німецько-радянської війни: «варязької» (представників ОУН (б) і ОУН (м) із Західної України)» (Ухач, 2015, с. 21) та так званої «традиційної української громадськості», представленої місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму» (Ухач, 2015, с. 22).

Протягом XXI ст. з'являються збірки документів, де друкуються окремі матеріали, присвячені діяльності націоналістичних організацій на Харківщині (Архіви окупації, 2006; Діяльність ОУН та УПА, 2011). Також є наукові статті, в яких аналізуються документи з подібної тематики (Богдашина & Жигло, 2006, с. 260 – 270). Не можна обійти увагою і збірки документів, присвячені спогадам остарбайтерів (Грінченко, 2004).

Автор даного дослідження звертає увагу на діяльність націоналістичного руху на Харківщині та спробі його представників допомагати остарбайтерам. В статті розглянуто окремо кожну націоналістичну організацію, її методи та форми діяльності, використовуючи які представникам національного руху певною мірою вдавалось частково врятувати населення Харківщини від тяжкої долі остарбайтерів у Німеччині.

Метою статі є всебічне дослідження участі представників національних організацій Харківщини у боротьбі за незалежну Україну як проти СРСР, так і проти Німеччини та запобігання вивозу остарбайтерів до Німеччини.

Виклад основного матеріалу. Активність націоналістичних організацій в Харкові розпочалась після взяття міста німцями 24 жовтня 1941 р., коли стало зрозумілим, що радянська влада та армія зникли з цієї території. З перших днів німецько-радянської війни західноукраїнські націоналістичні центри ОУН(б) та ОУН(м) робили ставку на розвиток національного руху Харківщини. На схід УРСР відправлялись похідні групи націоналістів. Вони обрали Харків основною метою дислокації на північному сході УРСР. Прихильники С. Бандери сформували три напрями діяльності похідних груп: «Північ», «Центр» і «Південь». До Харкова планувалося направити групу «Центр» під керівництвом М. Лемика. Основним завданням учасники вважали створення осередків ОУН(б). Але німці, які вже розпочали репресії проти бандерівців, затримали групу у Миргороді. Таким чином, створити міцну систему оунівців в Харкові не вийшло. Проте окремі емісари потрапляли до міста та створювали невеликі законспіровані осередки (Скоробогатов, 1999, с. 82).

«Мельниківці» керувались у діяльності програмою, розробленою Проводом Українських Націоналістів. Як і представники ОУН(б), прибічники А. Мельника направили до Наддніпрянщини три похідні групи. Північна йшла за маршрутом Дубно – Шепетівка – Житомир

– Київ – Полтава – Харків; Середня: Проскурів (Хмельницький) – Вінниця – Умань – Кіровоград – Дніпропетровськ – Донбас; Південна: з Вінниці на Балту – Одесу – Миколаїв – Кубань (Полікарпенко, 1951, с. 75). Представники Проводу Українських Націоналістів створили «Буковинський курінь». О. Сеник та М. Сціборський прийняли рішення, що курінь буде пробиватися через Проскурів і Вінницю до Києва. Після досягнення цієї мети вони будуть підпорядкуватися Проводу Українських Націоналістів під керівництвом О. Ольжича – керівника наддніпрянських осередків ОУН(м) (Дуда & Старик, 1995, с. 9). В свою чергу останній керував куренем, до якого входили Ю. Андрук – «Буревій», Осташек – «Грім», Лукіянюк – «Тиміш» та Хмара. Загальне керівництво здійснював провідник куреню П. Войновський (Мельник, Лащенко, & Верига, 1985, с. 137).

Протягом 17–19 липня 1941 р. до Харкова були направлені М. Ярема, І. Стриганич, П. Нагайло (ЦДАВОУ, ф.3833, оп.1, спр.14, арк.6). У липні 1942 р. до міста приїжджав член центру ОУН(б) Степан. Восени 1942 р. спостерігалась активність членів ОУН(б), приїжджали чотири бандерівські емісари і розповсюджували маніфести. Один із них, Книш, служив бургомістром (Сергійчук, 1996, с. 57).

Попри складнощі, у вересні 1942 р. по Харкову поширювались нелегальні листівки ОУН(б), які надрукував «Крайовий відділ ОУН у східних областях». Ця подія висвітлена у «Повідомленні гітлерівської служби безпеки про антифашистську діяльність українських націоналістів» від 9 жовтня 1942 р. (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.77, арк.89).

Діяльність «мельниківців» та «бандерівців» на Сході УРСР була ретельно продумана керівництвом націоналістичних організацій. Вони розробили спеціальну програму націоналістичного підпілля «Орлик», основною метою якої керівництво передбачало розповсюдження діяльності ОУН у зазначеному регіоні. Представники похідних груп проводили пропагандистську роботу із молоддю Наддніпрянщини (Щур, 2011, с. 198). Програма «Орлик» реалізовувалась разом із програмою «Олег», яка передбачала залучення молоді до підпільної діяльності націоналістів.

Наприкінці 1942 – на початку 1943 р. дещо змінюється соціальна спрямованість середовища ОУН(м). В результаті німецьких репресій інтелігенція вийшла із націоналістичних організацій, тому активістами залишались, в основному, робітництво і селянство. Вдалося зберегти лише викладачів Харківського університету.

На Харківщині українські націоналісти брали участь у декількох сутичках. Зокрема, варто згадати перестрілку німців і харківських «бандерівців» в ході оборони останніми підпільної друкарні. Наступним інцидентом для націоналістів був обстріл вояків Червоної Армії під час їхнього наступу на Харків в 1943 р.

Патріотизм окремих харків'ян був рушійною силою для пошуку зв'язків із Українською Повстанською Армією (УПА). Деякі харків'яни досягали власної мети і боролись у її складі. В документах залишились прізвища таких осіб. Зокрема, назвемо Олексія Вороненка, Івана Скрипко та Івана Карощука (останній зі станції Основа), Василя Гнідого з села Волохів Яр Чугуївського району, Захара Ізмайла з села Старий Салтів Вовчанського району, Миколу Литвиненка з села Сосонка, Григорія Усіченко з Балаклії та Михайла Юрківа з Великобурлуччини. Усі – колишні червоноармійці. О. Вороненко, З. Ізмайло та Г. Усіченко – артилеристи, а М. Литвиненко – майор штабу. Більшість вступили до лав УПА в 1943 р. (Сергійчук, 1996, с. 436). І це відомості лише з одного відділу УПА.

У березні 1944 р. радянською владою було викрито діяльність на звільнених від фашистів територій Харківської області трьох організації ОУН (87 учасників, серед яких заарештовано 6, розробляються 11, а розшукуються 70).

Проте місцеві осередки Харківщини самостійно розпочали свою роботу в 1941 р. У них не було єдиного керівного центру, тому доводилося діяти стихійно аж до самої еміграції. Особливо виділялись такі особи, як професор М. Ветухов та адвокат В. Доленко. Вони докладали багато зусиль щодо створення осередків самоврядування, постійно запобігаючи перетворенню організації у стихійний рух. Одночасно сталося так, що «саме на Сході України націоналістичний рух напрацював свої демократичні принципи, став політично толерантним» (Вєтров, 2011, с. 7).

Єдиною націоналістичною організацією, існування якої дозволили та терпіли німці під час окупації Харкова, була «Просвіта» на чолі з професором історії, який до 1933 р. займав посаду завідувача музейним відділом Наркомпросу України, Василем Васильовичем Дубровським, який зробив значний внесок у її відтворення. В минулому він був прихильником М. Грушевського. Василь Васильович перебував у засланні, а в Харкові з'явився з приходом німецьких військ. Організація розташовувалась в садибі М. Синельнікова. «Просвіта» намагалась протягом окупації Харкова німецькими військами діяти згідно принципів перших подібних організацій. І, все ж таки, серед її членів були прибічники створення самостійної української держави. Організація нараховувала близько 600 осіб та співпрацювала з представниками «Громадського комітету Харкова», коли його заборонили німці. Представники «Громадського комітету» мали

…….

великі надії щодо подальшої співпраці з «Просвітою». Серед її активних членів слід назвати керівника О. Попова, який очолив справу народної освіти. Також виділимо завідувача видавництвом Д. Солов'я, заступника голови ради З. Сапицьку, Гармаша, Соснового, М. Міщенка, Вітязя, П. Зубаря, Холодняка, Ященка, Д. Зайцева, Рябченка, М. Недужу, Васьківського, О. Єзерського, Ковтуна, В. Кравченка, Рябоконя, Дідженка, Трипольського, І. Бакала, П. Дригу, Н. Алчевську (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.78, арк.120) та ін. В. Дубровський був головою юридичної комісії, яка давала правові поради селянам із земельних питань. Кооператор Д. Соловей працював секретарем українського наукового товариства та завідувачем видавництва та книжковим складом «Просвіти» (Сергійчук, 1996, с. 37). Міщенко Михайло Микитович завідував у «Просвіті» відділом охорони здоров'я та завідувачем відділу соціального забезпечення міської управи. Холодняк був референтом відділу народної освіти міської управи (Сергійчук, 1996, с. 46).

У «Просвіті» існували комісії та гуртки, через які здійснювалась націоналістична робота: шкільна, фінансово-господарська, видавнича, науково-філософська, історична, правова, церковно-богословська, кооперативна, промислово-індустріальна, мистецька комісії (Сергійчук, 1996, с. 46).

Активно проводилась робота освітньою комісією із молоддю, завдяки якій більшість випускників шкіл вступили в аграрну школу. Комісія проводила виховну та патріотичну роботу щодо відродження українських традицій. Відроджувались різдвяні традиції колядування із Різдвяною зіркою. Видавничим органом організації була газета «Нова Україна». У «Просвіті» знаходились представники ОУН Коник і Я. Кравчук. Вони намагались взяти під свій контроль молодіжну організацію, але В. Доленко не допустив розвитку такого ходу подій.

Коник з'явився в Харкові разом із петлюрівським військом. Він був родом із Західної України та проводив агітаційну роботу. Активним учасником «Просвіти» та громадського руху була родина Недужих, Тодось Дорошевич та Марія Матвіївна. Вони ніби замикали на собі діяльність обох організацій: «Просвіти» та «Громадського комітету Харкова». Родина мешкала в квартирі за адресою: вул. Сумська, 62. Тут відбулась нарада націоналістів у грудні 1941 р. (Скоробогатов, 1999, с. 84).

Згодом родина Недужих почала поділяти погляди ОУН. До них приєднались такі учасники «Просвіти», як-то: М. Сліпченко, В. Кривенко, Кононенко, Вітязь, Лебединський, Коник та Я. Кравчук. Всі вони були опонентами В. Доленка.

Проте Недужі розплатились за власну активність. 24 вересня 1942 р. «Оксана К. з Інною Х. зайшли до Микити Васильовича Кекала в Український банк. Чоловік виглядав заклопотаним і попросив дівчат сходити до Недужих, переказати, що Тодось Дорошович не зможе сьогодні повернутися додому. Дівчата пішли та не встигли ще й постукати, як бабця Недужих, ковтаючи сльози, прошепотіла крізь щілину в дверях: ідіть геть, тут поліція» (Дражевська & Соловей, 1985, с. 25). Але причиною арешту була провокація, тому стало зрозуміло, що надія на повернення родини Недужих через короткий час ув'язнення розтанула. «Всі троє загинули. Марія Матвіївна захворіла в тюрмі на тиф та померла. Батька й дочку розстріляли» (Дражевська & Соловей, 1985, с. 26).

З часом в «Просвіті» відбувся розкол. Але ситуація тривала до арештів ОУН у Львові та Києві. Після такого розгортання подій представники ОУН у Харкові згорнули свою діяльність (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.78, арк.120). Вони намагались ввійти та провести пропагандистську роботу в усіх націоналістичних організаціях Харкова. Існують відомості про існування бандерівця Р. Порцинського. Він прибув до Харкова зі Львова разом із німцями і влаштовував у своїй квартирі наради бандерівців. Такі збори працювали по п'ять осіб та планували проведення диверсійних та терористичних актів. 17 жовтня 1942 р. німцями була знайдена типографія бандерівців, а 11 її агентів заарештовано. В результаті обшуків німці конфіскували 14 ящиків із матеріалами (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.78, арк.8). Бандерівці, коли зрозуміли, що Німеччина програє війну, почали шукати підтримки у Великобританії.

Представники харківської «Просвіти» мали зв'язки із галицькими націоналістичними організаціями. Як доказ, наведемо той факт, що з Галичини надходила до Харкова спеціальна патріотична література: дрібні книжки, брошурки, летючки. Книжки та брошури користувались популярністю серед проукраїнських харків'ян. Для отримання літератури бажаючі записувались у чергу, тому що людей було більше, ніж книжок. Влітку 1942 р. з'явилась ідея влаштувати читальню в колишньому Будинку вчених, адже він став осідком Українського Наукового Товариства. Німецьке командування не відразу видало дозвіл і два тижні читальня існувала явочним порядком і зрештою була закрита. В березні німці наказали зняти з першої сторінки «Нової України» тризуб (Дражевська & Соловей, 1985, с. 26).

Паралельно із «Просвітою» в період окупації діяв «Громадський комітет Харкова» – організація, історичний шлях для якої розпочався у листопаді 1941 р. Фактично це була діяльність української громади в Харкові. Організація була створена національно орієнтованими

українськими колами з метою концентрації сил у боротьбі за незалежність України. Активним діячем серед націоналістів був Володимир Андрійович Доленко. Він з'явився у місті на початку окупації. В часи Української революції працював редактором газети «Рідне слово», а у 1942 р., заарештований із групою націоналістів, Володимир Андрійович створює позапартійну організацію, метою якої було досягнення самостійності України, зникнення колгоспів, демократія, лояльне ставлення до німців (Семенко, 1975, с.38). В результаті В. Доленко очолив націоналістичний рух в Харкові. Згідно програми «Громадський комітет Харкова» розглядав Україну майбутнього як самостійну державу, що існуватиме на демократичних засадах. Для цього представники організації вважали за необхідне повернути право власності і орієнтуватися на європейські країни (Сергійчук, 1996, с. 38).

В. Доленко робив все можливе для того, щоб влаштовувати українців на керівні посади при німецькому окупаційному режимі (Семенко, 1975, с. 39). Восени 1941 р. В. Доленко скликав таємне засідання представників української громади. В ході зібрання активіст запропонував загалу власну політичну програму, яка містила декілька пунктів. Серед них: отримання Україною статусу самостійної держави, скасування колгоспів, демократичний устрій України. На такій національній платформі В. Доленко мав намір організувати громаду для політичної національної роботи в умовах окупації України німцями. Проіснував «Громадський комітет Харкова» протягом 1941 – 1942 рр. Згуртувалась організація навколо професорів Харківського університету, а головою обрали професора М. Сліпченка. Членами «Громадського комітету Харкова» були професори В. Дубровський, Грінченко, Рябоконь, Яременко (Сергійчук, 1996, с. 35).

В історичних джерелах збереглася певна інформація про окремих представників «Громадського комітету Харкова». Так, Рябоконь працював доцентом математики, заступником голови українського наукового товариства, проректором Харківського університету. Яременко співпрацював з німцями на посаді голови Облспоживспілки. Черняєв обіймав посаду секретаря «Громадського комітету». Олександр Іванович Попов працював на посаді заступника голови «Просвіти», діяв в галузі педагогіки та освіти. Михайло Олексійович Ветухов був професором зоотехніки. За часів господарювання німців він працював головою обласної земельної управи та був ректором Харківського університету (Сергійчук, 1996, с. 36). Секретарем Харківської міської управи був викладач німецької мови, колишній в'язень Соловецького табору Кіндрат Микитович Полуведько. Він потрапив до міста з німецькою армією, а до війни знаходився у Львові. На початку 1942 р. його арештували (Сергійчук, 1996, с. 37).

Одним із відділів земельної управи відав професор сільськогосподарських наук Григорій Григорович Помаленький. З часом він переїхав до Полтави як директор сільськогосподарської школи (Сергійчук, 1996, с. 37). Обов'язки керівника відділу пропаганди харківської міської управи виконував В. Кривенко, а викладач української мови Севастьянов в перші місяці окупації Харкова обіймав посаду директора харківської радіомережі.

Поступово «підпорядковувалися громадському керівництву інші українські установи в Харкові, що виникли підчас німецької окупації: Держмаєтки (Заболотний), Заготзерно (Мартиненко), Харківська облспоживспілка (Яременко і Балинський), Маслопром (Якуба), Заготскот (Саливон), керівник обласної земельної управи (Вєтухов), заступник (Відмич), начальних адмінвідділу (Гринченко), начальник персонального відділу (Гребінка), директор господарського банку (Т. Недужий). Підпорядковувались громадському центру і провінціальні органи української влади, що попадали в руки свідомих українців, а не були в руках ставлеників більшовицького підпілля. Активно заміною посад займався В. Доленко на початку 1942 р. (Сергійчук, 1996, с. 40).

Метою діяльності комітету була співпраця з німцями та створення самостійної України. Організація мала сільськогосподарський, промисловий, технічний, торгівельний, кооперативний відділи та відділ народної освіти. На практиці Громадський комітет намагався виконувати адміністративні функції в Харкові, але, дізнавшись про це, німці заборонили його діяльність, звинувативши в організації повстання.

Не оминули прибічники В. Доленка і церковне питання. Вони мали на меті зробити в Україні автокефальну церкву, незалежну від московського патріархату. Церква мала функціонувати на територіально-державному принципі. Головою церкви обрали єпископа Полікарпа Сікорського (Сергійчук, 1996, с. 44).

Легальні збори відбувались в будинку «Національної культури», де збиралось до 100 осіб. Нелегальні збори проходили по неділях на квартирах Черняєва та В. Доленко. На подібний захід можна було потрапити лише за запрошенням.

Під час засідань «Громадського комітету» вирішувались питання суспільного життя Харкова, зокрема шкіл, Червоного хреста, лікарні, продовольчих товарів, соціального забезпечення.

Яскрава особистість В. Доленка не залишала байдужими оточуючих, тому всередині харківського націоналістичного руху існувала низка конфліктів. Один з них був конфлікт з

директором Харківського драматичного театру В. Кривенком, який критикував В. Доленка за лояльність у захопленні представниками «Громади» всіх керівних посад Харкова. Останній був впевнений, що німці під час поразки звернуть увагу на українців як на реальну силу, але в результаті німців розбили під Сталінградом, а пізніше у Франції, після чого окупанти все ж таки планували організувати українське військо. «Українська громадськість Харкова відповіла, що це можливо здійснити, коли Україна буде визнана німцями як самостійна держава. Харківська українська громадськість уціліла й не потрапила під арешти німців лише тому, що в Харкові було військове, а не німецьке цивільне управління, яке скрізь на підвладній їй території провадило арешти видатних українців» (Семенко, 1975, с. 39). У Гестапо був список із 40 осіб для арешту.

Доводилось В. Доленку вести політичну боротьбу з вихідцями з Харкова, що стали представниками німецьких органів влади. Слід виділити конфлікт із бургомістром Крамаренком, який випадково обійняв посаду обер-бургомістра, а до війни був професором одного із харківських вишів. Після зайняття посади обер-бургомістра Крамаренко став активним членом харківської «Просвіти». Він самостійно та швидко розставив своїх людей на посади, не рахуючись із думкою В. Доленка та не радячись з ним. Крамаренко почав проводити політику компрометації. Була написана низка доносів на В. Доленка від групи Крамаренка в гестапо. «У 1941 р. вирішено було послати делегацію до німецького обер-бургомістра Харкова Петерс-Кнота, привітати його і поставити питання про надання українському громадянству можливості ввести до складу управи двох своїх представників. Така делегація була сформована в складі шістьох чоловік. Петерс-Кнот прийняв її привітно, але зауважив, досить ввічливо, що вона прийшла дуже пізно. Це було 1 грудня 1941 р. Почувши про те, що делегація має відвідати обер-бургомістра, занепокоєний бургомістр Крамаренко, запропонував переговори в справі роботи в управі представників української громадськості. Я дав згоду і почав переговори з Крамаренком» (Семенко, 1975, с. 46).

В результаті конфлікту гестапо звернуло увагу на В. Доленка, і в квітні 1942 р. замість Крамаренка було призначено Семененка – ставленика В. Доленка. В результаті В. Доленко порушив питання про перегляд посадовців райбургомістрату на предмет звільнення прихильників Крамаренка. В квітні Крамаренка було заарештовано (Сергійчук, 1996, с. 42).

Проте німці заборонили друкувати тризуб на документах та давали зрозуміти, що української державності не буде (Сергійчук, 1996, с. 42). В січні 1942 р. німецька влада заборонила проводити збори «Громадського комітету» і його розпустили, а функції організації перебрала на себе «Просвіта».

В. Доленко пропагував нові форми роботи, акцентуючи увагу на кооперації, шкільній освіті, діяльності церкви. Він бачив своїм завданням змусити німців рахуватися із українцями та після закінчення війни визнати незалежність нації.

Діяльність В. Доленка в Харкові припинилась із приходом радянських військ у місто. Він був одним із організаторів виїзду осіб, які бажали емігрувати.

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина, здійснюючи експансію природних, трудових ресурсів завойованих нею українських земель, прагнула в першу чергу задовольнити особисті економічні та політичні потреби. Для цього було обрано методи максимального пограбування захоплених територій та експлуатації їх населення (Саяний, 2009, с. 129). Причинами, що призвели до запровадження подібної політики, були проблеми з сировинними, транспортними ресурсами (Повідомлення, 1942, с. 4); постійна нестача кваліфікованих інженерних та робітничих кадрів (Лавренко, 1984, с. 48). Із 1941 р. спостерігалося падіння продуктивності праці в німецькій промисловості у зв'язку з тим, що до збройних сил вермахту було мобілізовано багато місцевих спеціалістів.

Одним із першочергових кроків нацистської влади Харківщини зі швидкого відновлення промислового, сільськогосподарського потенціалу міста й області для постійно зростаючих потреб нацистської Німеччини стало запровадження загальної трудової повинності для місцевого населення (Герасимов, 2003, с.46). Її причинами на захоплених нацистами територіях стало не лише те, що німецька економіка не мала потужностей задовольняти все більш зростаючі військові потреби, а й постійний саботаж із боку місцевого населення.

Облік працездатного населення здійснювався через біржі праці. Із перших днів окупації Харківщини нацисти, виконуючи розпорядження А. Розенберга про введення трудової повинності в окупованих східних областях від 5 серпня 1941 р., розпочали відкривати німецькі служби праці – арбайтсамти (нім. arbeitsamt), де усі непрацюючі мешканці окупованого Харкова та області повинні були зареєструватися. Цивільне безробітне населення запрошували з'явитися до біржі праці, де щодня можна було дістати «оплачувану роботу» (ДАХО, ф.2984, оп.1, спр.1, арк.25). Так, наприклад, в оголошенні начальника господарського управління Харкова підполковника Майєра від 30 січня 1942 р. зазначалося: «Всі безробітні та працюючі всіх видів фаху розумової та фізичної праці (спеціалісти, інженери, службовці, допоміжні робітники та ін.), які до цього часу не проходили реєстрацію, повинні обов'язково з'явитися на

біржу праці – Харків, Госпітальний провулок 3 (в минулому Текстильний інститут)» (ДАХО, ф. 3080, оп.1, спр.4, с.129).

Масштабною за своїм штатом була Біржа праці у Харкові. На початку серпня 1943 р. вона налічувала 270 осіб (Скоробогатов, 2003, с. 109). Біржа праці поділялась на два відділи: чоловічої та жіночої робочої сили, кожен з яких поділявся на групи за спеціальностями (Мигаль, 1999, с. 437). Головною функцією біржі праці був облік ресурсів робочої сили за здібностями, віком, професійними навичками, стажем (Скрипниченко, 2016, с. 94). Окрім того, вони виконували заходи допоміжного організаційного характеру, що стосувалися реєстрації працездатного населення: контролю за своєчасним одержанням повісток, проведення медичного обстеження робочої сили, ознайомлення мешканців з розпорядженнями німецької влади (Потильчак, 1999, с. 61).

Біржа праці, яка безпосередньо підпорядковувалася нацистському командуванню ВІКДО, проводила роботу з поставки робочої сили до промислових підприємств та сільськогосподарських об'єктів. Фактично біржі праці були повними господарями долі кожної людини. Без відома бірж праці не можна було не лише найнятися на роботу, але й звільнитися з неї (ЦДАВОУ, ф.3206, оп.2, спр.186, арк.14). Разом з цим, робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою, і відмовитися від неї безробітний не міг (Лисенко, Стецкевич, & Айсфельд 2010, с. 384). Без дозволу біржі праці не лише керівники заводів, фабрик, підприємницьких установ, організацій, а навіть Міська управа не мали права приймати на роботу будь-яку особу (ЦДАВОУ, ф.3206, оп.2, спр.186, арк.22).

На дії нацистів щодо примусової відправки населення Харківщини до Німеччини досить активно вплинула діяльність Руху Опору, яка виразилася в роботі підпільних організацій та індивідуальній діяльності цивільного населення. Одним із головних методів боротьби Руху Опору була агітаційно-пропагандистська робота, проведена в декількох формах, а саме: усна – виступи родичів остарбайтерів та осіб, яким вдалося повернутися назад шляхом певних обставин або втечі з німецької каторги, підпільників; письмова – листівки, звернення, плакати. Друкована продукція була чи не найголовнішим засобом агітації і пропаганди (Тесленко, 1965, с.16). В листівках закликали: не вірити численним обіцянкам німців про щасливе і безтурботне життя в Німеччині (Тесленко, 1965, с. 20); перешкоджати втіленню в життя нацистського плану «тотальної мобілізації»; роз'яснювали населенню Харківщини справжні наміри нацистів; попереджали населення про загибель у Німеччині. Для того, щоб люди не потрапляли в пастки, підпільники в листівках агітували харків'ян давати неправдиві свідчення (Бутич, 1963, с.143); радили, як врятуватися від неволі, закликали не приходити на збірні пункти, уникати будь-яких реєстрацій, тікати з ешелонів, ховатися в лісах, йти до партизанів.

Рятували харків'ян від поїздки до Німеччини окремі представники «Просвіти». Наприклад, бургомістр М. Горбань намагався запобігти вивозу людей до Німеччини. В. Кравченко називає його дезертиром з трудового фронту. Він приятелював з М .Кононенко та невдовзі після арешту останнього був теж заарештований (Дражевська, & Соловей, 1985, с. 19).

В місті діяла економічна команда «Харків», яка була частиною системи виконавчих органів економічного штабу «Ост». Залишились деякі статистичні дані щодо відправки населення Харкова на примусові роботи до Німеччини. 3 січня 1942 р. до міста приїхала комісія з питань вербування робітників. Вона розпочала роботу 5 січня. За три дні завербували 500 кваліфікованих робітників-металістів. Людей набирали та вивозили ешелонами. Зафіксовано вивезення робітників 18, 21 та 30 січня. Відповідно виїхало 1117, 1142 і 1167 завербованих працівників.

Активно допомагав патріотам кресляр німецької комендатури Олександр Москаленко. Він передавав активістам та мешканцям Харкова, яких гітлерівці намагалися вивезти до Німеччини, чисті бланки «аусвайсів». Один із них, на ім'я підпільниці Галини Горбань, зберігається у місцевому краєзнавчому музеї (Герасимов, 1994, с. 20).

Загалом у Харкові в цей час активно поширювався український націоналізм і відбувалося об'єднання людей, які пережили події Української революції 1917-1921 рр., репресії 1930-х рр. Одночасно спостерігалося виховання тяжіння до свободи у тих представників молодого покоління, які усвідомили самодостатність українців як нації. Проте військовий чинник не встиг сформуватися, тому що німецька окупаційна влада заважала створенню української допоміжної поліції. Якась частина українців з Харківщини влилася в різноманітні підрозділи УВВ (Українського визвольного війська), харків'ян зустрічаємо навіть серед вояків Дивізії «Галичина»» (Труш, 2021).

Висновки. На Харківщині в роки Другої світової війни діяли націоналістичні організації. Зокрема, слід виділити діяльність «Просвіти» та «Громадського комітету Харкова», які в період німецької окупації співпрацювали заради майбутнього та бажання вижити в складній ситуації, знаходячись під пресингом двох міцних держав: Німеччини та Радянського Союзу.

…….

Націоналістичні організації, завдяки активній діяльності В. Доленка, влаштовували своїх людей на посади в органи окупаційної влади.

Представники націоналістичного руху Харкова допомагали остарбайтерам уникнути виїзду в Німеччину на примусові роботи. Для досягнення цієї мети вони використовували такі методи, як-то: усна і письмова агітаційна робота, підробка паспортів, заклик до переховування.

Перспективою подальшого дослідження тематики запобігання виїзду остарбайтерів до Німеччини вважаємо пошук особистих історій харків'ян в архівах, музеях держави та в особистих колекціях документів і відкриття нових аспектів діяльності націоналістичних організацій.

Джерела та література:

Богдашина, О., & Жигло, В. (2006). Архівні джерела з історії окупаційного режиму у Харкові (за матеріалами Фондів державного архіву харківської області). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр.,* 13, 260–270.

Бутич, І.Л. (1963). *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів*. Київ. 486 с.

Вєтров, О. (2011). Похідні групи ОУН та їх роль в організації національно-визвольного руху Черкащини в 40 – 50-х рр. ХХ ст. *Українське слово*, 2, 5–18.

Герасимов, І.О. (1994). *Книга Пам'яті України. Харківська область*. Харків. 542 с.

Герасимов, І.О. (2003). *Книга Скорботи України. Харківська область*. Харків. 543 с.

Грінченко, Г.Г. (2004). *Невигадане. Усні історії остарбайтерів*. Харків.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Добровольський, С. (2009). *ОУНівське підпілля Донеччини*. Павлоград.

Дражевська, Л., & Соловей, О. (1985). *Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943 рр.* Нью-Йорк. 30 с.

Дуда, А. & Старик, В. (1995). *Буковинський курінь боях за українську державність: 1941 – 1944.* Київ, Чернівці, 272 с.

Іванченко, І. (2003). *Діяльність Похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни.* Севастополь. 130 с.

Іщук, О. & Ніколаєва, Н. (2006). Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території Східних та Центральних областей України у 1944 – 1954 рр. *Український визвольний рух.* Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Львів, 8.

Лавренко, В. Я. (1984). *Лозовая: Путеводитель*. Харьков. 53 с.

Лисенко, О. Є., Стецкевич, В. В., & Айсфельд, А. (2010). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси.* Київ. 734 с.

Маковська, Н. (2006). *Архіви окупації. 1941-1944.* Київ. 877 с.

Мельник, К., Лащенко, О., & Верига, В. (1985). На зов Києва. *Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів*. Торонто; Нью-Йорк. 558 с.

Мигаль, Б.К. (1999). *Кегичівський район: Зб. архівних документів і матеріалів.* Харків. 267 с.

Пагіря, О., & Іванченко, В. (2011). *Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-східної та Південної України.* Київ, Торонто. 1160 с.

Патриляк, І. К. (2004). *Військова діяльність ОУН(б) у 1940-1942 роках*. Київ. 597 с.

Повідомлення (1942). Повідомлення штандартkомендатури «Про трудову повинність» від 23 березня 1942 р. *Нова Україна*. 61 (78), 4.

Полікарпенко, Г. (1951). *Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни*. Канада: На чужині. 164 с.

Потильчак, О. В. (2009). *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01.* Київ.

Саяний, М. І. (2009). *Зміївщина – Слобожанська перлина*. Харків. 287 с.

Семенко, Ю. (1975). *Пам'яті В. А. Доленка.* Мюнхен. 416 с.

Сергійчук, В. (1996). *ОУН УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*. Київ. 496 с.

Скоробогатов, А. В. (2003). Розбудова німецьких органів влади на початку окупації Харкова. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України*, 6, 154 – 160.

Скоробогатов, А. В. (1999). ОУН у Харкові за часів окупації (1941 – 1943 рр.). *Український історичний журнал*, 6, 81 – 89.

Скрипниченко, Ю. Ф. (2016). Біржі праці – установи для набору нацистами окупованого населення Харківщини на роботи. *Військово-історичний меридіан,* 1 (11), 92 – 101.

Тесленко, А.В. (1965). *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1943 гг. Сборник документов и материалов.* Харьков. 423 с.

Труш, В. (2021). УПА і Харківщина https://history.sumy.ua/research/article/9343-upa-i-kharkivshchyna.html

Ухач, В. (2015). «З вірою і надією в серці». Похідні групи українських націоналістів На великій Україні (1941 – 1943 рр.): Сучасний історіографічний дискурс. *Військово-історичний меридіан,* 1(7), 17 – 31.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Щур, Ю. І. (2009). Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1922-1955 роках: історіографія проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету,* 27, 366-374.

Щур, Ю. І. (2011). *«На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.).* Запоріжжя. 200 с.

References:

Bohdashyna O., & Zhyhlo V. (2006). Arkhivni dzherela z istorii okupatsiinoho rezhymu u Kharkovi (za materialamy Fondiv derzhavnoho arkhivu kharkivskoi oblasti). [Archival sources on the history of the occupation regime in Kharkiv (based on the materials of the Funds of the State Archive of the Kharkiv region).]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky : zb. nauk. pr. - Special historical disciplines: issues of theory and methodology: collection of scientific works,* 13, 260–270. [In Ukrainian].

Butych, I. L. (1963). *Nimetsko-fashystskyi okupatsiinyi rezhym na Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. [German-fascist occupation regime in Ukraine: Collection of documents and materials].* Kyiv. 486 s. [In Ukrainian].

Vietrov, O. (2011). Pokhidni hrupy OUN ta yikh rol v orhanizatsii natsionalno-vyzvolnoho rukhu Cherkashchyny v 40 – 50-kh rr. XX st. [Derivative groups of the OUN and their role in the organization of the national liberation movement of Cherkasy in the 40s and 50s of the 20th century]. *Ukrainske slovo - Ukrainian word*, 2, 5–18. [In Ukrainian].

Herasymov, I. O. (1994). *Knyha Pamiati Ukrainy. Kharkivska oblast. [Book of memory of Ukraine. Kharkiv region].* Kharkiv. 542 s. [In Ukrainian].

Herasymov, I. O. (2003). *Knyha Skorboty Ukrainy. Kharkivska oblast. [Book of Sorrows of Ukraine. Kharkiv region].* Kharkiv. 543 s. [In Ukrainian].

Hrinchenko, H.H. (2004). Nevyhadane. Usni istorii ostarbaiteriv. *[Uninvented. Oral histories of ostarbaiters].* Kharkiv. [In Ukrainian].

DAKhO – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of the Kharkiv Region].

Dobrovolskyi, S. (2009). *OUNivske pidpillia Donechchyny. [OUN underground of Donetsk region].* Pavlohrad. [In Ukrainian].

Drazhevska, L., & Solovei, O. (1985). *Kharkiv u roky nimetskoi okupatsii 1941 – 1943 rr. [Kharkiv during the German occupation of 1941-1943].* Niu-York. 30 s. [In Ukrainian].

Duda, A. & Staryk V. (1995). *Bukovynskyi kurin boiakh za ukrainsku derzhavnist: 1941 – 1944. [Bukovyna kurin during the battles for Ukrainian statehood: 1941-1944].* Kyiv, Chernivtsi, 1995. 272 s. [In Ukrainian].

Ivanchenko, I. (2003). *Diialnist Pokhidnykh hrup OUN na Dnipropetrovshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny. [Activities of OUN Branch Groups in Dnipropetrovsk Region during the Second World War].* Sevastopol. 130 s. [In Ukrainian].

Ishchuk, O. & Nikolaieva, N. (2006). Diialnist molodizhnykh struktur OUN(b) na terytorii Skhidnykh ta Tsentralnykh oblastei Ukrainy u 1944 – 1954 rr. [Activities of the youth structures of the OUN(b) in the territory of the Eastern and Central regions of Ukraine in 1944-1954]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy - Ukrainian liberation movement. Liberation Movement Research Center, Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 8. [In Ukrainian].

Lavrenko, V. Ya. (1984). *Lozovaia: Putevodytel. [Lozovaya: Guide].* Kharkiv. 53 s. [In Russian].

Lysenko, O. Ye., Stetskevych, V. V., & Aisfeld, A. (2010). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy. [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays].* Kyiv. 734 s. [In Ukrainian].

Makovska, N. (2006). *Arkhivy okupatsii. [Archives of occupation. 1941-1944].* 1941-1944. Kyiv. 877 s. [In Ukrainian].

Melnyk, K., Lashchenko, O., & Veryha, V. (1985). Na zov Kyieva. [At Kyiv's call]. *Ukrainskyi natsionalizm u II Svitovii viini. Zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv - Ukrainian nationalism in World War II. A collection of articles, memories and documents*. Toronto; Niu-York. 558 s. [In Ukrainian].

Myhal, B.K. (1999). *Kehychivskyi raion [Kegichiv region]:* Zb. arkhivnykh dokumentiv i materialiv - Coll. archival documents and materials. Kharkiv. 267 s. [In Ukrainian].

Pahiria, O., & Ivanchenko, V. (2011). *Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy. [Activities of the OUN and UPA on the territory of Central-Eastern and Southern Ukraine].* Kyiv, Toronto. 1160 s. [In Ukrainian].

Patryliak, I. K. (2004). *Viiskova diialnist OUN(b) u 1940-1942 rokakh. [Military activity of the OUN(b) in 1940-1942].* Kyiv. 597 s. [In Ukrainian].

Povidomlennia (1942). Povidomlennia shtandartkomendatury «Pro trudovu povynnist» vid 23 bereznia 1942 r. [Notice of the Standard Commander's Office "On Labor Obligation" dated March 23, 1942]. *Nova Ukraina – New Ukraine.* 61 (78), 4. [In Ukrainian].

Polikarpenko, H. (1951). *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viiny. [Organization of Ukrainian Nationalists during World War II].* Kanada: Na chuzhyni. 164 s. [In Ukrainian].

Potylchak, O.V. (2009). *Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii. [Exploitation of Ukraine's labor resources by Hitler's Germany during the years of occupation].* [PhD dissertation]. Kyiv. [In Ukrainian].

Saianyi, M. I. (2009). *Zmiivshchyna – Slobozhanska perlyna. [Zmiivshchyna - Slobozhanska pearl].* Kharkiv. 287 s. [In Ukrainian].

Semenko, Yu. (1975). *Pamiati V. A. Dolenka. [In memory of V. A. Dolenko].* Miunkhen. 416 s. [In Ukrainian].

Serhiichuk, V. (1996). *OUN UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy. [OUN UPA during the war years. New documents and materials].* Kyiv. 496 s. [In Ukrainian].

Skorobohatov, A. V. (1999). OUN u Kharkovi za chasiv okupatsii (1941 – 1943 rr.). [OUN in Kharkiv during the occupation (1941-1943)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical journal,* 6, 81 – 89. [In Ukrainian].

Skorobohatov, A.V. (2003). Rozbudova nimetskykh orhaniv vlady na pochatku okupatsii Kharkova. [Development of German authorities at the beginning of the occupation of Kharkiv]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Istoriia Ukrainy - Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. History of Ukraine,* 6, 154 – 160. [In Ukrainian].

Skrypnychenko, Yu. F. (2016). Birzhi pratsi – ustanovy dlia naboru natsystamy okupovanoho naselennia Kharkivshchyny na roboty. [Labor exchanges are institutions for recruiting the Nazi-occupied population of Kharkiv region for work]. *Viiskovo-istorychnyi merydian - Military-historical meridian,* 1 (11), 92 – 101. [In Ukrainian].

Teslenko, A.V. (1965). *Harkovshina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Iyun 1941 – 1943 gg. Sbornik dokumentov i materialov. [Kharkov region during the Great Patriotic War. June 1941 – 1943 Collection of documents and materials].* Kharkiv. 423 s. [In Russian].

Trush, V. (2021). *UPA i Kharkivshchyna [UPA and Kharkiv region]* https://history.sumy.ua/research/article/9343-upa-i-kharkivshchyna.html [In Ukrainian].

Ukhach, V. (2015). «Z viroiu i nadiieiu v sertsi». Pokhidni hrupy ukrainskykh natsionalistiv Na velykii Ukraini (1941 – 1943 rr.): Suchasnyi istoriohrafichnyi dyskurs. ["With faith and hope in the heart." Derivative groups of Ukrainian nationalists in Greater Ukraine (1941-1943): Modern historiographical discourse]. *Viiskovo-istorychnyi merydian - Military-historical meridian,* 1(7), 17 – 31. [In Ukrainian].

TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [The Central State Archive of Public Associations of Ukraine].

Shchur, Yu.I. (2009). Ukrainskyi vyzvolnyi rukh na Naddnipranshchyni u 1922-1955 rokakh: istoriohrafiia problemy. [The Ukrainian liberation movement in the Dnieper region in 1922-1955: historiography of the problem]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu - Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University,* 27, 366-374. [In Ukrainian].

Shchur, Yu. I. (2011). *«Na hrani dvokh svitiv»: ukrainskyi natsionalistychnyi rukh na Naddnipranshchyni (1920-1955 rr.). ["On the brink of two worlds": the Ukrainian nationalist movement in the Dnieper region (1920-1955)].* Zaporizhzhia. 200 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 17.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2024*

УДК (UDC) 94 (477.42) «1955/1965»-053.6-058.68+343.85
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-75-81

State measures to combat child homelessness and neglect in the Zhytomyr region in the mid-1950's – the first half of the 1960's

Igor M. Vlasyuk
Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail:vlasyuk@zu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4679-4101
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/454467
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200&origin=recordPag

Abstract.

The purpose of the research *is to analyze the measures of the Soviet authorities to overcome child homelessness and neglect, the functioning of orphanages on the example of the Zhytomyr region in the period from the mid-1950s to the first half of the 1960s.* ***The methodological basis of the research*** *is built on the analysis and synthesis, historical-statistical, and historical-comparative methods as well as the use of the principles of scientificity, objectivity and historicism in the analysis of the Soviet authorities' policy of overcoming those negative phenomena among minors.* ***The scientific novelty of the work*** *is presented by a comprehensive study of the state policy on overcoming child homelessness and neglect in the Zhytomyr region of the Ukrainian SSR during the mentioned period with using new archival sources.* ***Conclusions.*** *Homelessness and neglect of the minors were urgent problems in the period from the mid-1950s to the first half of the 1960s both in the Zhytomyr region and Ukraine as a whole. They were gradually resolved, the authorities took appropriate measures. From the side of the relevant executive authorities, there was often a formal approach to solving the problems of child homelessness and neglect. It should be noted that this problem was organically connected with the command-administrative and bureaucratic system of the Soviet government, for which reporting and certain indicators were important but the practical solution of the children's problems was delayed. The relevant authorities' inspections of the ways the orphanages worked revealed the financial shortcomings, problems in material support and educating which had a negative impact on the pupils in those institutions. A serious problem is proved to be the absence or lack of the parents' attention to the upbringing of their children at that time. Moreover, the enterprises and institutions, that were supposed to contribute to the cultural and educational development of their workers' and employees' children, did not do that. The issues of organizing leisure time for the minors by the children and school institutions was relevant, as the problem of neglect and committing the crime by the uncontrolled minors depended directly on those solutions. The methodical assistance in working with children provided by regional libraries to village ones was insufficient and very often it was not actually carried out. Cultural centers and village clubs did not conduct educating work to children. Prospects for further research relate to the problems of neglect and juvenile delinquency in the Zhytomyr region in the 1980s.*

Keywords: *child homelessness; carelessness; orphanages; police children's rooms; Zhytomyr region; Ukrainian SSR.*

Державні заходи щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у Житомирській області в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр.

Ігор Власюк
Житомирський державний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail:vlasyuk@zu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4679-4101
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/454467
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200&origin=recordPag

Анотація.

Мета дослідження *– проаналізувати політику радянської влади щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, функціонування дитячих будинків на прикладі Житомирської області в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр.* ***Методологічною***

……
основою *дослідження є методи аналізу та синтезу, історико-статистичний, історико-порівняльний, а також використання принципів науковості, об'єктивності та історизму при аналізі політики радянської влади щодо подолання цих негативних явищ серед неповнолітніх.* ***Наукова новизна роботи*** *полягає у комплексному дослідженні державної політики щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в цьому регіоні УРСР у названий період з використанням нових архівних джерел.* ***Висновки.*** *Безпритульність та бездоглядність неповнолітніх були актуальними проблемами у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. в Житомирській області та в цілому по Україні. Вони поступово вирішувалися, влада вживала відповідних заходів. З боку відповідних виконавчих органів влади часто переважав формальний підхід до вирішення проблем дитячої безпритульності та бездоглядності. Необхідно відмітити, що ця проблема була органічно пов'язана з командно-адміністративною та бюрократичною системою радянської влади, для якої важливою була звітність, певні показники, а реальне вирішення проблем дітей затягувалося. Перевірки відповідними органами влади роботи дитячих будинків виявили фінансові недоліки, проблеми матеріального забезпечення, навчально-виховної роботи, що негативно впливали на вихованців цих будинків. Серйозною проблемою була відсутність або нестача уваги з боку батьків до виховання своїх дітей, а також підприємств та установ, що мали сприяти культурно-виховному розвитку дітей своїх робітників та службовців. Актуальним було питання організації дитячими установами, школами дозвілля неповнолітніх, від вирішення якого залежала проблема бездоглядності, скоєння правопорушень ними. Недостатньою була методична допомога сільським бібліотекам у роботі з дітьми, яка часто фактично не проводилася. Не проводили виховної роботи з дітьми будинки культури і сільські клуби. Перспективи подальших досліджень стосуються проблем бездоглядності і злочинності неповнолітніх в Житомирській області у 1980-х рр.*

Ключові слова: *дитяча безпритульність, бездоглядність, дитячі будинки, дитячі кімнати міліції, Житомирська область, Українська РСР.*

Постановка проблеми. Дитяча безпритульність та бездоглядність в радянській Україні є актуальною проблематикою наукових досліджень, враховуючи нинішні реалії, а також сучасні проблеми дітей і сімей в нашій державі. Як і тоді, нагальною потребою суспільства є система виховання неповнолітніх і молоді, вплив на проблеми дітей соціально-економічних та суспільно-політичних чинників. Важливе місце у системі виховання неповнолітніх було відведено ідеологічній складовій.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу дослідження проблеми складають документи фондів Державного архіву Житомирської області: ф. Р. 280 (Виконавчий комітет Житомирської міської ради депутатів трудящих), ф. Р. 819 (Виконавчий комітет Коростенської міської ради депутатів трудящих), ф. Р. 1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної ради депутатів трудящих), ф. Р. 1982 (Виконавчий комітет Черняхівської районної ради депутатів трудящих), у яких зберігається важливий матеріал для аналізу стану дитячої безпритульності та бездоглядності, проблем функціонування дитячих будинків у цьому регіоні, а також заходів владних органів для подолання цих явищ.

Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в УРСР у 1950-х – 1960-х рр., політика радянської влади у питаннях виховання неповнолітніх та подолання проблем їх поведінки стали предметом сучасних досліджень українських науковців. Зокрема, у контексті нашої теми необхідно виділити праці: І. Безлюдної (повсякдення дитячих будинків у другій половині 1940-х – 1950-х рр.) (Безлюдна, 2020), К. Богатирчук (аналіз державної політики в УРСР щодо дітей і підлітків у 1960-х – 1980-х рр.) (Богатирчук, 2017); О. Андрухів (статус дитячих кімнат міліції, система покарання неповнолітніх в УРСР у 1940–1950-х роках) (Андрухів, 2016, 2017); Т. Завгородньої, І. Плугатор (заходи щодо опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)) (Завгородня, Плугатор, 2012); А. Ужитчак (боротьба зі злочинністю серед неповнолітніх у післявоєнній Україні (40-60 років XX ст.)) (Ужитчак, 2021) та ін. В окремих дослідженнях проаналізовано стан та заходи запобігання девіантній поведінці дітей в Україні у 50-ті – першій половині 80-х рр. XX ст. (Штефан, Юшко, Борейко, 2018). Ця проблема щодо названого регіону потребує комплексного дослідження, враховуючи її недостатнє висвітлення в історичній науці.

Метою статті є аналіз стану дитячої безпритульності та бездоглядності, проблем функціонування дитячих будинків у Житомирській області в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр., відповідних заходів влади, спрямованих на подолання цих негативних явищ.

Виклад основного матеріалу. У середині та другій половині 1950-х рр. гострою залишалася проблема скоєння правопорушень неповнолітніми. За свідченнями обласного управління міліції, в 1955 р. на території Житомирської області було затримано 2124 безпритульних і бездоглядних дітей. У першому півріччі 1956 року по області було затримано 941 дитину. Органи міліції в той же час притягнули до адміністративної відповідальності батьків:

зокрема, у 1955 р. – 882 осіб, стягнувши з них штрафи на суму 54220 крб. Необхідно відзначити, що значна кількість бездоглядних дітей перебувала у м. Житомирі. Так, у 1955 р. в Житомирі було затримано 645 дітей, що складало 30% до загальної кількості затриманих дітей по області. У першому півріччі 1956 року тут же було затримано 344 дитини, що складало 36% до загальної кількості затриманих дітей по області (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1034, арк. 85-86).

Перевірки виявляли порушення законодавства про працю щодо неповнолітніх. Так, проведеною обласною прокуратурою перевіркою в листопаді 1958 року на овочесушильному заводі с. Курне Червоноармійського району було встановлено, що підлітки працювали по 8 і більше годин на добу, а також у нічні зміни, що порушувало законодавство про працю. Робітники працювали без вихідних; за жовтень не отримали заробітної плати. В області були нерідкими випадки здійснення правопорушень неповнолітніми (за 9 місяців того ж року 3,5% підлітків було притягнуто до кримінальної відповідальності) (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1158, арк.171-172).

Поширеним явищем стали факти хуліганства, особливо в м. Житомирі, а також у Бердичівському, Коростенському, Новоград-Волинському, Овруцькому, Радомишльському районах. Однією із головних причин значного поширення хуліганства, як показував аналіз відповідних органів, була недостатня виховна робота серед молоді. До того ж ускладнювало ситуацію значне поширення самогоноваріння (в Овруцькому, Народицькому, Чуднівському, Ємільчинському та інших районах) (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1158, арк.160).

В контексті досліджуваної нами проблеми важливе значення мала постанова №1099 Ради Міністрів СРСР «Про заходи покращення роботи серед дітей поза школою і попередження дитячої бездоглядності» від 4 жовтня 1957 року. Згідно цієї постанови, посилювалася роль і відповідальність як батьків, так і педагогічних колективів у справі організації дозвілля дітей у позашкільний час. У 1958 р. було пом'якшено кримінальне законодавство щодо покарання неповнолітніх за скоєні злочини: кримінальній відповідальності підлягали особи, яким перед скоєнням злочину виповнилося 16 років; за окремі особливі види злочинів – з 14 років. Неповнолітній міг отримати не більше 10 років позбавлення волі за окремі види злочинів, він не підлягав смертній карі (Андрухів, 2016, с. 6).

А. Ужитчак, порівнюючи причини злочинності серед неповнолітніх різних років, зазначає, що у перші післявоєнні роки – це тяжке матеріальне становище й безпритульність значної маси дітей, а в 1950-х рр. «не стільки матеріальні проблеми, скільки безконтрольність з боку батьків, педагогічних колективів, громадських і комсомольських організацій за дозвіллям неповнолітніх, а також їх прагнення до самовираження» (Ужитчак, 2021, с. 104). Отже, бездоглядність стала основною проблемою, що мала такі негативні наслідки для дітей та суспільства загалом.

Свої важливі функції виконували й дитячі кімнати міліції, створені для тимчасового утримання безпритульних та бездоглядних дітей, і які займалися пошуком батьків чи родичів дитини, були проміжною ланкою у питанні влаштування таких дітей та накопичення первинної інформації про них (Андрухів, 2017, с. 6).

У другій половині 1950-х рр. Житомирщина мала потребу у відкритті нових дитячих будинків. Про це, зокрема, свідчить зміст рішення №1139 виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих від 23 грудня 1957 року. Обласному відділу народної освіти було дозволено додатково відкрити 5 дитячих будинків з контингентом 500 дітей. Планувалося до 15 січня 1958 року повністю підготувати приміщення для прийому дітей, виділити необхідний транспорт та забезпечити будинки усіма продуктами харчування (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1097, арк.160-161).

Державні органи розуміли необхідність вжиття дієвих заходів в межах радянської системи для подолання негативних проявів серед неповнолітніх. Ці заходи зводилися часто до вказівок відповідним органам виправити ситуацію. Однак, проблеми вирішувалися досить повільно, незважаючи на прийняття рішень типу «вжити рішучих заходів», «різко посилити роботу» тощо. Зокрема, це стосувалося поліпшення навчально-виховної роботи в дитячих будинках і спеціальних школах-інтернатах, фізичного та естетичного виховання дітей. Важливим питанням залишалося якісне кадрове забезпечення роботи дитячих будинків, особливо новоорганізованих: «укомплектувати педагогічними кадрами за рахунок кращих учителів, які мають відповідну педагогічну освіту і досвід педагогічної роботи з дітьми» (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1097, арк. 161).

30 грудня 1958 року було вирішено створити комісію із влаштування дітей і підлітків при виконкомі Житомирської обласної Ради депутатів трудящих. Головою комісії було призначено В.С. Удовицького, заступника голови виконкому облради (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1158, арк. 180).

Однак, діяльність комісії, особливо в районах області, часто була неефективною. Наприклад, у 1958 р. не було фактичних засідань комісії при Малинському, Любарському райвиконкомах (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1158, арк. 171).

Перевірками органів обласного виконкому у 1956 р. було встановлено, що багато виконкомів районних і міських рад депутатів трудящих, а також районні, міські відділи народної освіти, охорони здоров'я незадовільно проводили роботу щодо патронування та опіки дітей (рішення №908 виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих від 8 жовтня 1956 року). Ці органи також не вивчали осіб, яким передавалися діти-сироти на патронат та опіку (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1034, арк. 81).

Органи прокуратури області не здійснювали належного нагляду за додержанням законів з охорони прав неповнолітніх і не притягнули порушників цих законів до відповідальності. Органи міліції повинні були посилити боротьбу з безпритульністю дітей. Комісії по влаштуванню дітей, які залишились без батьків, були зобов'язані систематично, не менше двох разів на рік, перевіряти умови життя і виховання усіх патронованих і підопічних дітей, надавати допомогу сім'ям та опікунам. Ставилося завдання здійснювати систематичний нагляд за станом здоров'я патронованих дітей та, в разі потреби, надавати їм відповідне лікування (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1034, арк. 82-83).

Комісія по влаштуванню дітей та підлітків при Житомирському міськвиконкомі протягом 8 місяців 1956 року засідала лише три рази і розглянула усього три питання. У Базарському, Дзержинському, Овруцькому, Барашівському, Ємільчинському районах такі комісії взагалі не створювалися. У виконкомах Любарської, Чоповицької, Ярунської, Городницької та ряду інших районних рад заходи з попередження дитячої безпритульності мали випадковий характер, а повсякденні роботи в цьому напрямі не проводилися (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1034, арк. 87-88). Отже, ми бачимо часто формальний підхід до вирішення проблем дитячої безпритульності та бездоглядності з боку відповідних виконавчих органів влади.

Архівні документи допомагають виявити реальні проблеми та недоліки у роботі дитячих установ Житомирської області того часу. Зокрема, це стосувалося фінансових питань: існували серйозні проблеми з виплатою грошової допомоги дітям-сиротам. У першому півріччі 1956 року Барашівський районний відділ народної освіти замість запланових 9000 крб. виплатив 5100 крб. такої допомоги; Брусилівський відділ замість передбачених планом 4100 крб. виплатив 2200 крб., Дзержинський замість 18000 крб. виплатив 8000 крб. (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1034, арк. 89). Як бачимо, виплата такої допомоги здійснювалася у двічі меншому розмірі, ніж було заплановано.

Перевірки матеріально-побутових умов дітей-сиріт з боку районних відділів народної освіти проводилися нерегулярно, а часто взагалі не проводилися.

В окремих районах області незадовільно велися особові справи дітей-сиріт. Так, у Чоповицькому районному відділі народної освіти ці справи перебували у хаотичному вигляді; в них були відсутніми документи про стан здоров'я сімей, які брали дитину на патронат, не було даних про перевірки виконання договорів про патронування дітей на 1955-1956 рр.

У Володар-Волинському районі комісія по влаштуванню дітей не прийняла необхідних заходів по матеріальному забезпеченню дітей-сиріт в дитячому будинку с. Турчинка. В результаті цього дитбудинок вступив у зимовий період 1955-1956 рр. непідготовленим, приміщення не були відремонтованими, кімнати не відповідали санітарно-гігієнічним умовам (були погано освітленими, недостатньо утепленими, без пристосувань для провітрювання кімнат). Таке бездушне відношення до створення нормальних умов для дітей-сиріт у вказаному дитбудинку призвело до нещасного випадку з дітьми із смертельними наслідками (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1034, арк. 91).

За результатами ревізії Черняхівського дитячого будинку у 1959 р., його директор А. Я. Вчерайшнюк отримала догану за відсутність контролю за дотриманням фінансово-кошторисної дисципліни і товарно-матеріальних цінностей. Зокрема, було допущено недостачу продуктів харчування, господарських матеріалів та інвентаря на суму 5731 крб. 51 коп. Бухгалтер безвідповідально відносився до своїх обов'язків і довів облік грошових коштів і матеріальних цінностей до хаотичного стану. Його було звільнено з роботи (ДАЖО, ф. Р. 1982, оп. 3, спр. 163, арк. 166-168).

Актуальним завданням влади щодо вихованців дитячих будинків було створення необхідних умов для підготовки їх в освоєнні необхідних економіці професій. Такі діти після закінчення школи отримували направлення у технічні училища (за рішенням №935 виконкому Житомирської обласної Ради депутатів трудящих від 8 жовтня 1956 року «Про заходи поліпшення виховання дітей, які залишились без батьків»). Протягом 1956-1958 рр. при дитячих будинках планувалося створити підсобні господарства і навчально-виробничі майстерні, з необхідним обладнанням та інструментами.

У 1956-1957 навчальному році усі дитячі будинки було переведено на виробниче навчання по вивченню спеціальностей кваліфікованого робітника на базі заводів, колгоспів, МТС (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1034, арк. 212-214).

Однак, робота налагоджувалася повільно. Так, у Бобрицькому, Народицькому, Турчинецькому і Черняхівському дитбудинках в 1956 р. діти фактично не отримували необхідні трудові навички; майстерні було розміщено у тісних приміщеннях; вони не мали потрібного обладнання та інструментів (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1031, арк. 267).

Контрольно-ревізійною перевіркою в УРСР 1959 р. було виявлено, що ці навчально-виробничі майстерні дитбудинків часто використовувалися з комерційними цілями, що завдавало шкоди вихованцям, які не отримували необхідні навички освоєння важливих професій для подальшого життя (Безлюдна, с. 116).

Проблеми функціонування дитячих будинків полягали також у недостатній навчально-виховній роботі, низькій успішності навчання вихованців (особливо це мало місце у Бердичівському дитбудинку №2, а також Дзержинському та Турчинецькому). В ряді дитячих будинків були відсутні кабінети лікарів, роздягальні і кімнати для зберігання особистих речей дітей (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр.1031, арк. 267).

Як показала перевірка дитячих будинків області, протягом 1957-1958 рр. їхня матеріально-технічна і навчальна база поліпшилася. За рахунок відкритих 5 нових дитбудинків було розширено житлову площу на 200 м^2. Однак, з іншого боку, в окремих дитячих будинках не дотримувалися належним чином санітарно-гігієнічних норм площі в спальнях і робочих кімнатах. Так, в Ушомирському, Черняхівському, Бобрицькому, Сахнівському дитбудинках в спальних кімнатах на одного вихованця припадало 2,5 м^2 площі (при нормі 4 м^2). Недостатньо постачалися у дитбудинки продукти харчування. Так, у 1957 р. торговельні організації області забезпечили дитячі будинки молоком лише на 28%, маслом вершковим – на 43%, сметаною – на 61%, рибою – на 36%, яйцями – на 5%. Недостатньо здійснювався контроль з боку медпрацівників за санітарним станом дитячих будинків (ДАЖО, ф. Р. 1150, оп. 2, спр. 1146, арк.71-72).

Усі ці факти свідчили про неефективну роботу керівників та окремих працівників дитячих будинків в умовах радянської дійсності того часу. Визнаючи складнощі об’єктивного характеру, необхідно визнати, що проблеми функціонування дитячих будинків набували хронічних форм, як показувала це практика їхньої роботи. Тут відіграла свою негативну роль сама жорстка система владних відносин в умовах однопартійної системи, централізованого розподілу матеріальних ресурсів, обмеження в роботі самих дитячих будинків та їх керівного складу.

Проблеми дитячої безпритульності поступово вирішувалися. Влада м. Житомира, зокрема у 1959 р. констатувала відсутність випадків безпритульності дітей у місті. Однак мали місце факти бездоглядності дітей. Були випадки, коли діти без супроводу дорослих перебували у пізній час на вулицях та в парках, сквернословили, були грубими по відношенню до старших, курили та ін. Лише за три місяці 1959 року до дитячої кімнати міського відділу міліції було доставлено 65 дітей і підлітків, затриманих за різні провини. Серед них 10 – за дрібні крадіжки, 10 – за хуліганство. Все це було наслідком того, що частина батьків не цікавилася вихованням своїх дітей, залишала їх бездоглядними, дозволяла виходити їм у пізній час на вулицю. У місті на 1959 р. не навчалося до 100 дітей шкільного віку. Погано дбали про виховання дітей в колективах підприємств та установ міста. В клубах підприємств і установ не організовувалися для дітей вечори, концерти, дитячі кіносеанси, масові ігри, а навпаки, діти в них відвідували заборонені для них кінокартини, концерти тощо. Підприємства не споруджували дитячих майданчиків за місцем проживання робітників і службовців цих підприємств.

Недостатню роботу у боротьбі з дитячою бездоглядністю проводили домоуправління. Керуючі будинками не вели обліку дітей шкільного віку і не подавали до виконкому міської ради та у школи списки дітей, які підлягають навчанню, не цікавилися вихованням дітей (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 5, спр. 294, арк. 108-109).

Отже, серйозною проблемою була відсутність або нестача уваги з боку батьків до виховання своїх дітей. Також реально не займалися цими проблемами підприємства, комунальні організації.

Місцева влада вирішувала ці проблеми через посилення індивідуальної роботи з учнями, які мали негативну поведінку; вживала заходів до літнього відпочинку дітей, створення при середніх школах і школах робітничої молоді учнівських дружин для нагляду за поведінкою дітей. Домоуправлінням ставилося завдання вести облік дітей шкільного віку, подавати списки до виконкому міської Ради депутатів, повідомляти його про дітей, які не відвідували школи. Планувалося в усіх кінотеатрах міста запровадити дитячі сеанси; дирекції міського парку культури і відпочинку пропонувалось організувати в літній період масові заходи для учнів; обласному товариству з поширення наукових і політичних знань рекомендувалось проводити лекції на підприємствах на теми виховання дітей в сім'ї (ДАЖО, ф. Р. 280, оп. 5, спр. 294, арк. 110-111).

Питання дозвілля дітей залишалося актуальним і надалі, воно потребувало творчих підходів, розуміння вікових потреб дитини, потреб часу та постійних зусиль батьків і вчителів.

…….

Постанови місцевих органів влади включали рішення про необхідність активно розвивати різні заходи щодо дозвілля дітей. Йшлося, зокрема, про проведення традиційних спартакіад (XVII обласної спартакіади школярів з 16 видів спорту), спортивних свят шкіл, міст і районів; ігор піонерів з 5 видів спорту. Обласна рада спортивних товариств та організацій була зобов'язана надавати безкоштовно учням і підліткам у встановлений час стадіони, спортзали, спортмайданчики, тири для занять та проведення спортивно-масових заходів. Планувалося створення спортивних секцій і команд при домоуправліннях, будинках культури, стадіонах, закріпивши за ними тренерів-майстрів спорту, провідних спортсменів і викладачів фізичного виховання для проведення систематичної роботи. Також практикувався огляд художньої самодіяльності серед школярів та молоді. Відповідні організації мали систематично організовувати виступи в пресі і по радіо з матеріалами, спрямованими на боротьбу з бездоглядністю і злочинністю серед неповнолітніх (ДАЖО, ф.Р.1150, оп. 2, спр.1146, арк.123).

Важлива роль у справі виховання дітей відводилася установам освіти та культури, зокрема бібліотекам. Дитячі бібліотеки разом із шкільними та класними керівниками шкіл проводили літературні диспути, ранки, юнацькі конференції і літературні вікторини. Поряд з цим існували певні недоліки в їхній роботі. Зокрема, у 1962 р. на спільному засіданні Ради обласного управління культури та Ради обласного відділу народної освіти зазначалося про незадовільне комплектування книжкових відділів бібліотек, особливо шкільних і сільських. Було недостатньо науково-популярної літератури, новин дитячої літератури, дитячих журналів. Не було належного зв'язку районних бібліотек зі школами. Недостатньою була методична допомога районних бібліотек сільським у роботі з дітьми, яка часто фактично не проводилася. Не проводили виховної роботи з дітьми будинки культури і сільські клуби. У будинках культури, клубах, бібліотеках, будинках піонерів планувалося проведення лекцій «з питань морального кодексу будівників комунізму, науки і техніки, марксистсько-ленінської естетики».

Серйозними були недоліки щодо кінообслуговування учнів: дитячі сеанси проводилися без належної організації, при низькій якості демонстрації фільмів, часто зривалися. Відділ кінофікації та кінопрокату обласного управління культури, районні відділи погано забезпечували сільські клуби дитячими фільмами, особливо мультиплікаційними. Влада наполягала на використанні широких можливостей кіно для комуністичного виховання дітей (ДАЖО, ф.Р.1150, оп. 2, спр.1146, арк.139-141).

Згідно одного з пунктів рішення №234-а Коростенської міської Ради депутатів трудящих від 8 квітня 1964 року «Про заходи по викоріненню бездоглядності і злочинності серед неповнолітніх» при всіх середніх і восьмирічних школах планувалося створити батьківські університети, лекторії; при батьківських комітетах мали створюватися атеїстичні секції; на підприємствах, установах – Ради сприяння вихованню дітей (ДАЖО, ф.Р. 819, оп. 2, спр. 226, арк. 75).

З кінця 1950-х рр. відбувався процес реорганізації дитячих будинків у школи-інтернати (постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 955 від 23.06.1959 р.), що сприяло послабленню уваги їхнього керівництва та обласних відділів народної освіти до проблем навчання і виховання, потреб дітей, які перебували в них (Завгородня & Плугатор, 2012, с. 101).

Висновки. Безпритульність та бездоглядність неповнолітніх були актуальними проблемами у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. в Житомирській області та в цілому по Україні. Вони поступово вирішувалися, влада вживала відповідних заходів.

З боку відповідних виконавчих органів влади часто переважав формальний підхід до вирішення проблем дитячої безпритульності та бездоглядності. Необхідно відмітити, що ця проблема була органічно пов'язана з командно-адміністративною та бюрократичною системою радянської влади, для якої важливою була звітність, певні показники, а реальне вирішення проблем дітей затягувалося.

Перевірки органів влади показали серйозну проблему – відсутність або нестачу уваги з боку батьків до виховання своїх дітей, а також підприємств та установ, що мали сприяти культурно-виховному розвитку дітей своїх робітників та службовців.

Актуальним було питання організації дитячими установами, школами дозвілля неповнолітніх, від вирішення якого залежала проблема бездоглядності, скоєння правопорушень ними.

Недостатньою була методична допомога сільським бібліотекам у роботі з дітьми, яка часто фактично ігнорувалася. Не проводили виховної роботи з дітьми й будинки культури і сільські клуби.

Перспективи подальших досліджень стосуються проблем бездоглядності і злочинності неповнолітніх в Житомирській області у 1980-х рр.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам Державного архіву Житомирської області за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Андрухів, О. І. (2016). Історико-правове дослідження системи покарання неповнолітніх за дрібні злочини у 1940-1950-ті роки. *Науковий вісник публічного та приватного права, 2 (2),* 3-7.

Андрухів, О. І. (2017). Правовий статус дитячих кімнат міліції та боротьба з дитячою безпритульністю в УРСР у 1940–1950-х роках. *Приватне та публічне право, 3,* 3-7.

Безлюдна, І. (2020). Повсякденне життя та навчання вихованців дитячих будинків УРСР (1945 – 1950-ті рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*, *4 (32) (жовтень-грудень),* 112-122. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).469

Богатирчук, К. О. (2017). *Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.)*: автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ. 21 с.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

Завгородня, Т. К. & **Плугатор, І. Б.** (2012). *Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)*: Монографія. Івано-Франківськ: НАІР. 208 с.

Ужитчак, А. (2021). Боротьба зі злочинністю серед неповнолітніх у післявоєнній Україні (40-60 років XX ст.). *European political and law discourse, 8 (3),* 103-107. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.13

Штефан, Л. А. & Юшко, О. В. & Борейко, Н. Ю. (2018). *Профілактика девіантної поведінки дітей та молоді в Україні: ретроспективний аналіз:* монографія. Харків. 200 с.

References:

Andrukhiv, O. I. (2016). Istoryko-pravove doslidzhennia systemy pokarannia nepovnolitnikh za dribni zlochyny u 1940-1950-ti roky [Historical and legal study of the system of punishment of minors for minor crimes in the 1940s and 1950s.]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava – Scientific bulletin of public and private law, 2 (2), 3-7*. [in Ukrainian].

Andrukhiv, O. I. (2017). Pravovyi status dytiachykh kimnat militsii ta borotba z dytiachoiu bezprytulnistiu v URSR u 1940–1950-kh rokakh [The legal status of police nurseries and the fight against child homelessness in the Ukrainian SSR in the 1940s and 1950s.]. *Pryvatne ta publichne pravo – Private and public law, 3, 3-7.* [in Ukrainian].

Bezliudna, I. (2020). Povsiakdenne zhyttia ta navchannia vykhovantsiv dytiachykh budynkiv URSR (1945 – 1950-ti rr.) [Everyday Life and Education of Children in Orphanages of the Ukrainian SSR (1945 – the 1950s)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: Scientific Quarterly Journal, 4 (32),* 112-122. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).469 [in Ukrainian].

Bohatyrchuk, K. O. (2017). *Povsiakdenne zhyttia ditei i pidlitkiv shkilnoho viku v Ukrainskii RSR (druha polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rr. XX st.): avtoref. dys. … kand. ist. nauk [Everyday life of children and youth of school age in the Ukrainian SSR (late 1960's - early 1980's): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv. 21 s. [in Ukrainian].

DAZHO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].

Zavhorodnia, T. K. & Pluhator, I. B. (2012). *Teoriia i praktyka opiky ditei i molodi v Ukraini (1945-1990 rr.) [Theory and practice of child and youth care in Ukraine (1945-1990)]*: Monohrafiia. Ivano-Frankivsk: NAIR. 208 s. [in Ukrainian].

Uzhytchak, A. (2021). Borotba zi zlochynnistiu sered nepovnolitnikh u pisliavoiennii Ukraini (40-60 rokiv XX st.) [Fight against juvenile crime in post-war Ukraine (40-60s of the 20th century)]. *European political and law discourse, 8 (3),* 103-107. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.13 [in Ukrainian].

Shtefan, L. A. & Yushko, O. V. & Boreiko, N. Yu. (2018). *Profilaktyka deviantnoi povedinky ditei ta molodi v Ukraini: retrospektyvnyi analiz [Prevention of deviant behavior of children and youth in Ukraine: a retrospective analysis]:* monohrafiia. Kharkiv. 200 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2024*

УДК 050.48Сучасність(477)(09)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-82-89

«Suchasnost» magazine: history, traditions, innovation

Vitaliy O. Gandziuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University
Candidate of Sciences in Social Communications, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: v.o.handziuk@gmail.com
ORCID**:** https://orcid.org/0000-0002-4312-6848
Scopus Author ID: 6506968703
Researcher ID: JVY-9816-2024

Abstract.

The purpose of the article *is to study the main stages of the formation and development of the magazine «Suchasnost»: from its foundation in Munich (Germany) to the activities of the editorial team in Kyiv (Ukraine).* ***The methodological*** *basis of the research was made up of such general scientific methods as analysis and synthesis, which consisted in determining the grounds for the creation and clarifying the reasons for the closure of the magazine «Suchasnost»; with the help of the comparative-historical method, which assumes the study of the origin and development of the object of research in chronological order, the situation of the mass media in the USSR and emigration publications was considered, the general features of the functioning of the domestic press and diaspora magazines were revealed using the example of «Suchasnost»; the method of analysis of documentary information made it possible to thoroughly analyze the text content of the publication. It was* ***concluded*** *that in the second half of the 20th century in the Soviet Union there was a cult of personality, censorship, political repression, as a result of which the number of Ukrainian emigrants, in particular, nationally conscious and active public figures, increased. In this way, all the necessary conditions for the development of the emigre press were created, a vivid example of which was the magazine «Suchasnost». Its editorial team tried to cover the entire range of problems that concern Ukrainians in the Motherland and in exile. After the magazine moved to Ukraine at the beginning of its independence, its authors were concerned with the issues of literature, art, science, culture, and social life and created the image of a «publication of independent» Ukrainian thought Due to a difficult financial situation in 2013, «Suchasnost» ceased to exist.*

Keywords: *«Suchasnost» magazine, emigre press, periodical, dictatorship, censorship, independence, national idea, Ukrainian spirit, journalism, literature, art, culture.*

Журнал «Сучасність»: історія, традиції, новаторство

Віталій Гандзюк
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент (Україна)
e-mail: v.o.handziuk@gmail.com
ORCID**:** https://orcid.org/0000-0002-4312-6848
Scopus Author ID: 6506968703
WOS Researcher ID: JVY-9816-2024

Анотація.

Метою *статті є вивчення основних етапів становлення і розвитку журналу «Сучасність»: від заснування в м. Мюнхені (Німеччина) до діяльності редакційного колективу в м. Києві (Україна).* ***Методологічну основу*** *дослідження склали такі загальнонаукові методи як аналіз і синтез, які полягали у визначенні підстав для створення і з'ясування причин для закриття журналу «Сучасність»; за допомогою порівняльно-історичного методу, який припускає вивчення виникнення і розвитку об'єкта дослідження в хронологічні послідовності, розглянуто становище ЗМІ в СРСР та еміграційних видань, виявлено загальні особливості функціонування вітчизняної преси та діаспорних часописів на прикладі «Сучасності»; метод аналізу документальної інформації, дав змогу ґрунтовно проаналізувати текстове наповнення видання. Зроблено* ***висновки****, що у другій половині XX ст. в Радянському Союзі існував культ особистості, цензура, політичні репресії, в результаті чого збільшилася кількість українських емігрантів, зокрема, національно свідомих та активних громадських діячів. Таким чином сформувалися усі необхідні умови для розвитку еміграційної преси, яскравим прикладом якої став журнал «Сучасність». Його редакційний колектив намагався*

висвітлювати увесь спектр проблем, які турбують українців на Батьківщині та в еміграції. Після переїзду часопису в Україну на початку її незалежності, його автори переймалися питаннями літератури, мистецтва, науки, культури, суспільного життя і створюють імідж «видання незалежної української думки». Через складне фінансове становище у 2013 р. «Сучасність» припинила своє існування.

***Ключові слова**: журнал «Сучасність», еміграційна преса, періодичне видання, диктатура, цензура, незалежність, національна ідея, український дух, публіцистика, література, мистецтво, культура*

Постановка проблеми. Друга світова війна стала епохальною подією у житті українського народу. Суспільство зазнало великих матеріальних та людських втрат. Це було суспільство, що вийшло із війни, а разом з ним прийшли нові механізми суспільної поведінки, зміна почуттів і настроїв людей.

У післявоєнний період спостерігалася значна хвиля еміграції, в основі якої, як вважає історик О. Шокало, лежить політичний контекст. Коли перші українські емігранти, які перетнули український кордон в кінці XIX століття, були переважно неграмотні, й тому виконували некваліфіковану, найважчу роботу в країнах оселення, то наступні хвилі еміграції «вихлюпнули» за кордон в основному людей освічених (Шокало, 2006, с. 17). З їхнього середовища вийшли лідери громадсько-політичних та культурно-освітніх формувань, яким притаманний високий рівень організованості.

Дослідники історії журналістики О. Гриценко та В. Шкляр, аналізуючи періодичні видання діаспори, у своїй праці «Основи теорії міжнародної журналістики» наголошують: «Уже після Другої світової війни в стані тимчасового перебування в Німеччині й Австрії в 1945-1950 рр. опинилися майже 250 000 тисяч українців, у тому числі значна кількість інтелігенції, молоді й дітей шкільного віку» (Гриценко, Шкляр, 2002, с. 264). Західна Німеччина стала центром української еміграції – осередком шкільництва, видавничої діяльності, різних інституцій та угрупувань.

Логічним розвитком подій стало активне функціонування періодичних видань української діаспори, які дослідники називають еміграційною пресою. Дослідниця І. Євдокименко вважає, що еміграційна преса – це друковані видання: періодичні (газети, журнали, бюлетені) і рідше неперіодичні (книги, листівки і т. ін.), надруковані українцями в еміграції, які з політичних, економічних, релігійних причин виїхали з України на постійне або тривале проживання за кордоном (Євдокименко, 2012, с.116).

Створення власної преси було викликано об'єктивними потребами численного трудового контингенту перших українських емігрантів – селян-хліборобів, що потрапили в чуже їм оточення, в індустріальне середовище.

У свою чергу були й ті, хто мав змогу і бажання займатись видавничою діяльністю та журналістикою. Тоді як у радянських ЗМІ все, що не входило текстуально до прямих вказівок влади, лишалось і з об'єктивних і суб'єктивних причин поза увагою (Владимиров, 2007, с. 129), редакційні колективи діаспорної періодики могли говорити і висвітлювати усе те, що турбувало українців та українських емігрантів. Серед причин, які стимулювали появу таких газет та журналів, варто назвати процес асиміляції – мовної і культурної, який насамперед охопив молоду генерацію (Грищенко, 1995, с. 121).

Культурні лідери визнавали всю важливість існування українськомовних часописів у багатокультурному середовищі для українських поселенців, особливо для їхніх сімей(Губарець, 2008, с. 85).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Літературно-художній журнал «Сучасність» тривалий час залишався поза увагою дослідників історії української журналістики. Науковці, розглядаючи еміграційну пресу, переважно згадують про час та місце його функціонування, однак мало хто розкриває проблематику видання. Окремі історичні аспекти розвитку журналу «Сучасність» в еміграції та особливості діяльності редакції, змістове, жанрове наповнення часопису в умовах незалежної України, його роль у формуванні національної свідомості українців досліджували вчені О. Гриценко, В. Губарець, В. Карпенко, В. Шкляр, Р. Рахманний, В. Владимиров, Е. Зубкова; публіцисти С. Грабовський, О. Левицька, О. Пеленська, В. Пономарьов, С. Шебеліст.

Мета статті – вивчити основні етапи становлення і розвитку літературно-художнього журналу «Сучасність»: від заснування в м. Мюнхені (Німеччина) до діяльності редакційного колективу в м. Києві (Україна).

Виклад основного матеріалу. У 1960 р. в листопадовому номері «Української літературної газети», що видавалася у м. Мюнхені (Німеччина) було надруковано оголошення про вихід у світ нового діаспорного видання. У замітці на першій полосі зазначалося, що з січня 1961 р., з огляду на об'єктивні обставини, замість «Української літературної газети» (1955–1960

……

рр.) і «Сучасної України» (1951–1960 рр.) Українське товариство закордонних студій буде видавати журнал «Сучасність» – місячник літературного, мистецького і суспільного життя на 128 сторінок (8 аркушів) (Гриценко, Шкляр, 2002, с. 265).

Журнал мав розповсюджуватись у таких країнах як Австралія, Австрія, Англія, Бельгія, Бразилія, Венесуела, Голландія, США, Канада, Німеччина, Франція, Швейцарія і Швеція.

«Сучасність» – журнал для інтелектуалів, які вміють мислити. «Тоді взимку 1961 р. в м. Мюнхені, де народилась «Сучасність», – зауважує публіцистка О. Пеленська, – зібралась група однодумців, хоча й дуже різних за творчими характерами осіб. Вони хотіли приблизити Україну до важливих суспільно-політичних процесів, якими жила Європа 60-их років... Підштовхнути країну чи тих, хто ще не сховався у внутрішню еміграцію, до мислення і співставлень, чи хоча б до масивного погляду на інший, демократичний світ».

Іван Кошелівець – ініціатор народження «Сучасності». Тоді він вже був емігрантом зі стажем, якому не судилося повернутись на рідну землю. Однак, він дістав «щасливу можливість висловлюватись так, як думав». Маючи за собою досвід літературної, а що особливо важливо – редакторської праці в «Українській літературній газеті», він завзято приступив до праці. За відносно короткий час йому вдалось залучити до роботи талановитих сучасників – відомих у діаспорі вчених, письменників, культурологів: історика і політолога Івана Лисяк-Рудницького, літературознавця і публіциста Юрія Лавріненка, поета і літературного критика Юрія Клена, поетесу і художницю Емму Андієвську, письменника Василя Барку, історика літератури Юрія Шевельова та багато інших талановитих людей (Пеленська, 2013).

Авторський колектив від самого початку гарантував часопису актуальність і гостроту тем, а також, що не мало важливо, – високий інтелектуальний рівень. Головними редакторами часопису в різні роки його функціонування за межами України були Іван Кошелівець (1961–1966 і 1976–1977), Вольфрам Бургард (1967–1970), Богдан Кравців (1970–1975), Марта Скорупська (1978) та Юрій Шевельов (1978–1981).

Популярність та впливовість еміграційних видань, зауважує публіцист Р. Рахманний, пояснюється й тим, що українських журналістів поза межами України до творчої праці спонукав обов'язок висловлювати щирі прагнення українського народу, бо їх не висловлювала офіційна преса деклараційної Української радянської республіки; обов'язок боронити права українського народу, бо їх не обороняла підневільна українська преса на Батьківщині.

Цей обов'язок публіцист переводить у завдання для українських на еміграції, яке визначає так: «Поширювати інформацію про становище українського народу і поборювати колоніялізм на українських землях» (Рахманний, 1966, с. 17).

У другій половині ХХ ст. українська преса в цілому, зазначає В. Карпенко у своєму дослідженні «Преса і незалежність України», де б і який час вона не виходила, при жорстокій цензурі за тоталітаризму чи в період горбачовської політичної відлиги, була не тільки відбивачем, а й каталізатором суспільної думки, її активним формувачем (Карпенко, 2003, с. 7). Засоби масової інформації СРСР брали активну участь у розкручуванні пропагандистської комуністичної кампанії надзвичайних розмірів, але це проходило на фоні дедалі важчих продовольчих проблем, розладу й погіршення рівня життя. Журналісти в масі своїй раптом почали розуміти, що писати так, як вони це робили ще вчора, сьогодні вже не обов'язково. А як треба робити це по-новому – ніхто команди не давав (Владимиров, 2007, с. 133). Натомість українська преса за кордоном не випускала з поля зору події в Україні.

Для того, щоб максимально охопити усі спектри громадського, політичного та культурного життя, редакційний колектив сформував початкові рубрики місячника: «Література», «Історія літератури. Критика», «Дискусії», «Огляди» та ін. Журнал за своїм спрямуванням не був програмовим партійним органом, а тому не зосереджувався на поглядах окремої організації чи партійної приналежності. Редакційний колектив намагався віддзеркалювати усі можливі точки зору на проблеми, які турбували українську громаду на Заході. Тому «Сучасність» інформувала про соціальні, політичні, економічні й демографічні процеси, що відбувались в Україні.

Літературно-художній часопис розвивав національну ідею, єднав українців, підтримував український дух, орієнтував політично, інформуючи про події та життя в Україні. Його можна вважати, погодившись із В. Карпенком, до певної міри ідеологічним «стрижнем громадського життя українців на чужині». На сторінках видання неодноразово піднімалось питання національного визволення, боротьби за незалежну самостійну українську державу, критикувалися підвалини комуністичної доктрини, викривалися злочини радянської імперії проти української нації (Карпенко, 2003, с. 48).

Як зауважують дослідники О. Гриценко та В. Шкляр, автори «Сучасності» на базі критики національної політики КПРС і режиму тоталітарної диктатури прагнули дати власну проекцію нового суспільного, політичного і міжнародного ладу, який треба відстоювати усім народам (Гриценко, Шкляр, 2002, с. 268).

Редакційний колектив закликав боротися за принципи демократії, як єдиної форми влади, що може забезпечити вільний розвиток людини і суспільства. Багато уваги журнал «Сучасність» приділяв питанням руху опору в Україні неодноразово друкував твори І. Калинця, І. Світличного, Г. Снєгирьова, В. Стуса і т.п. Однак автори відстоювали думку про поступове відродження нації та її держави з використанням мирних засобів боротьби, як єдиної успішної зброї в існуючих умовах.

Аналізуючи події в колишньому СРСР, журнал подавав критичні статті щодо політичної дискримінації й русифікації неросійських республік.

Проблема посиленого зросійщення населення, а отже, захисту і розширення сфери функціонування української мови особливо загострилась після хрущовської відлиги в часи В. Щербицького, коли зросійщення набуло державного розмаху. Під час горбачовської перебудови, зазначає у своєму дослідженні В. Карпенко, часопис як і раніше приділяв увагу історії, проблемам націоналістичного руху, однак тематичний центр «Сучасності» все помітніше зміщувався у бік осмислення процесів, які відбувалися в СРСР та Україні у цей період (Карпенко, 2003, с. 56).

Мало які з діаспорних періодичних видань не прагнули представити своїм читачам численних творів літератури і мистецтва, чи не ознайомити їх, скажімо з новинками театру, живопису й графіки, музики й співу і навіть зарубіжного українського кінематографу (Губарець, 2008, с. 190]. Не виняток і місячник «Сучасність». Журнал постійно друкував матеріали про літературно-мистецькі події, які були характерні для української культури, вміщувалися оригінальні праці українських авторів, повісті, літературні есе, поезії. Видання також інформувало читачів у діаспорі й в Україні про духовні надбання народів західної культури. Це були переклади кращих зразків прози і поезії інших народів.

Вагомим внеском «Сучасності» в українську свідомість, зазначає О. Пеленська, є те, що вона відкрила новому поколінню читачів в Україні «заборонених вдома авторів» – Миколу Куліша, Миколу Зерова, Василя Стуса, Бориса Антоненка-Давидовича, Михайла Семенюка, Євгена Маланюка та ін.

Останній мюнхенський номер «Сучасності» вийшов у листопаді 1990 р., після чого редакція часопису переїхала до м. Нью-Йорка (США). Тут він виходив близько року, доки у 1992 році редакція не переїхала до м. Києва, де «естафету «Сучасності» перебрала письменницька громада в Україні» (Пеленська, 2013).

Літературно-художній часопис «Сучасність», перший номер якого вийшов в Україні в січні 1992 року, вже до цього мав складну історію та гучну славу діаспорного видання. З 1961 року журнал видавався в Німеччині та США доти, доки після проголошення незалежності України його редакція не переїхала в Київ.

«Сучасність» позиціонувала себе як «щомісячний часопис незалежної української думки» й чітко окреслила свою основну тематику – «література, наука, мистецтво, суспільне життя». Видавцем часопису стало дослідно-видавниче об'єднання «Пролог», а «естафету опіки над журналом перебрала на себе письменницька громада в Україні»; від лютого 2004 року видавцем журналу стало ТзОВ «Видавнича група «Сучасність».

Зрозуміло, що за своє багаторічне функціонування за кордоном, видання завоювало досить чисельну читацьку аудиторію – представників української діаспори у різних країнах. Тому редакція в кожному номері на початкових сторінках «закликає читачів, які проживають поза межами України, звертатись у справі одержання журналу до представників у країнах їхнього проживання, або безпосередньо на адресу представництва в США». Згадані представники були в таких країнах як Австралія, Великобританія, Франція, Польща, Словаччина.

Науковиця О. Левицька наголошує, що таким друкованим виданням притаманне обмежене коло читачів, переважно низький рівень накладів та відсутність реклами. «Сучасність» повністю відповідає вказаним ознакам. Варто зауважити, що тираж у 2012 році складав усього 2000 примірників.

Журнал прагнув бути відкритим для усіх дискусій. У 2008–2009 рр. сформувались чіткі рубрики, які характеризувалися явним ступенем маргінальності: «Література», «Розмова з сучасником», «Суспільне життя», «Книжкова полиця», «Пошта редакції», «Критика», «Публіцистика», «Есеїстика», «Політика», «Наука» та інші.

Виходячи з цього, можна чітко стверджувати, що досліджуване видання є представником «товстих журналів», воно розраховане на «соціально активну, мислячу й креативну частину суспільства» (Шебеліст, 2010, с. 548), яка характеризується такими рисами, як «компетентність, добра поінформованість, критичність погляду, полемічність, прогностичність, вплив на громадську позицію еліти, а головне – прагнення відстоювати незалежну конструктивну думку» (Здоровега, 2006).

Журнал складається з двох зошитів – літературного та культурологого-публіцистичного. В літературному подаються поезія, уривки або цільні твори О. Забужко, Ю. Андруховича, В.

…….

Осадчого та інших сучасних авторів. В культурологo-публіцистичному – переважно міститься незалежна думка.

Щоб переконатись, чи дійсно «Сучасність» до так званих «інтелектуальних журналів», пропонуємо розглянути основні питання, які обговорювалися на сторінках журналу

Розпочнемо з вищевказаної «незалежної конструктивної думки» – проблеми ідентичності українців як нації та України як держави. Наприклад, в номерах «Сучасності», датованих першими роками «повного функціонування» в Україні, а саме 1992 р., простежується чітка думка, що Акту проголошення незалежності України мало для того, щоб держава повноцінно й впевнено функціонувала. Зокрема, Майкл Кеннеді переконаний, що держава, для того, щоб вийти на новий рівень, – має об'єднати націоналізм з громадянським суспільством. Адже «Україна має добрі шанси – вона уникла кривавих конфліктів, довкола Руху виросла помітна верства політичних лідерів, а розміри й військова могутність країни могли б зробити її важливим партнером у міжнародному діалозі» (1994. №5. С. 83).

«Сучасність» пропагує ідею, що Україна спроможна мати гарне і незалежне майбутнє. Тому, на її сторінках розгортаються полеміки та дискусії щодо відносин «Україна-Росія». Майже єдиноголосно автура визнає, що колишня царська імперія не хоче втрачати впливу на українську державу: «Українсько-російські взаємини часто потребують дослідження «політичного психіатра». Адже в Росії ще й досі не хочуть і не можуть зрозуміти, що сусідня країна зі столицею в Києві – це незалежна держава, яка шукає своє місце як у культурному, так і в політичному середовищі» (2008. № 5-6. С. 84).

Літературно-художній часопис бере активну участь у політичному дискурсі. Тому жодна дата чи подія зі сфери політики не залишалися непоміченими. Різкій критиці піддавалися політичні партії, які боролися за владу. Наприклад, публіцист Віктор Нестеренко запевняє, що «Партія регіонів» була створена як партія тоталітарного типу» і робить висновок: «Знаючи донецькі реалії, про яку духовність під час виборів не те, що говорити, але й думати грішно» (2005. № 7-8. С. 79). А отже, чітко простежуємо негативне ставлення й іронічну критику до Віктора Януковича, а також прозорі натяки на його проросійську спрямованість.

Поряд із такими важливими темами, які ми зазначили вище, часопис намагався зберегти та відстояти моральні та духовні цінності. Наприклад, Тарас Довгий наголошував на тому, що варто відновити суд присяжних в Україні, адже іноді лише він спроможний віднайти істину, адже керується не лише прямими доказами та звинуваченнями, а й опирається здебільшого на закони моральності. У свою чергу Тарас Возняк говорив, що люди сьогодні настільки заклопотані, закручені у швидкому темпі життя, що не мають змоги «прихилитись до слова Божого», забувають про мораль (1994. № 6. С. 149).

Звісно ж, не залишалися поза увагою й культура України у всіх її аспектах та проявах. Редакційний колектив подавав глибокий аналіз творів та світоглядних принципів таких класиків як Т. Шевченко, В. Домонтович, Г. Сковорода, В. Сосюра та ін.

Аналізувався й сучасний ринок літератури. Автори переважно робили висновок, що вона наразі не користується попитом, а головною ознакою її стали «гвалт, і ці сльози, і цей, звичайно, війчастий епітелій» (1994. № 2. С.124). Редакція заявляла: «Нинішні молоді літератори, маючи зазвичай погану освіту й кепське естетичне виховання часто повторюють те, чим уже давно «перехворіли» їхні літературні діди» (2008. № 5-6. С. 134). «Сучасність» намагалася підтримувати молодих талановитих авторів, адже «...поява будь-якої нової поетичної збірки, крім, хіба, книжок представників депутатського корпусу, стала подією майже безпрецедентною» (1994. № 5. С. 158). Можливо тому на сторінках журналу, наприклад, з'являлася низка схильних відгуків щодо таких поетичних збірок як «Бензин» Д. Лазуткіна, «Простір літератури» М. Бланшо, «Артанія» М. Маричевського.

Одним із сегментів окресленої журналом тематики була наука. Журналісти, публіцисти та науковці намагалися проаналізувати майбутнє України та її сьогодення у цьому спектрі. Зауважували, що наукові знання лежать в основі розквіту країни, особливого розквіту економічного. «За роки незалежності кількість академіків збільшилась у шість разів, але на стан науки це аж ніяк не вплинуло» – переконаний Микола Дробноход. Він же критично зауважив: «Чи знає хто-небудь, куди спрямовувати інновації, не маючи реальної збалансованої програми сталого розвитку... На що ми здатні в цьому інноваційно-технологічному процесі? » (2008. № 5-6. С. 95). А який промовистий заголовок публікації Сергія Пролєєва «Розум у злиднях». Це черговий раз засвідчив про наявність достатньої кількості талановитих людей, які не мають можливості та сприятливого середовища проявити себе.

Значною проблемою, яка відслідковувалася на сторінках часопису була роль жінки в сучасному суспільстві. Богдан Пискір припускає, що українські жінки за багаторічну історію «…наставлені не брати участі, як політична група в соціальних змінах» (1994. № 6. С. 70). Зараз ситуація змінюється. У тій чи іншій мірі цьому сприяють феміністичні рухи та численні праці присвячені гендерній проблематиці. Зокрема дописувачі журналу аналізували погляди стосовно

гендерної проблеми О. Леснічної, О. Черняєвої, Н. Виноградової, Н. Хаткіної та ін. (2005. № 7-8. С. 115-127).

О. Гриценко та В. Шкляр писали, що «майже стало традицією завершувати кожне число журналу «Листами до редакції» (Гриценко, Шкляр, 2002, с. 96). Ці листи присвячувалися як актуальним та гострим проблемам суспільства, так і відомим особистостям різних сфер діяльності. Нерідко вони присилались дописувачами з-за кордону. На останній сторінці подавалася інформація про тих авторів, матеріали яких потрапили до номера. Проте після 2008 р. згадані рубрика зустрічається не часто. У примірниках, датованих 2012 р., вони зовсім відсутні.

За словами Тараса Федюка протягом 2005–2010 рр. «журнал змушений був призупинити вихід через постійний брак коштів і зміною інвесторів та засновників, головних редакторів і колективів» (Шебеліст, 2010, с. 549). Номери виходили із значним запізненням й спочатку потрапляли до тих передплатників, перед якими була заборгованість.

Віталій Пономарьов для «Телекритики» розповів, що 2008 року відбулася зміна засновника і перереєстрація «Сучасності». Новий редактор Віктор Мороз привніс радикальні зміни і традиційно стриманий стиль журналу поступився агресивно-розважальному, світла обкладинка стала траурно-чорною, знайомі обличчя авторів на графічних портретах важко впізнати, а текст став нечитабельним через замалий кегль (Пономарьов, 2009). Однак В. Мороз у «Колонці редактора» повідомляв, що «маємо амбітні плани й у змозі найближчим часом стати одним із найкращих журналів України, справжнім осередком вільної української думки» (Мороз, 2008, с. 4). Незважаючи на таку гучну заяву, В. Пономарьов зауважив, що вказаними діями редакційний колектив намагався перетворити «щомісячний часопис незалежної української думки» на «громадсько-політичне видання», яке за форматом виявилося б ближчим до тижневика.

За рік редакторської діяльності В. Мороза, як говорить Сергій Грабовський, «в журнал було вкладено більше коштів, ...ніж за десять минулих років, а кількість передплатників зменшилась – замість того, щоб зрости» (Грабовський, 2009). За словами Тараса Федюка, «традиційний читач «Сучасності» звик до формату: відкриває журнал, там добірка віршів, потім проза, потім серйозні наукові дослідження, статті, публіцистичні, аналітичні матеріали. І для нього зміна формату була певним культурним шоком» (Шебеліст, 2010, с. 550). Дуже важливо знати формулу «товстого» журналу в добу Інтернету, попси і вдало нею користуватися.

Після тривалої перерви у 2009 р. журнал знову очолив Тарас Федюк. Однак із середини 2010 р. до весни 2012 р. він повністю припинив свій вихід. Згодом інвестором стало видавництво «Спадщина-Інтеграл», яке спромоглося видати лише п'ять номерів «Сучасності». Наприкінці року воно офіційно оголосило про відмову від часопису і передало «всі права та обов'язки ... громаді в особі редакційної ради журналу», наголошуючи на тому, що «Сучасність» не може сама себе матеріально утримувати, а «додаткові кошти (пожертви, спонсорська підтримка, гранти залучити не вдалося» (Телекритика, 2012).

Висновки. Отже, незважаючи на те, що у другій половині ХХ століття в Радянському союзі існував культ особистості, цензура, політичні репресії, в результаті чого збільшилася кількість українських емігрантів, за кордоном сформувалися усі необхідні умови для розвитку еміграційної преси, яскравим прикладом якої став літературно-художній журнал «Сучасність».

Редакційний колектив, до якого входили творчі та громадсько активні люди, намагався висвітлювати увесь спектр проблем, які турбують українців на Батьківщині та в еміграції. Після переїзду часопису в Україну на початку її незалежності, його автори переймалися питаннями літератури, мистецтва, науки, культури, суспільного життя і створювали імідж «видання незалежної української думки». У теперішніх умовах, на жаль, в Україні важко вижити «інтелектуальному» виданню, тож через складне фінансове становище в 2013 р. «Сучасність» припинила своє існування.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Видавництво (2012). *Видавництво «Спадщина-Інтеграл» відмовилося від випуску журналу «Сучасність»* Телекритика. Електронний ресурс: http://www.telekritika.ua/news/2012-11-01/76414

Владимиров, В. М. (2007). *Історія української журналістики (1917-1991)*: Навч. посібн. Київ. 172 с.

Грабовський, С. (2009). Ave «Сучасність». *Телекритика.* Електронний ресурс: http://www.telekritika.ua/column2009-07-30/47070

Гриценко, О. М., Шкляр, В.І. (2002). *Основи теорії міжнародної журналістики.* Підручн. Київ. 304 с.

Грищенко, О. (1995). Діаспорна преса. Чуття родоводу. *Віче.* № 12. С. 113-121.

Губарець, В. В. (2008a). *Преса і книга діаспори: З історії видавничої діяльності українського зарубіжжя*. Київ. 263 с.

Губарець, В. В. (2008b). Українська етнічна преса у Північній Америці: історія і сучасність. *Збірник наукових праць інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка.* № 26. Київ. С. 83-94.

Євдокименко, І. М. (2012). Українська емігрантська преса про творчий доробок Софії Русової. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Соціальні комунікації». № 1027. Вип. 4. С. 115-119.

Здоровега, В. (2006). Іван Франко і українська публіцистика. *Збірник праць кафедри української преси і дослідницького центру історії західноукраїнської преси.* Вип. 7. Львів. Електронний ресурс: http://www.edu.ua/facultyjur/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Zdorovega.htm

Карпенко, В. О. (2003). *Преса і незалежність України. Практика медіа-політики 1988-1998 років*: Навч. посібн. Київ. 350 с.

Мороз, В. (2008) «Сучасність» буде сучасною. *Сучасність.* № 3-4. С. 3-5.

Пеленська, О. (2013). «Сучасність» без майбутнього. *Радіо Свобода.* Електронний ресурс: http://www.radiosvoboda.orgcontent/article/2290768.html

Пономарьов, В. (2009). Традиції та «Сучасність». *Телекритика.* Електронний ресурс: http://www.telekritika.ua/drukovani-zmi/2009-09-16/47943

Рахманний, Р. (1966). Без ненависті до нікого, з любов'ю до всіх українців. *Наша мета.* 5 лист. С. 16-19.

Шебеліст, С. В. (2010). «Журнал «Сучасність»: історія і розвиток інтелектуального видання». *Світові стандарти сучасної журналістики: зб. наук. пр.* Черкаський національний університеті імені Богдана Хмельницького; Інститут Медіа Права; Могилянська школа журналістики Національного університету «Києво-Могилянська академія», Черкаси. С. 548–551.

Шокало, О. (2006). Українська еміграція: причини і наслідки. *Віче.* № 15. С. 16-19.

References:

Hrabovskyi, S. (2009). Ave «Suchasnist». [Ave «Suchasnost»] *Telekrytyka.* Elektronnyi resurs: http://www.telekritika.ua/column2009-07-30/47070. [In Ukrainian].

Hryshchenko, O. (1995). Diasporna presa. Chuttia rodovodu [Diaspora press. A sense of pedigree]. *Viche.* № 12. C. 113-121. [In Ukrainian].

Hrytsenko, O. M., Shkliar, V.I. (2002). *Osnovy teorii mizhnarodnoi zhurnalistyky [Foundations of the theory of international journalism].* Pidruchn. Kyiv. 304 s. [In Ukrainian].

Hubarets, V. V. (2008). *Presa i knyha diaspory: Z istorii vydavnychoi diialnosti ukrainskoho zarubizhzhia [The press and the book of the diaspora: From the history of Ukrainian publishing activity abroad]*. Kyiv. 263 s. [In Ukrainian].

Hubarets, V. V. (2008). Ukrainska etnichna presa u Pivnichnii Amerytsi: istoriia i suchasnist [Ukrainian ethnic press in North America: history and modernity]. *Zbirnyk naukovykh prats instytutu zhurnalistyky KNU imeni Tarasa Shevchenka.* № 26. Kyiv. C. 83-94. [In Ukrainian].

Karpenko, V. O. (2003). *Presa i nezalezhnist Ukrainy. Praktyka media-polityky 1988-1998 rokiv [Press and independence of Ukraine. The practice of media policy in 1988-1998]:* Navch. posibn. Kyiv. 350 s. [In Ukrainian].

Moroz, V. (2008). «Suchasnist» bude suchasnoiu ["Suchasnost" will be modern.]. *Suchasnist.* № 3-4. C. 3-5. [In Ukrainian].

Pelenska, O. (2013). «Suchasnist» bez maibutnoho ["Suchasnost " without a future]. *Radio Svoboda.* Elektronnyi resurs: http://www.radiosvoboda.orgcontent/article/2290768.html. [In Ukrainian].

Ponomarov, V. (2009). Tradytsii ta «Suchasnist» [Traditions and " Suchasnost "]. *Telekrytyka.* Elektronnyi resurs: http://www.telekritika.ua/drukovani-zmi/2009-09-16/47943. [In Ukrainian].

Rakhmannyi, R. (1966). Bez nenavysti do nikoho, z liubov'iu do vsikh ukraintsiv [Without hatred for anyone, with love for all Ukrainians]. *Nasha meta.* 5 lyst. S. 16-19. [In Ukrainian].

Shebelist, S. V. (2010). «Zhurnal «Suchasnist»: istoriia i rozvytok intelektualnoho vydannia» ["Suchasnost" magazine: history and development of the intellectual edition.]. *Svitovi standarty suchasnoi zhurnalistyky: zb. nauk. pr. Cherkaskyi natsionalnyi universyteti imeni Bohdana Khmelnytskoho*; Instytut Media Prava; Mohylianska shkola zhurnalistyky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia», Cherkasy. S. 548–551. [In Ukrainian].

Shokalo, O. (2006). Ukrainska emihratsiia: prychyny i naslidky [Ukrainian emigration: causes and consequences]. *Viche.* № 15. S. 16-19. [In Ukrainian].

Vladymyrov, V. M. (2007) *Istoriia ukrainskoi zhurnalistyky (1917-1991) [History of Ukrainian journalism (1917-1991)]:* Navch. posibn. Kyiv. 172 s. [In Ukrainian].

Vydavnytstvo (2012). *Vydavnytstvo «Spadshchyna-Intehral» vidmovylosia vid vypusku zhurnalu «Suchasnist» [The publishing house "Heritage-Integral" refused to publish the magazine "* Suchasnost*"].* Telekrytyka. Elektronnyi resurs: http://www.telekritika.ua/news/2012-11-01/76414. [In Ukrainian].

Yevdokymenko, I. M. (2012). Ukrainska emihrantska presa pro tvorchyi dorobok Sofii Rusovoi [Ukrainian émigré press about the creative work of Sofya Rusova]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Sotsialni komunikatsii».* № 1027. Vyp. 4. S. 115-119. [In Ukrainian].

Zdoroveha, V. (2006). Ivan Franko i ukrainska publitsystyka [Ivan Franko and Ukrainian journalism]. *Zbirnyk prats kafedry ukrainskoi presy i doslidnytskoho tsentru istorii zakhidnoukrainskoi presy.* Vyp. 7. Lviv. Elektronnyi resurs: http://www.edu.ua/facultyjur/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Zdorovega.htm. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2024*

УДК 78:141.319.8(477)“20“
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-90-98

The image of human and the world in contemporary music: anthropological dimensions of Ukrainian composers' works in the socio-cultural continuum

Olena Ye. Vereshchahina-Biliavska
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.
PhD (Art History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: beverlena@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4559-0230
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=AuthorProfile&authorId=57216869285
WOS Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEZ-6362-2022

Abstract.

Based on the principles of historical and systemic approaches and methods of hermeneutical and philosophical anthropological analysis, ***the author of the article aims*** *to identify the peculiarities of the content of the world model and the model of a human in Ukrainian music of the last third of the twentieth and twenty-first centuries in comparison with Western European music and to characterize the composer's vision of the world order in the time of open Russian aggression in Ukraine.* ***The research methodology is based*** *on systemic and historical approaches that allow us to consider a single musical text as a subsystem of a higher-order system, taking into account its socio-cultural context.* ***The scientific novelty*** *of the study is to identify the specifics of the artistic outlook of Ukrainian artists of the last third of the twentieth and twenty-first centuries, which is the result of studying their work in the anthropological dimension.* ***Conclusions.*** *The anthropological essence of the music of contemporary Ukrainian composers lies in a certain non-contradictory polarity, when an ironic and fragmentary worldview is organically combined with religious search; awareness of chaos and apocalyptic culture – with an attempt to find support in religion in its various variants. That is why the hero in contemporary music has a dual essence: he is both a marginalized person and at the same time a person with a strong spiritual foundation. This polarity is caused by the crisis mentality of the modern post-totalitarian society. The specificity of the content of Ukrainian wartime music is that in the first year of the war, composers sought to directly embody the reaction to the atrocities they saw, which manifested itself in the increased expressiveness of the expression, and in 2023 we can already observe attempts to philosophically comprehend the topic of the confrontation between good and evil, the formation of a systemic view of the world in times of war, in which there is a place for different feelings and different areas of private life.*

Keywords: *world model, human model, postmodernism, polystylistics, monostylistics of a new type, religiosity, spiritual genres, meditation, Russian-Ukrainian war.*

Образ людини і світу в сучасній музиці: антропологічні виміри творчості українських композиторів у соціокультурному континуумі

Олена Верещагіна-Білявська
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)
e-mail: beverlena@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4559-0230
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=AuthorProfile&authorId=57216869285
WOS Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEZ-6362-2022

Анотація.

Спираючись на принципи історичного і системного підходів та методи герменевтичного і філософсько-антропологічного аналізу, автор статті ставить за ***мету*** *виявити особливості змісту світомоделі та моделі людини в українській музиці останньої третини XX–XXI століття у порівнянні із західноєвропейською музикою та охарактеризувати композиторське бачення світопорядку у часі відкритої російської агресії в Україні.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на системному та історичному підходах, які дозволяють розглянути окремий музичний текст в якості підсистеми системи вищого порядку з урахуванням його соціокультурного контексту.* ***Наукова новизна*** *полягає у*

виявленні специфіки художнього світогляду українських митців останньої третини XX – XXI ст., що є наслідком вивчення їх творчості в антропологічному вимірі. ***Висновки.*** *Антропологічна сутність музики сучасних українських композиторів полягає у певній несуперечливій полярності, коли іронічне і фрагментарне світобачення органічно поєднується з релігійними пошуками; усвідомлення хаосу й апокаліптичності культури – зі спробою знайти опору в релігії в її різноманітних варіантах. Тому й герой у сучасній музиці володіє подвійною сутністю: він і маргінал, і водночас – особистість з міцною духовною опорою. Така полярність спричинена кризовою ментальністю сучасного посттоталітарного суспільства. Специфіка змісту українського музичного мистецтва воєнного часу полягає у тому, що у перший рік війни композитори прагнули безпосередньо втілити реакцію на побачені звірства, що проявилося у підвищеній експресивності висловлювання, а вже у 2023 році спостерігаємо спроби філософського осмислення теми протистояння добра і зла, формування системного погляду на світ у часі війни, в якому є місце і різним почуттям, і різним галузям приватного життя.*

Ключові слова: *світомодель, модель людини, постмодернізм, полістилістика, моностилістика нового типу, релігійність, духовні жанри, медитативність, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. Активізація інтеграційних процесів у художній культурі, активність якої спостерігається з останньої третини XX ст., призвела до розширення змістових і стильових меж окремих національних професійних шкіл, переосмислення мистецьких надбань минулого, різноманітності художніх світоглядів і способів їх втілення у мистецтві. Так, полістилістика, моностилістика нового типу, хеппенінг та ін. у музиці демонструють не просто різні принципи композиторського мислення, але й різні уявлення митців про світомодель і модель людини. Зокрема, полістилістика з її знущанням над традицією демонструє критичне ставлення до культурних авторитетів, хеппенінг – бажання творити «тут і зараз» за участі слухачів і глядачів, а моностилістика нового типу – глибоку рефлексію над глобальним проблемами людського буття, що часто втілюється шляхом глибокого занурення у жанрову сферу духовної музики різних релігійних традицій. Щоразу спостерігаємо і відповідну обраному типу композиторського мислення концепцію світопорядку і людини у ньому. Події активної фази російсько-української війни також знайшли своє безпосередньо відображення у творчості українських композиторів, що, в свою чергу, потребує наукового осмислення в антропологічній площині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вітчизняне і зарубіжне історичне й теоретичне музикознавство з різних позицій активно досліджує музику останньої третини XX – XXI ст. Так, у багатьох працях розглядаються проблеми трансформації жанрової системи, нових принципів стилеутворення, використання новітніх композиторських технік тощо. Проте, дослідники найчастіше зосереджують свою увагу на окремих проблемах сучасної музики, не вдаючись до антропологічних узагальнень та до розгляду проблеми відображення у музиці певної світомоделі й моделі людини, що є важливим аспектом розуміння змісту й концепції музичного твору. Ще О. Потебня (Потебня, 1992) вказував на те, що музика кожного історичного періоду і певного суспільства відображує рівень його морального та інтелектуального розвитку. Л. Кияновська наголошує на важливості дослідження парадигми зв‘язку «духовний світ людини – звукове мистецтво», необхідного «для повноцінної адаптації в сучасному глобалізованому звуковому просторі, тобто з урахуванням актуальних соціологічних передумов. Знання механізмів дії музики на людину й суспільство, безперечно, позитивно вплине на запити, смаки й потреби наступної генерації, зорієнтує в полі істинних і фальшивих цінностей музичної культури, усвідомить коригуючий вплив музики на психоемоційний стан» (Кияновська, 2019, с. 233). Українська дослідниця акцентує увагу на тому, що «пізнання спільних законів розвитку як окремої людини, так і людства в усій багатоманітності – та музики як найповнішого, найточнішого дзеркала його буття, очевидно, має стати одним з основних пріоритетів сучасної гуманістичної науки» (Кияновська, 2019, с. 233).

Антропологічний підхід до вивчення музики лише набуває свого поширення впродовж двох останніх десятиріч. Вагомими у цій площині є праці О. Козаренка (Козаренко, 2002) та Ю. Чекана (Чекан, 2009). Авторка статті також неодноразово маркувала актуальність дослідження антропологічних аспектів музичного твору та усвідомлення специфіки втілення засобами музичної виразності світомоделі та моделі людини у музичних текстах (Vereshchahina-Biliavska, Mozgalova, Baranovska, Moskvichova & Cherkashina O., 2021; Vereshchahina-Biliavska, Cherkashyna, Moskvichova, Yakymchuk, & Lys, 2021).

Особливо цікавою для дослідників постає українська музика останньої третини XX – XXI ст., адже у зазначений період можна спостерігати за творчістю композиторів декількох поколінь, чиї світогляди кардинально відрізнялися один від одного. Так, старше покоління належить до тих митців, чию творчість на етапі становлення і професійного зростання жорстко регламентували ідеологічні норми радянського режиму і принципи «соціалістичного реалізму».

…….

Вивільнення від комуністичного режиму дозволила цим митцям кардинально переосмислити власні світоглядні засади, що безпосередньо відобразилося в їх творчості. Музика українських композиторів різних поколінь яскраво демонструє специфіку перебігу художніх процесів спочатку на пострадянському просторі, позначеному соціальними катастрофами і ментальними зрушеннями, а нині – й в умовах російсько-української війни, що актуалізували проблему національної самоідентифікації.

Антропологічний підхід при вивченні особливостей функціонування традицій духовної музики в творчості сучасних українських митців застосовує дослідник і композитор О. Козаренко (Kozarenko, 2002), який сам неодноразово звертався у своїх композиціях до жанрових і стильових канонів християнської музики. У результаті аналізу хорових творів Є. Станковича та В. Сильвестрова музикознавець Ю. Чекан розкриває особливості індивідуальних варіантів інтонаційного образу світу, презентованих музикою цих композиторів (Чекан, 2009).

При дослідженні суспільної ситуації функціонування музики кінця радянської і початку пострадянської доби П. Шмельц (Schmelz, 2009) також спирається на засади антропологічного підходу, аналізуючи, поміж інших, творчість Валентина Сильвестрова. Спираючись на аналітичні методи психології, соціології, літературознавства та культурології, М. Чизмич (Cizmic, 2011) досліджує музику композиторів Східної Європи останньої третини ХХ ст. у соціокультурному контексті. М. Чизмич подає низку нарисів, в яких виділяє способи рефлексії композиторів і слухачів над питаннями історичних травм і втрат. Аналізуючи типові посмодерністські прийоми (зокрема цитування, фрагментація), дослідниця віднаходить музичні аналогії з психологічними та емоційними реакціями пострадянського суспільства на травму та горе. М. Чизмич доводить, що музика здатна допомогти людині усвідомити свої емоції, інтерпретувати спогади та створити відчуття колективної ідентичності. Проте, дослідниця зосереджує свою увагу виключно на музиці 1970-1980-тих років, обґрунтовуючи тим, що саме у цей період позначений переосмисленням наслідків Другої світової війни та епохи правління Й. Сталіна. У поле наукового інтересу М. Чизмич потрапляють твори Альфреда Шнітке (Росія – Німеччина), Арво Пярта (Естонія), Генріка Горецького (Польща) та ін. Творчість українських митців, яка у зазначений період була позначена низкою новацій, залишилася поза увагою дослідниці.

Частково проблем музики на пострадянському просторі торкається й В. Адаменко (Adamenko, 2007) у ґрунтовному дослідженні неоміфілогізму у музиці, притаманного тоталітарним режимам. Застосування антропологічного й міждисциплінарного підходів, які об'єднали методи дослідження різних галузей культури (музики, міфології, семіотики, філософії, релігії, антропології), дозволило розкрити проблему віддзеркалення суспільної свідомості у музичних текстах. Неоміфологізм ми вважаємо ментальною компонентою, втіленою у творах різного стильового спрямування. В. Адаменко вважає, що атрибутом неоміфологізму в музиці є техніка полістилістики.

На сьогодні поза увагою науковців залишається українська музика останнього десятиріччя, створена у ситуації жорсткого протистояння російської імперської світоглядної системи та ціннісних орієнтацій українського народу. Осмислення подій двох революцій, збройного конфлікту на Донбасі та відкритої російсько-української війни знайшло своє відображення у численних творах українських митців, які потребують і свого наукового осмислення.

Мета статті. Спираючись на принципи історичного і системного підходів та методи герменевтичного і філософсько-антропологічного аналізу, автор статті ставить за *мету* виявити особливості змісту світомоделі та моделі людини в українській музиці останньої третини ХХ–ХХІ століття у порівнянні із західноєвропейською музикою та охарактеризувати композиторське бачення світопорядку у часі відкритої російської агресії в Україні. Поставлена мета вимагає розв'язання низки завдань, які полягають у необхідності охарактеризувати світомодель і модель людини у західноєвропейському музичному мистецтві епохи постмодернізму; здійснення герменевтичного і філософсько-антропологічного аналізу творів українських композиторів; визначення ключових світоглядних рис пострадянської музики та її порівняльний аналіз із художніми концепціями західноєвропейського мистецтва.

Матеріал статті складають твори українських композиторів авангардного спрямування, чия рання творчість припала на період 1960-70-х років, а зрілість – на період активних процесів руйнування усталеної радянсько-колоніальної системи. Також було залучено твори українських композиторів різних поколінь, в яких здійснено спробу художнього осмислення подій останнього десятиріччя.

Було здійснено попередній антропологічний аналіз творів українських композиторів Золтана Алмаші, Олега Безбородька, Бориса Буєвського, Леоніда Грабовського, Лесі Дичко, Сергія Зажитька, Алемдара Караманова, Олександра Козаренка, Євгена Петриченка, Вікторії Польової, Володимира Рунчака, Валентина Сильвестрова, Євгена Станковича та ін.

Виклад основного матеріалу. Першим кроком в усвідомленні антропологічної специфіки української музики останньої третини XX – XXI ст. є розуміння основних рис західноєвропейського художнього світогляду вказаного періоду. Постмодернізм як особливий духовний стан епохи другої половини XX ст. характеризується самоусвідомленням кризового сприйняття дійсності, що проявилося у посиленні у мистецтві відчуття відчаю, розгубленості і вичерпності буття. Західноєвропейський варіант постмодернізму яскраво втілює розрив соціальних і духовних зв'язків життя, втрату моральних орієнтирів у світі, що знайшло своє відображення у мистецтві. Головними характеристиками постмодерністського художнього світогляду постають дисгармонія і деструкція, що втілюють бачення світу як жахливого і химерного. Вказані світоглядні принципи у музиці проявляються у хаотичності, фрагментарності і колажності. Ідея усвідомлення принципів світопорядку часто здійснюється митцями через осмислення досвіду минулих епох. Зовні у постмодерністських музичних творах це виражається у поєднанні контрастних стильових елементів, цитат з інших періодів мистецтва. Це привносить у музику певну хаотичність, яка, з одного боку, відображає безлад абсурдного світу, а з іншого – спробу його усвідомлення. Така певна суперечливість художнього тексту, що слугує втіленням суперечливості світу, спричинила різноманітність його інтерпретацій.

Людина у такій культурі досить часто постає маргінальною істотою на перехресті різних епох. Людська природа визначається кризою буття. Звідси – особлива емоційна вразливість постмодерністської особистості, її іронія і скептицизм. Світобачення героя художнього тексту часто можна виразити словосполученням «дивний погляд дивної людини на дивний світ».

Міфічність, яка панує у постмодерністському світогляді, часто підноситься до філософського рівня. Дидактичне завдання міфу – усвідомити індивідуальне в аспекті всезагального, у контексті вічності. Проте міфотворчість у західноєвропейському варіанті часто спирається на постмодерністську іронію, у той час, як в українське мистецтво постмодернізму міфотворчість проникає в якості ідеологічної норми.

Отже, в якості головних рим західноєвропейської постмодерністської світомоделі можна визначити химерність, дисгармонійність, відсутність цілісності та замкнутість усередині самого себе. Модель людини-маргінала у цій світоглядній системі вирізняється іронічністю, скептицизмом, усвідомленням абсурдності буття. Згідно таких світоглядних позицій, мистецтво часто апелює до несвідомого, прагне до руйнування канонів, використання колажу, що призводить до фрагментарності і хаотичності художніх текстів. Складність їх тлумачення полягає у тому, що багатомовність стилів і технік, що створює нову універсальність, призводить до різноманітності їх тлумачення.

Західноєвропейський постмодернізм в якості провідних пропонує дві теми – усвідомлення світогляду неєвропейського Сходу і християнських постулатів в інтерпретації різних конфесій. Обидві теми яскраво представлені вже в творчості О. Мессіана, Дж. Кейджа, К. Штокхаузена. Тяжіння до духовної тематики також є типовим для музики пізнього О. Мессіана. Саме ці дві теми надалі знайдуть своє різнобічне втілення і у творчості українських композиторів, зокрема В. Сильвестрова, Є. Станковича, М. Шуха, Л. Дичко, А. Караманова та багатьох інших, одразу у час розвалу радянського режиму. До цього ж, у часи хрущовської «відлиги» і подальшої епохи «застою» їх творчість була скута ідеологічними і стилістичними нормами псевдометоду «соціалістичного реалізму», у межах яких музика продовжує рефлексувати і на тему осмислення жертв Другої світової війни, «великої перемоги радянського народу під приводом комуністичної партії», розвінчання «світового зла» у вигляді фашизму, побудови «світлого комуністичного майбутнього». У відшліфованих з ідеологічних позицій творах офіційних композиторів радянського режиму світ постає чітко структурованим на добро і зло, правдиве й оманливе, істинне й хибне. Лише одиницям вдалося у межах принципів тоталітарної культури відобразити елементи постмодерністського художнього світобачення. Одними з перших українських композиторів, в музиці яких проявляється фрагментарне, калейдоскопічне й іронічне начало у вигляді «гри стилями», стали Борис Буєвський з його Першою симфонією (1965) та Євген Станкович зі своєю Симфонією «In modo collage» (1971). Так, використання техніки полістилістики у симфоніях Б. Буєвського дозволяє втілити картина світу не цілісну та ідеологічно структуровану, а фрагментарну, хаотичну, подану крізь призму іронічного й скептичного світобачення. Якщо для західноєвропейських композиторів колаж на той час вже був звичною технікою, то в українській радянській музиці саме у вказаних творах Б. Буєвського і Є. Станковича констатуємо послідовне й семантично обґрунтоване її використання.

Світоглядні ідеї постмодернізму з усією повнотою втілилися з падінням радянської імперії у державах, що утворилися на її уламках, зокрема й у творчості українських митців. Постмодерністські ідеї кадровості і фрагментарності, іронічності, провокативності та деструктивності чи не найяскравіше проявляються в творчості українських композиторів Володимира Рунчака, Сергія Зажитька, Золтана Алмаші 1990 – 2000-х років. Західноєвропейська культура вже перейшла на новий щабель свого розвитку, який часто

називають постпостмодернізмом, а в українській художній творчості спостерігаємо лише опанування стилями і методами композиторського мислення, притаманними саме постмодернізму. Їдка іронія, знущання над смаками, абсурдність людських дій в усій повноті постає у композиції С. Зажитька «Фалосипед» для шести виконавців. Митець у межах логічно вибудованої музичної форми створює театральну виставу, в якій, окрім танцівниці у білому, інструменталісти виступають акторами. Іронія і навіть хуліганство як усвідомлені складові задекларованої світомоделі проявляються у використанні в якості музичних інструментів найнесподіваніших предметів, зокрема гофрованих шлангів від пилососа, шурупів, залізного листа, мегафону. «Фалосипед» шокує публіку, проте С. Зажитько в такий епатажний спосіб пояснює своє бачення основи світобудови, адже фалічні символи притаманні первісні культурі, танцівниця у білому втілює ідею незайманості, а інструменталісти, що оточують її, утворюють коло як символ уявлення про час у первісній культурі. Сам композитор в інтерв'ю вказував на часте бажання давати своїм творам шизоїдні і волаючі назви. Щодо концепції «Фалосипеду» він висловлюється наступним чином: «У цьому творі я відштовхувався від назви. Мені прийшло в голову поєднати ці два слова «фалосипед». І я зрозумів, що з цих символів – лінії та кола можна створити цілу концепцію. Крім того, мені подобається оформляти деякі твори, які пов'язані з жанром перформансу, – якихось квазіархаїчних, язичницьких ритуалів. У цьому творі все це дуже органічно поєднується. Тут усе повинно мати характер ритуального дійства, що зрештою і вийшло. Це не конкретний ритуал, а тільки моя уява про ритуал у стилі постмодерну» (Фізер, 209, с. 202).

Викривлений світ, погляд на який залежить від інтерпретатора і слухача, постає у циклі «Пісні народів світу» С. Зажитька. Творчість цього композитора є, мабуть, найбільш провокативною поміж сучасних українських митців (окрім «Фалосипеда», згадаємо «Ось так!», «Граючий м'яч», «Епітафія маркізу де Саду», «Погана музика»).

Немузичні інструменти як спосіб дратування публіки використовує і З. Алмаші у композиції «ван-гог» (назву твору автор навмисне подає з малої літери і через знак дефісу), зробивши солістом чавунну пательню. Подібні опуси українських митців є музичним «перегукуванням» з прозою Ю. Андруховича як одного з найепатажніших українських письменників-постмодерністів.

У музиці В. Рунчака, яка балансує на межі авангардного епатажу і філософського осмислення сучасного буття, часто постає його громадянська позиція. Так, одним з принципів композитора є відмова від усіх державних нагород, які давно себе дискретували і є пережитком радянського минулого. Окрім постійного маркування цієї позиції у різноманітних інтерв'ю, В. Рунчак задекларував свою позицію у творчості композицією «Дайте дві Шевченківські премії всім, хто хоче одну» для двох саксофонів.

Отже, у композиціях вказаних композиторів з усією повнотою розкрито іронічний погляд на світ, усвідомлення його фрагментарності як типові світоглядні особливості постмодернізму. Інша сторона постмодерністського світобачення – глибока рефлексія над проблематикою сучасного буття, що унаочнюється у такому принципі композиторського мислення, як медитативність. Прагнення до постмодерністської медитативності відчутне у творах Алемдара Карманова, Олександра Щетинського, Михайла Шуха, Валентина Сильвестрова та багатьох інших українських митців.

Антропологічний аналіз низки творів українських композиторів періоду незалежної України підтверджує тезу про те, що у вітчизняній музиці з усією повнотою втілюється постмодерністський світогляд. Проте, на відміну від західного варіанту, в творчості українських композиторів цей світогляд втілюється з деяким запізненням від західноєвропейського на 30-40 років.

Рефлексія як спосіб світобачення у сучасній українській музиці втілена за допомогою так званої «нової релігійності», притаманній усій культурі останньої третини XX – початку XXI ст. У ній поєднано і звернення до релігійної тематики, і реставрацію старовинних жанрових моделей духовної музики, і тяжіння до східної медитативності. Суперечлива картина світу постає у багатьох творах А. Караманова, в яких поєднуються християнські апокаліптичні мотиви і східне відчуття гармонічності світу (зокрема, цикли симфоній «Совершишася» (1965-1966), «Бисть» (1976-1980). У річище «нової релігійності» розгортаються композиції Лесі Дичко («Літургії», 1989-2002); Ігоря Щербакова («Покаянний стих» для скрипки та струнного оркестру, 1989, камерні симфонії «ARIA-PASSIONE» 1992, 2000, кантата «Stabat Mater», 1992), «Agnus Dei», 1996, «Богородице, Діво, радуйся», 1998, музично-сценічне дійство «Ісус»,1998); Володимира Рунчака («Kyrie eleison», 1990, «На смерть Ісуса», «Молитва»,1993, камерна симфонія «Духовні піснеспіви», 1988, Реквієм, 1990), Олександра Козаренка (опера «Час покаяння», 1998, Чакона для симфонічного оркестру, 1990, Пасакалія на галицьку тему для органу, 1989, «Ірмологіон» для струнних інструментів,1988); В. Польової (Хорову симфонія «Світлі піснеспіви» для мішаного хору й камерного оркестру, 2016, «Богородичні піснеспіви» для солістів і мішаного хору на канонічний текст, 2009 – 2013, «Моління тепле» на канонічний текст для сопрано та жіночого хору a cappella, 2007, триптих на канонічні

тексти «Мати Світла», 2003, кантата «Слово» на текст св. Симеона Нового Богослова для сопрано, мішаного хору й симфонічного оркестру, 2002) та багатьох інших митців.

Можна також констатувати, що в творчості сучасних українських композиторів органічно поєднуються два постмодерністські світоглядні полюси – деструктивного світобачення і прагнення до гармонії.

Аналізуючи творчість митців, що знаходилися в авангарді радянського мистецтва 1960-1980-х років, поміж яких є й постать В. Сильвестрова як одного з провідних композиторів сучасної України, П. Шмельц (Schmelz, 2009) висуває тезу про те, що їх композиції були не зовсім «радянськими», але й не «антирадянськими». Це, на його думку, втілювало так звані подвійні стосунки громадян того часу з державою. Також П. Шмельц стверджує, що так зване «пом'якшення» радянської авангардної музики, закінчення її «неофіційного» періоду у середині 1970-х років пов'язане із закінченням музичної відлиги. Проте, автор статті схильна пов'язувати цей процес з так званим «поставангардним синдромом», який дуже часто проявляється у новій орієнтації на традицію, тяжінням до простоти та ясності, до відродження у новій історичній ситуації старих музичних жанрів і форм.

У ситуації російсько-української війни спостерігаємо дві промовисті і взаємопов'язані тенденції – втілення сучасними вітчизняними композиторами теми жертв російської агресії та підвищений інтерес світової спільноти до українського мистецтва. В українській музиці воєнних років з особливою силою втілюються головні ментальні риси нашого народу – глибокий ліризм, обожнювання своєї землі та онтологічний оптимізм. Одними з перших тему оплакування жертв війни в оркестрових композиціях розкрили Вікторія Польова та Золтан Алмаші. «Буча. Lacrimosa» В. Польової створено під враженням від світлин страшних звірств у місті, які побачила композиторка. В інтерв'ю Kyiv Daily вона розповідає наступне: «Тоді я майже згоріла од відчаю, від неможливості жити далі. Це – споглядання того, як душі закатованих, зґвалтованих, розстріляних українців підіймаються до неба, як струмки. Це – свідоцтво втрати раю людяності. Це назавжди залишиться страшною раною. І цей твір – єдина можливість вижити для мене. Попіл Бучі стукає у моє серце» (Цит. за Найдюк, 2022). Та й сама музика створювалася у Києві впродовж весни-літа 2022 року під звуки вибухів. «Ця музика створена ніби на розриві природного плину життя: планетарна скорбота за загиблими буквально перетворює нормальну для людини горизонталь часу на тугий вузол безвиході. Перед слухачем – свідком подій – постає мученицьке коло» (Наумова, 2022, с. 254). Проте цей твір, окрім втілення невимовного болю, володіє й глибинним онтологічним оптимізмом. Композиторка стверджує, що у творі втілено не лише авторське споглядання війни, але «й щастя від того, що життя квітне, буяє попри все. І війна згине. І навіки згинуть ті, хто її розв'язав» (Цит. за Найдюк, 2022). В. Польова ніби залучає слухача спочатку у коло кривавих подій, а наприкінці твору – у світ катарсису.

Музичний відгук на події у Бучі знаходимо і в творчості одного з найстарших композиторів авангардного спрямування – В. Сильвестрова, музика якого ще з 1960-х років була символом нового українського мистецтва. Меморіалом жертвам став цикл з трьох фортепіанних п'єс, що викликає асоціаціями з його знаменитими «Тихими піснями» завдяки виваженій емоційності, глибокій зосередженості, медитативності, молитовності, що підносять музичні образи до рівня сакральності. Інтонаційний образ світу, створений у цих п'єсах, можна визначити словами Н. Герасимової-Персидської як «перебування у сфері узагальненого, довготривалого, «вічного» … де всі поривання нікуди не ведуть і згасають…» (Герасимова-Персидська, 1997, с.23). Біль у цій музиці В.Сильвестрова розчиняється у спокої та молитві.

«Місто Марії» З. Алмаші було написано на замовлення всесвітньо відомої диригентки українського походження Оксани Линів, яка від самого початку своєї творчої діяльності на світовій симфонічній сцені виступала популяризаторкою української музики. Вона запропонувала композитору створити музику для струнного оркестру, інспіровану знаменитим «Адажіо» С. Барбера, яке у 2004 році слухачі ВВС назвали одним з найтрагічніших музичних творів. «Місто Марії» можна класифікувати як гімн-реквієм, в якому є і музичне втілення звуків вибухів бомб, і трагічний стогін, і тиха колискова, що з'являється у коді і як плач за загиблими мешканцями міста, і як надія на відродження.

Музика В. Польової і З. Алмаші володіє великим емоційним впливом, у ній гранично оголено ідею протистояння сил добра і зла. Саме тому можемо констатувати тут певний неоромантизм, адже саме романтична музика також має подібні характеристики. Усвідомлення недосконалості світу, притаманне романтизму, відроджується у нових стильових умовах, доповнюючи художній світогляд гострим відчуттям його (світу) дегуманізації.

Після ракетного обстрілу Будинку офіцерів у Вінниці 14 липня 2022 р. Олег Безбородько створив «Kommos 2022» для струнних, гобоя і великого барабана. Назва твору нагадує слухачам про давньогрецьку трагедію, адже коммос є піснею-плачем, яку, зазвичай, виконували у кульмінаційний момент відображення горя й жаху. Гобой соло постає ніби

актором давньогрецького театру, а струнний оркестр – хором у трагедії, який виступає коментатором дійства. На відміну від охарактеризованих творів З. Алмаші та В. Польової, «Коммос 2022» О. Безбородька втілює апокаліптичну картину світу, відчай, біль і безвихідь.

Якщо українська академічна музика першого року війни просякнута відчуттям нестерпного болю, то у 2023 році з'являються твори, в яких можна спостерігати певний відхід від трагічних подій і спробу через музику узагальнити трагічний досвід. Прикладом такого твору є «Concerto grosso з «позитивом» Євгена Петриченка. Цей твір для чотирьох скрипок, альта, віолончелі, контрабаса, клавесина, органа-позитива, теорби та солістів-вокалістів М. Довгань вважає віддзеркаленням життя сучасної людини: «Наші емоції стали гіпертрофованими і схожими до барокових афектів: якщо ми радіємо звільненню територій, то ця радість б'є через край, якщо чуємо про смерть героя – відчай спустошує. Часом емоції різко змінюють одна одну: новини одна за одною кидають в холодний піт, паралельно з тим чуємо приємні вісті, втілюємо свою найзаповітнішу мрію і знову падаємо в безнадію через черговий біль» (Довгань, 2023). Залучивши інтермедіальні засоби (кожна частина циклу отримала відповідну анімаційну ілюстрацію, яку слухачі бачили у своїх мобільних застосунках), композитор за їх допомогою розкриває концепцію твору. На екранах телефонів слухачі бачили квіти Катерини Білокур, фантастичних звірів Марії Приймаченко, малюнки з будинку Поліни Райко, графіті Бенксі. Ці анімації, з одного боку, представляють мирний мистецький світ, а з іншого – слугують нагадуванням про війну, адже музей М. Приймаченко зруйновано у часі російсько-української війни, а будинок в Олешках з розписами М. Райко затоплено у результаті підриву Каховської дамби. Та й окремі графіті Бенксі створювалися вже під звуки сирен.

Поетичну основу «Concerto grosso з «позитивом» склали тексти народних пісень та вірші різних авторів, створені від початку війни у 2014 р. Їх усіх об'єднує рефлексія на тему переживань людини у часі війни. Так, головним образом вірша Романа Меліша (ч. 2) став сніг на «їжаках», в якому відчуті і жахлива природна краса воєнного пейзажу зими 2022 р., і надія на весну: «Я ще не готовий до такого снігу на «їжаках». Але я знаю, що цей сніг – це ознака того, що наступною буде весна». Поезія Надії Косаревич (ч.11) зосереджується на розкритті буденних почуттів, поміж яких радість від спілкування з коханим. «Перевізник снів» Олександра Козинця (ч. 4) навіює образи кохання.

Є. Петриченко поетичною основою деяких частин зробив вірші митців, життя яких трагічно обірвала війна – Вікторії Амеліної (була поранена під час обстрілу Краматорська 27 червня 2023 р. і згодом померла у лікарні) та Володимира Вакуленка (застрелений росіянами у 2022 р. поблизу м. Ізюм). «Він знає» В. Амеліної (ч. 9) просякнутий емоціями очікування дзвінка від коханого з фронту: «і десь на тому кінці країни він завмирає/ вглядається в чорну тишу в чужій зеленці/ вглядається в імовірності, фарт, бінокль /і пише: я завжди тобі дзвонитиму у неділю».

З віршів В. Вакуленка композитор обрав ті, які були написані для сина поета – «День народження кульбабки» (ч. 6) і «Татусева колискова» (ч. 7). «Спи мій вередулько» – з ніжністю співає батько. Батько, якого закатували росіяни під час окупації Ізюму. «Хмарки найсолодші» тепер будуть для тата» (Довгань, 2023).

Текст народної пісні «Ой як давала та мати дочку», покладений в основу п'ятої частини «Українське весілля» записаний у селищі Рибінське Волноваського району Донецької області. «Сам факт уже болюче резонує із сьогоденням. Драматичним є і сюжет пісні: матір віддала доньку у чужу сторінку і «заказала, щоби сім год не бувать». Донька не витримала без матері, перетворилась на голубку й полетіла до саду батьків. Кульмінаційним моментом є остання строфа: «Не ганяй, синочок,/ Не ганяй галочок, / То ж наша дитина» (Довгань, 2023). Поєднання текстів різних поетів, вокальних та інструментальних частин, доповнюється поєднанням стильових елементів різних епох і жанрів: музична мова «Concerto grosso з «позитивом» насичена алюзіями на середньовічний мотет і хоральні прелюдії, бароковими риторичним фігурами, звукозображальними фрагментами, поліфонічними нашаруваннями остинатних ліній на кшталт мінімалістичних патернів, фольклорними награваннями та романтичною експресію. Картина світу цього «Concerto grosso» постає як синергія відчаю і надії, жаху і мрії, болю і первозданного спокою. Є. Петриченка не зосереджується на зображенні окремої складової світомоделі, а розкриває її в усій повноті.

Висновки. У результаті філософсько-антропологічного і герменевтичного аналізу творів українських композиторів останньої третини XX – початку XXI ст. можна прийти до висновку про те, що антропологічна концепція сучасної музики полягає у прагненні поєднати непоєднуване. Розвиваючись у річищі постмодернізму, творчість українських митців, з одного боку, у свій спосіб втілює типові принципи постмодернізму, а з іншого – демонструє специфіку художнього мислення посттоталітарної культури. Полістилістика, що знаходить своє різноманітне втілення у композиціях багатьох митців, демонструє не лише ігрову сутність сучасного мистецтва та фрагментарність бачення світомоделі, але й здатна втілити полярність мислення: усвідомлення хаосу й

апокаліптичності культури, з одного боку, і спробу знайти опору у релігії в її різноманітних варіантах, з іншого. Тому й герой у сучасній музиці володіє подвійною сутністю: він і маргінал, і водночас – особистість з міцною духовною опорою. Така полярність, на нашу думку авторів, була наслідком кризи ментальності посттоталітарного суспільства, яке впродовж понад двадцяти років з болем прощалося з наслідками радянського колоніалізму і не завжди чітко усвідомлювало вектор свого подальшого розвитку. Звідси – й постійний невтомний пошук митців, що опинилися на роздоріжжі сучасної культури.

Остаточне усвідомлення напряму шляху прийшло до українського суспільства, на нашу думку, лише з початком активної фази російсько-української війни, що одразу знайшло своє віддзеркалення у змісті музики. 2022 рік позначений творами, що, у більшості своїй, безпосередньо втілюють реакцію на побачені звірства. У 2023 році спостерігаємо спроби філософського осмислення протистояння добра і зла, формування системного погляду на світ у часі війни, в якому є місце і різним почуттям, і різним галузям приватного життя. Проте, цілковито об'єктивний науковий погляд на антропологічний зміст музичного мистецтва воєнних років наразі вважаємо неможливим з причин занадто короткої історичної відстані, адже лише через декілька років, охопивши повну панораму української музичної творчості періоду війни, можна буде створити її антропологічну парадигму.

Подяка. Автор статті висловлює щиру подяку всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

Adamenko, Victoria (2007). *Neo-Mythologism in Music: From Scriabin and Schoenberg to Schnittke and Crumb.* Edition: NED - New edition Published by: Boydell & Brewer, Pendragon Press.

Cizmic, Maria (2011*). Performing Pain: Music and Trauma in Eastern Europe*. Oxford University Press. 299 p.

Schmelz, Peter J. (2009) *Such Freedom, if Only Musical: Unofficial Soviet Music during the Thaw*. New York: Oxford University Press*.* 392 p.

Vereshchahina-Biliavska, O. Y., Cherkashyna, O. V., Moskvichova, Y. O., Yakymchuk, O. M., & Lys, O. V. (2021). Anthropological view on the history of musical art. *Linguistics and Culture Review*. 5(S2). P. 108-120. DOI: https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS2.1334

Vereshchahina-Biliavska, O., Mozgalova, N., Baranovska, I., Moskvichova, Y., Cherkashina, O. (2021). Anthropological dimensions of the modern musical art of Eastern Europe. *Society. Integration. Education*. Proceedings of the International Scientific Conference. Volume IV. P. 716-727. DOI: http://dx.doi.org/10.17770/sie2021vol4.6331

Герасимова-Персидська, Н. (1997). Музика тиші. *Art Line.* № 9

Довгань, М. (2023) Амбівалентність почуттів у «Concerto grosso з позитивом» Євгена Петриченка. *The Claquers.* 17.10.2023. URL: https://theclaquers.com/posts/12046

Кияновська, Л. (2019). Музична антропологія та її перспективи в сучасній гуманістичні науці. *Музичне мистецтво і культура: Вісник Державної академіїї керівних кадрів культури і мистецтв*. С. 125–132. https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2019.166950

Козаренко, О. (2002). Сакральна творчість українських композиторів ХХ століття в контексті національних музично-семіотичних процесів. *Калофонія: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії.* Ч. 1. С. 150–160.

Найдюк, О. (2022). «Попіл Бучі стукає у моє серце». *День. 2022.* 15.09.2022. URL: https://kyivdaily.com.ua/bucha-lacrimosa/

Наумова, О. (2022). Де завершується тиша: про «невимовне» в музиці Вікторії Польової «Bucha. Lacrimosa». *Україна. Європа. Світ. Історія та імена в культурно-мистецьких рефлексіях:* Часопис Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського. С. 254-257

Потебня, О. (1992). *Мова. Національність. Денаціоналізація*. Нью-Йорк. 155 с.

Фізер, К. С. (2019). *Заголовок музичного твору та його функціонування в новітній музиці (на прикладі творчості українських композиторів):* дис…. канд. мистецтвознавства. 17.00.03 Музичне мистецтво. Національна музична академія України імені П.І. Чайковського. 209 с.

Чекан, Ю. (2009). *Інтонаційний образ світу*: Монографія. К.: Логос. 227 с.

References:

Adamenko, Victoria (2007). *Neo-Mythologism in Music: From Scriabin and Schoenberg to Schnittke and Crumb*. Edition: NED - New edition Published by: Boydell & Brewer, Pendragon Press. [In English].

Chekan, Yu. (2009). *Intonatsiinyi obraz svitu [Intonational image of the world]*: Monohrafiia. K.: Lohos. 227 s. [In Ukrainian].

Cizmic, Maria (2011). *Performing Pain: Music and Trauma in Eastern Europe.* Oxford University Press. R.299. [In English].

Dovhan, M. (2023). Ambivalentnist pochuttiv u «Concerto grosso z pozytyvom» Yevhena Petrychenka [The ambivalence of feelings in "Concerto grosso with positive" by Yevhen Petrychenko]. *The Slaquers*. 17.10.2023. URL: https://theclaquers.com/posts/12046 [In Ukrainian].

Fizer, K. S. (2019). *Zaholovok muzychnoho tvoru ta yoho funktsionuvannia v novitnii muzytsi (na prykladi tvorchosti ukrainskykh kompozytoriv) [The title of the musical work and its functioning in modern music (on the example of the work of Ukrainian composers)]:* Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata mystetstvoznavstva za spetsialnistiu 17.00.03 Muzychne mystetstvo. Natsionalna muzychna akademiia Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho. 209 s. [In Ukrainian].

Herasymova-Persydska, N. (1997). Muzyka tyshi [Music of silence]. *Art Line*. №9. [In Ukrainian].

Kozarenko, O. (2002). Sakralna tvorchist ukrainskykh kompozytoriv XX stolittia v konteksti natsionalnykh muzychno-semiotychnykh protsesiv [The sacred work of Ukrainian composers of the 20th century in the context of national musical and semiotic processes.]. *Kalofoniia*: Naukovyi zbirnyk z istorii tserkovnoi monodii ta hymnohrafii. Ch. 1. S.. 150–160. [In Ukrainian].

Kyianovska, L. (2019). Muzychna antropolohiia ta yii perspektyvy v suchasnii humanistychni nautsi [Musical anthropology and its perspectives in modern humanistic science]. *Muzychne mystetstvo i kultura:* Visnyk Derzhavnoi akademiii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. S. 125–132. DOI: http://dx.doi.org/10.17770/sie2021vol4.6331 [In Ukrainian].

Naidiuk, O. (2022). «Popil Buchi stukaie u moie sertse» ["Buchi's ashes knock on my heart"]. *Den.* 15.09.2022. URL: https://kyivdaily.com.ua/bucha-lacrimosa/ (data zvernennia: 14.01.2024). [In Ukrainian].

Naumova, O. A. (2022). De zavershuietsia tysha: pro «nevymovne» v muzytsi Viktorii Polovoi «Bucha. Lacrimosa» [Where the silence ends: about the "unspeakable" in the music of Victoria Poleva "Bucha. "Lacrimosa"]. *Ukraina. Yevropa. Svit. Istoriia ta imena v kulturno-mystetskykh refleksiiakh*: Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii im. P. I. Chaikovskoho. S. 254-257. [In Ukrainian].

Potebnia, O. (1992). *Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia [Language. Nationality. Denationalization]*. Niu-York. 155 s. [In Ukrainian].

Schmelz, Peter J. (2009) *Such Freedom, if Only Musical: Unofficial Soviet Music during the Thaw*. New York: Oxford University Press. 392 p. [In English].

Vereshchahina-Biliavska, O. Y., Cherkashyna, O. V., Moskvichova, Y. O., Yakymchuk, O. M. & Lys, O. V. (2021). Anthropological view on the history of musical art. *Linguistics and Culture Review*. 5(S2). P.108-120. DOI: https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS2.1334 [In English].

Vereshchahina-Biliavska, O., Mozgalova, N., Baranovska, I., Moskvichova Y. & Cherkashina, O. (2021). Anthropological dimensions of the modern musical art of Eastern Europe. Society. I*ntegration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference.* Volume IV. R. 716-727. DOI: http://dx.doi.org/10.17770/sie2021vol4.6331 [In English].

Надійшла до редакції / Received: 11.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 18.02.2024*

УДК 930.85:141.32(045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-99-108

Historical and cultural heritage of Ukraine in conditions of existential challenge

Svitlana O. Biliaieva
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
e-mail: svitbil@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3113-7619
WOS Researcher ID AAL8240-2021

Olha V. Skus
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Professor (Ukraine)
e-mail: solhav2018@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5063-451X
WOS Researcher ID AAY-9695-2021

Olena I. Dzhahunova
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: o.dzhagunova@udpu.edu.ua
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2129-9761
WOS Researcher ID D-7651-2019

Abstract.

The aim of the article *is the assessment of the situation of Ukrainian historical and cultural heritage in conditions of an extremely high level of threat for its existence because of the full-scale war of the russian federation against Ukraine and future prospects.* ***Scientific novelty*** *is based on the formulation and presentation of the complex of theoretical and methodological aspects of identification, personification, decolonization, national and global significance of the historical and cultural heritage of Ukraine, its preservation and use; the analysis of objective trends in the formation of conditions for its future existence.* ***Conclusions.*** *The presentation of the material, in particular of certain debatable issues, allows us to draw conclusions about the main conceptual provisions, the identification, personification of Ukrainian material and spiritual heritage, the decolonization of museum content. It opens the way to determine the scope, national, multicultural and global components, the contribution of Ukrainian historical and cultural heritage to the world civilization development. Today's realities require the formulation of new foundations for the protection and preservation of monuments of history and culture (monumental art and archeology as immovable and movable heritage components; museums, reserves, research and educational institutions as establishments of its location.); study of the peculiarities of new contours of the historical and cultural space formation, its existence and development in the conditions of the continuation of military operations and after their termination, new principles of the search and return of the historical and cultural heritage on the basis of international law; the improvement of the existing world legislation taking into account the specificity of modern forms of aggression and military crimes based on the factual material of the russia-Ukraine war.*

Keywords: *historical and cultural heritage, identification, personification, decolonization, preservation, protection, international law.*

Історико-культурна спадщина України в умовах екзистенційного виклику

Світлана Біляєва
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: svitbil@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3113-7619
WOS Researcher ID AAL8240-2021

Ольга Скус
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: solhav2018@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5063-451X
WOS Researcher ID AAY-9695-2021

Олена Джагунова
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: o.dzhagunova@udpu.edu.ua
ORCID https://orcid.org/0000-0003-2129-9761
WOS Researcher ID D-7651-2019

Анотація.

Мета статті *– оцінка становища історико-культурної спадщини України в умовах надзвичайно високого рівня загрози її існуванню внаслідок повномасштабної війни російської федерації проти України та майбутніх перспектив.* ***Наукова новизна*** *полягає у постановці та презентації комплексу теоретико-методологічних аспектів ідентифікації, персоніфікації, деколонізації, загальнонаціонального та світового значення історико-культурної спадщини України, її збереження та використання; аналізу об'єктивних тенденцій формування умов її майбутнього існування.* ***Висновки.*** *Виклад матеріалу, зокрема певних дискусійний питань, дозволяє зробити висновки щодо основних концептуальних положень, ідентифікації і персоніфікації матеріальної та духовної спадщини України, деколонізації музейного контенту. Це відкриває шлях для визначення обсягу, національної, мультикультурної та загальносвітової складових, внеску української історико-культурної спадщини у розвиток світової цивілізації. Реалії сьогодення вимагають формулювання нових засад захисту та збереження пам'яток історії і культури (монументального мистецтва та археології як нерухомого та рухомого компонентів спадщини, інституцій її місцезнаходження – музеїв, заповідників, науково-дослідних, навчальних закладів та ін.); дослідження особливостей формування нових контурів історико-культурного простору, його існування та розвитку в умовах продовження воєнних дій і після їх завершення, нових засад пошуку та повернення історико-культурної спадщини на основі міжнародного права; вдосконалення існуючого світового законодавства з урахуванням специфіки сучасних форм агресії та військових злочинів на основі фактологічного матеріалу російсько-української війни.*

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, ідентифікація, персоніфікація, деколонізація, захист, збереження, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Система захисту культурних цінностей світу у випадку збройного конфлікту, яка почала формуватися наприкінці 19-го століття Гаазькими конвенціями 1889 та 1907 років та Вашингтонським пактом від 15 квітня 1935 р., отримала відповідне закріплення у Гаазькій конвенції 1954 р., і відповідно у Першому (1954 р.) та Другому (1999 р.) протоколах до неї (Пам'яткознавство, 2009, с. 220-248). Проте, вона не захистила історико-культурну спадщину України ні під час військових дій росії починаючи від 2014 р., ні з початком повномасштабної війни, яка спрямована проти існування самої української державності та її етносу. Крім того, росія не підписала Другий протокол, і таким чином убезпечила своїх військовослужбовців від відповідальності в разі знищення культурних цінностей в Україні, вважаючи, до того ж, окуповані території російськими. Римський статут Міжнародного Кримінального Суду визнає знищення культурних цінностей воєнним злочином, але підпис під ним росія відкликала. Не стала на заваді російським загарбникам і резолюція Ради Безпеки, прийнята у 2017 р. (Забута спадщина, 2023), щодо захисту об'єктів культурної спадщини. В ній передбачається притягнення винних у нищенні або вивезенні культурних цінностей до відповідальності, а також виявлення і повернення їх до країни походження.

У доповіді ЮНЕСКО «Про спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим» для 212 сесії Виконавчої ради організації» у 2021 році (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021), звернула увагу на ситуацію, яка склалася із долею культурної спадщини внаслідок анексії Криму, а саме: перевезення кримських артефактів до росії без необхідних заходів збереження та дозволів України; вивезення в археологічних знахідок, отриманих внаслідок несанкціонованих археологічних розкопок; під загрозою знаходяться пам'ятки Херсонесу; відбувається деструкція автентичних структур історико-культурної спадщини кримсько-татарського народу – Бахчисарайського палацу, внаслідок порушення методики реставрації.

У міжнародному правовому полі сформувалась ситуація, коли наявна система захисту світового рівня не спрацювала у конкретній ситуації найбільшої війни в Європі після Другої світової. Навіть пам'ятки, визнані частиною світової історико-культурної спадщини ЮНЕСКО, як засвідчила практика війни на особливо яскравому прикладі Одеси, не захищені від пошкодження та знищення.

При цьому, росія, яка знехтувала принципами світового права, не понесла ніякого покарання, залишилася членом ООН та постійним членом Ради Безпеки з правом «Вето». Проблема захисту історико-культурної спадщини України постала проблемою екзистенції держави і її народу, проблемою протистояння європейської цивілізації та останньої імперії, що мало свій прояв ще на початку збройного конфлікту у 2014 р. (Залізняк, 2014, с. 4). На жаль, сутність російської війни проти України досі залишається не зрозумілою, або недостатньо зрозумілою у багатьох районах та країнах сучасного світу, особливо в країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Викликає недовіру й питання щодо геноциду українського народу – як завдання російського політичного та воєнного проекту. Навіть з урахуванням тривалого впливу російської пропаганди на країни вище названих регіонів, у комплексі причинно-слідчої взаємозалежності, визнання апокаліптичної мети російської загрози, важлива роль належить продовженню незнання, нерозуміння суб'єктності України у світовому просторі, і навпаки, тривалого сприйняття її як частини, придатка росії. В свою чергу це породжує і заперечення або невизнання глибокої історичності та розвитку власної історико-культурної спадщини України, її внеску у світову цивілізацію. Надзвичайно маловідомою у світі залишається і інформація про роль України у розвитку Московії, Російської імперії, Радянського Союзу, російської федерації тощо, тобто її послідовну політику до України, не дивлячись на зміну назви, певні соціально-економічні та політичні трансформації, тривалість часу. На сьогодні, як і впродовж всього періоду колонізації, вона намагається поміняти місцями історичну постать України і її вплив на розвиток науки та культури на всіх етапах існування минулої та сьогоденної імперії.

Тому, презентація історико-культурної спадщини України, з урахуванням всіх складових її багатомірного та багатогранного явища, здійснення ідентифікації, персоніфікації, деколонізації, є завданням відкриття справжньої України, її просування на чільне місце сучасного цивілізаційного процесу в багатолітній боротьбі за існування незалежної української державності та її народу. На думку З. Бжезинського, поява незалежної України «є однією з трьох найбільших геополітичних подій XX століття», тому що вона ознаменувала кінець імперської росії, кінець останньої імперії в Європі. При цьому її поява надала шанс росії і її нації стати нарешті демократичною і європейською. В цій тезі є і пояснення глибинної причини та сутності війни росії проти України, як і пояснення спроб фізичного знищення української нації, її історико-культурної спадщини або злочинного переміщення рухомої спадщини в росію, вже у якості російської культури (Brzezinski, 1992, с. 46).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тематика загроз та захисту історико-культурної спадщини під час воєнних конфліктів останніх десятиліть, відзначена у працях вітчизняних та іноземних фахівців ще до початку російського вторгнення, й постала певним попередженням ситуації, яка стала реальною для України з початком російської війни 2014 р. Автори намагалися проаналізувати причини нападу на пам'ятки історії та культури з досвіду останніх воєнних конфліктів у світі, питання трансформації міжнародного законодавства із захисту історико-культурної спадщини, зокрема, з точки зору питань реституції, пропонували певні інструменти її захисту. Слід відзначити, що ретельний проблемний аналіз низки цих робіт представлений у статті О. Ришняка (Ришняк, 2022).

Перші спроби аналізу сутності військової агресії росії та існування загроз історико-культурної спадщині з'являються ще з початком окупації Криму та Донбасу у 2014 р. У цьому плані важливою відповіддю на існуючі й можливі наступні кроки росії проти України є вже згадана вище збірка статей Л. Залізняка. Серед інших актуальних проблем, порушених автором, особливого значення у дискусії щодо теоретико-методологічних підходів до дефініції «історико-культурна спадщина України» має аналіз характерних рис Російської імперії та її «більшовицького етапу» у системі світових держав імперського типу (Залізняк, 2014, с. 47-66). Формування чітких позицій щодо України – донора Російської імперії, культурний внесок якої

існував у формі культури пануючої нації, і таким чином досягнення України, видавалися за досягнення російського народу, йшли у світ, і досі сприймаються у вигляді культури останнього. Це дає можливості ґрунтовних підходів до подальших розробок ідентифікації, персоніфікації та деколонізації культурного та наукового внеску України.

Слід відмітити і швидку реакцію на повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року провідного історичного журналу країни, мається на увазі «Український історичний журнал» із новою тематичною рубрикою «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції» і, відповідно, певних статей. У теоретико-методологічному аспекті на особливу увагу заслуговує публікація панельної дискусії стосовно війни росії проти України (Панельна дискусія, 2022) та стаття В. Смолія та О. Ясь, присвячена соціогуманітаристиці воєнної доби (Смолій, Ясь, 2022).

Найбільш близькою з точки зору тематики є згадана вище стаття О. Ришняка, присвячена компаративному аналізу долі культурної спадщини у воєнних конфліктах другої половини XX – початку XXI ст. і української дійсності (Ришняк, 2022, с. 163).

Він презентує значний фактичний матеріал щодо знищення та пошкодження пам'яток історії та культури в різних умовах агресії, наведені декілька груп мотивів, визначених за аналітикою воєнних конфліктів та конкретні дані воєнних злочинів росії на час підготовки статті. На думку О. Ришняка, причини руйнувань об'єктів культурної спадщини України повністю вкладаються в контекст мотивів, відомих за іншими війнами останнього часу (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021, с. 166-169). Автор наводить конкретні приклади руйнації, що відповідають окремим мотивам нападів: демонстрації сили, здобуття воєнної переваги, інспіровані економічними стимулами, з ідеологічних переконань. Він вважає, що варто досліджувати можливості збереження й захисту української культурної спадщини за поділом Р. Тейгелера, який пропонує поділяти час лиха на три фази: до, під час та після конфлікту (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021, с. 166). На його переконання «в повоєнний період основними напрямами роботи галузі охорони культурної спадщини стануть документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, реституція культурних цінностей, реставрація постраждалих пам'яток. Триватиме тісна співпраця з міжнародними пам'яткоохоронними інституціями» (Follow-up to decisions and resolutions adopted, 2021, с. 171).

Останнім часом питання захисту та долі культурної спадщини України постали темою низки конференцій та, відповідно, тез та матеріалів цих заходів. Так, у жовтні 2023 року деякі аспекти теми були розглянуті на Міжнародних науково-практичних конференціях «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства», яку проводив Інститут українознавства; «Культурна спадщина в умовах війни: захист, збереження та реставрація» (організатор Департамент охорони культурної спадщини КМДА). 22 листопада відбувся семінар ІКОМОС на тему «Реставрація чи відбудова? Стратегія охорони культурної спадщини після війни» та ін. І публікації і матеріали конференцій сприятимуть розвитку теоретичних та практичних підходів до вирішення питань, пов'язаних із загостренням проблеми захисту та збереження історико-культурної спадщини в умовах війни, формуванню концептуальних підходів до її майбутнього.

Мета статті – оцінка становища історико-культурної спадщини України в умовах надзвичайно високого рівня загрози її існуванню внаслідок повномасштабної війни російської федерації проти України та майбутні перспективи.

Виклад основного матеріалу. Поява Незалежної України відкрила маловідому у світовому вимірі історію цивілізації Європи, давню та велику історико-культурну спадщину, поставила на меті визначити нарешті хто і як впродовж 1 млн. років послідовно створював культурні надбання від палеоліту до сучасності, чиї предки створили першу східноєвропейську державу – могутню Русь-Україну із столицею у Києві, хто зберіг свою етнокультурну спадщину в наступні століття і до другої половини 17 століття був у колі європейської цивілізації, заснував національну освіту європейського типу наприкінці 16 – на початку 17 століття і навіть після ганебного обманного договору 1648 р. намагався боротися за Україну, створив основи слов'янської граматики, музики, мистецтва, зокрема українського козацького бароко, став могутнім інтелектуальним донором імперії, яка розвивалася екстенсивним шляхом та використовувала культурні досягнення скорених народів і використовує їх до сьогодення. Саме ця держава поставила за мету знищити самостійність та існування нації, яка нарешті намагається відновити свою значущість та культурну ідентичність, увійти у світову цивілізацію з власними досягненнями у науці та культурі, чисельними пам'ятками історії та культури. Загроза знищення загострила питання *ідентифікації та персоніфікації матеріальної та духовної спадщини України,* яку до сьогодні намагаються присвоїти собі завойовники. На думку В. Борисенка, «ця абсурдна війна висвітлила нові грані національної і регіональної ідентичності.

Тут уже потрібні й нові шляхи до наукового трактування персональної ідентичності» (Борисенко, 2022). Автор відзначає, що не дивлячись на те, що проблема не нова і неї «звертали увагу багато зарубіжних і вітчизняних вчених», на праці яких посилається дослідниця, «але й сьогодні залишається слушною думка про те, що теоретичне осмислення самого феномена регіональної ідентичності досі не стало предметом ґрунтовних соціогуманітарних досліджень». Саме на цю думку Л. Нагорної (Нагорна, 2008, с. 7) щодо визначення регіональної ідентичності наголошує В. Борисенко (Борисенко, 2022, с. 8).

В умовах війни, питання культурної ідентифікації та персоніфікації ворог намагається вирішити шляхом знищення всього, що може нагадувати про українську спадщину, або шляхом вивезення культурних цінностей з музеїв, як, наприклад, це сталося в музеях Криму, тимчасово окупованих містах Запорізької та Херсонської областей, під час окупації самого Херсону. Проте, загарбання, вивезення, присвоєння інтелектуальної спадщини є продовженням сталої політики росії, яка впродовж декількох століть характеризує її відношення до України. Одним з таких прикладів є створення у музейних закладах росії, в першу чергу в Ермітажі (м. Санкт-Петербург) та у Державному Історичному музеї (м. Москва) експозицій з величезних багатств, вивезених з території України. Навіть перша спроба розшуку вивезених археологічних колекцій за станом на 90-ті роки 20-го століття дозволила встановити вивезення 758 археологічних та палеоантропологічних колекцій (Біляєва та ін., 1997).

Мова іде і про величезний архівний фонд рукописів, картографічних матеріалів, які стосуються історії та культури України, художніх цінностей та інших музейних експонатів. При цьому, впродовж тривалого часу не вистачало розуміння або замовчувався факт знаходження величезного обсягу Української культури, що знаходиться в архівах, бібліотеках, музеях на території росії, і яку треба ідентифікувати та включити у загальний Звід історико-культурної спадщини України. Мова іде і про тих особистостей, які мали українське походження, вважали себе українцями, але на сьогодні зараховані до російських діячів, а їх твори до російської духовної скарбниці. Саме так стоїть питання про переосмислення відношення до України як культурного донора Російської імперії, провідну роль та головний внесок у становлення освіти, художньої культури та музичного мистецтва європейського рівня в росії у 17 столітті.

Питання ідентифікації та персоніфікації історико-культурної спадщини напряму пов'язані із вирішенням питання *деколонізації,* яке складає українську частину світового процесу. У Великобританії Асоціація музеїв навіть видала спеціальний посібник з питань деколонізації музеїв, який слугуватиме помічником українським музеям, які впродовж тривалої історії Російського та Радянського колоніалізму допомагали аргументувати історичне минуле з імперських та комуністичних позицій, пропагували інші цінності, інших історичних діячів, зокрема на Півдні України, створювали культ осіб, ворожих для України, які відігравали негативну роль в її історії. Ще досить недавно, в Очакові і Ізмаїлі існували музеї ім. О.В. Суворова, біля входу в Очаківський музей стояли бюсти російських військово начальників.

Слід відзначити, що питання колонізації з боку росії України ще й досі викликає дискусію, зокрема з приводу змістовної оцінки радянізації та її сутності. Проведення деколонізації музеїв світу, які потрапили під вплив імперій, зміна контенту та належності конкретних творів потребує й перегляду колишнього контенту відносно визначення української належності творів багатьох художників та скульпторів у художніх музеях світу, змін в історії літературного процесу та відновлення історичної правди щодо належності творів митцям та письменникам України, які зараховувалися до російських авторів, істотних змін в експозиціях історичних та археологічних музеїв тощо. Аналогічні питання стосуються належності наукового та науково-технічного внеску вчених та винахідників, природознавців та інших представників творчих кіл.

Ще одне важливе питання стосується *культурної спадщини корінних народів України,* кримських татар, караїмів, кримчаків, які повною мірою відчували на долі власних народів колоніальне гноблення та замовчування культурних надбань. При цьому відтворення складу їх справжніх досягнень значно ускладнено десятиріччям російської окупації, під час якої, за розпорядженнями окупаційної влади, музейні цінності вивозились на територію росії. Крім того, питання культури тюркських та інших народів України затьмарено ідеологічними налаштуваннями, міфами та пропагандою російської та радянської доби, спростування яких потребує подальших наукових досліджень. Так, з Півднем України, і відповідно Кримом, на який претендує росія, пов'язаний блок дискусійних питань, які виникають навколо так званого Дикого поля, взаємовідносин та культурної інтеграції Тюркських та Слов'янських світів в Україні, історії огузів-торків (Чорних клобуків), які розселилися на землях Київського, Чернігівського та Переяславського князівства і були органічною частиною Русі, багатьох інших питань проблематики контактного середовища, яким були землі Русі-України (Беляева, Бубенок и др., 2018). Складна та багатогранна історія тюрко-слов'янських взаємозв'язків, яка все більше досліджується в останні десятиліття, вимагає й внесення певних коректив у «концепцію українського щита» (Kotlyar, Lymar, 2023), застерігає від дещо спрощеного погляду на

цивілізаційний процес, зокрема у Північному Причорномор'ї. Завдяки дослідженням останніх років по-новому виглядає і участь сельджуцької культури у монументальному та прикладному мистецтві Русі, Північного Причорномор'я та Східної Європи в цілому наприкінці 12-15 ст.

Російська агресія загострила питання фізичного існування архітектурно-археологічної спадщини Південного регіону. Питання так званої Новоросії, якою у суто імперському дусі «охрестили» українські землі півдня в росії, знов лунає у 21 столітті всупереч історичній правді. Але саме тут наприкінці 14 – на початку 15 століття проходив кордон Київського князівства, складової частини Великого князівства Литовського і Руського, оборонна лінія Великого литовського князя Вітовта, були побудовані кам'яні фортеці, митниці (На розі двох світів, 2018, с. 6). Подальші століття історії регіону пов'язані з історією українського козацтва, яке впродовж 15-18 ст. все більше колонізувало південь, влаштовувало чисельні цивільні та воєнізовані населені пункти. Українське селянство було змушене тікати від кріпацтва на вільні землі Півдня, погоджуватися на сплату фіксованого податку османів замість російського поневолення. На сьогодні видатні археологічні пам'ятки Півдня накриті ударами бомб та мін, як, наприклад, видатна пам'ятка спільної історії і культури Литви та України – кам'яна фортеця Тягинь (Фортеця Тягинь, 2021).

Історико-археологічні дослідження останніх років, розвиток методологічних підходів та світовий досвід вивчення засобу існування кочових та осілих народів, внесли ясність у розуміння так званого Дикого поля – території існування кочовиків і господарського скотарського використання, яким було необхідно мати великі пасовиська та можливості їх природного відновлення для існування власної організації суспільства, його культури, яка відображала особливості використання степового ландшафту, рослинного та тваринного світу, величезний ментальний світ мешканців юрт, їх мистецтва, міфологічних уподобань та ін. Переглянуті базові питання щодо так званої Золотої Орди – держави під такою назвою ніколи не було. Цей термін помилково, завдяки російському впливу, увійшов в історію України і використовувався навіть у шкільних підручниках до подій другої половини 13-15 ст., замість історичних назв, прийнятних у монгольської імперії по відношенню до південних територій Східної Європи, а саме Улус Джучі, Улус Угу (для Криму). Сама ж назва «Золота Орда» перейшла з «російської традиції»: «Казанської історії» та історико-публіцистичної літератури кінця 16 – 17 століть» (Abu-Lughod, 1989) і не має відношення ні до часів монгольського завоювання, ні до наступних століть історії України. Спробу підставити під себе історію іншої держави та її народу, російська історіографія використовувала впродовж всього періоду російсько-радянської колонізації.

В останні десятиліття 20 – на початку 21 ст. у світовій науці був зроблений і глибокий аналіз історичної ролі та значення Монгольської імперії. Крім завоювання великих просторів та народів Азії та Східної Європи, встановлення та функціонування системи політико-економічного гноблення, вона була першим явищем на шляху глобалізації, зв'язала такі віддалені центри цивілізації як Китай та Західну Європу. Вона створила відносно мобільну для свого часу торгову та інформаційно-поштову систему, шляхом влаштування караван-сараїв – місць відпочинку, зміни коней, виходячи з можливої відстані кінських переходів (Державний реєстр нерухомих пам'яток, 2023). Вивчення та системний аналіз кочових суспільств та їх взаємодії із землеробськими ареалами сприяв більш глибинному розумінню цивілізаційного процесу на території України, збагатив багатьма новими археологічними та архітектурно-археологічними пам'ятками, які сьогодні потрапили під загрозу знищення варварами 21 століття всіма збройними засобами.

Російська агресія надзвичайно загострила питання необхідності відтворення власної історії України, її мультикультурного минулого, очищення від ворожих міфів та тенет чужинської пропаганди. Активна проукраїнська позиція постала особливо важливою у тимчасово окупованих регіонах, історія яких була найбільш міфологізована окупантами, і зараз піддається потужній русифікації та ворожій ідеологізації: Донбас, Південь включно з Кримом.

Треба відзначити, що чимало музеїв України вивозили свої експонати для забезпечення їх захисту, з перших днів війн згорнули свої експозиції, будували укриття, багато нерухомих пам'яток були захищені дерев'яними конструкціями, мішками з піском тощо. ЮНЕСКО проголосила, що працює над позначенням об'єктів історико-культурної спадщини емблемою Гаазької конвенції 1954 р. Проте, від початку вторгнення зростав перелік знищених або пошкоджених пам'яток історико-культурної спадщини, і тих, які були під захистом ЮНЕСКО як Національного так сі місцевого значення. На сьогодні цей список сягає понад 600 пам'яток, майже половину з них складають пам'ятки всесвітнього значення. З часів окупації Криму та Донбасу і до сьогодні продовжується вивезення історико-культурної спадщини на терени росії. Під час окупації Херсону розграбовані художній та краєзнавчий музей, останній – за сприянні його директорки.

Облік , захист та проблеми відновлення культурної спадщини.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», прийнятому у 2000 р., був створений Державний реєстр нерухомих пам'яток історії та культури, які поділялися на пам'ятки національного та місцевого значення та класифіковані за видом: пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, історичного ландшафту, науки і техніки. Проте, у реєстрі було враховано багато пам'яток, які не мали відношення до історії та культури українського народу, були спадщиною радянського режиму та русифікації. Реалії війни поставили завдання створення нової системи обліку пам'яток і нових засад її організації. 29 листопада 2023 р. у Міністерстві культури та інформаційної політики відбулася презентація Інформаційно-комунікаційної системи обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини України», який матиме назву «єПам'ятка». На сьогодні він містить 105532 одиниць за всіма видами культурної спадщини (Державний реєстр нерухомих пам'яток, 2023). Створення сучасної системи нерухомих об'єктів безумовно є необхідною ланкою захисту та збереження пам'яток, важливою основою підходу до відновлення забудови території різного ступеню руйнації та більш збережених районах України у повоєнний період. Надзвичайно важливим є і те, що нова система обліку « єПам'ятка» напряму пов'язана із Єдиною державною електронною системою у сфері будівництва, яка слугуватиме для отримання дозволів на роботи у історичних містах в режимі online. Слід відзначити, що провідні українські архітектори, фахівці у справі реставрації пам'яток архітектури напрацьовують пропозиції щодо захисту культурної спадщини та її відновлення у повоєнний час. Деякі пропозиції були нещодавно представлені на спеціальному тематичному семінарі «Реставрація чи відбудова? Стратегія охорони культурної спадщини після війни», організованим Національним комітетом ІСОМОС та Головною Радою УТОПІК. Результати великої і небезпечної праці – ретельного обстеження фізичного стану пам'яток Харківщини презентовані доктором архітектури К. Черкасовою та архітектором-реставратором В. Дворніковим. Аналіз світового досвіду відродження культурної спадщини після Другої світової війни, наданий відомим архітектором, кандидатом архітектури В. Вечерським. Крім того, доктором архітектури В. Абизовим була представлена концепція відновлення культурної спадщини України. Проте, масове знищення та пошкодження пам'яток російськими агресорами, в процесі яких багато з них втратили свій вигляд, структуру, и наповнення артефактами та колекціями надзвичайно загострили питання наявності відповідної документації на їх відбудову із точним місцем розташування відповідних матеріалів, що втрачені зараз, не вистачає ні фотодокументальної бази, ні креслень. На відміну від Німеччини, яка все ще відновлює по крупицях історичну частину Дрездена чи Лейпцига, або досвіду багатолітнього відновлення Королівського палацу у Варшаві (Польща), в нас є проблеми із джерельною базою майбутнього відновлення. Така ситуація, на жаль, має реальні підстави в Україні, про що відзначила в інтерв'ю українському телебаченню архітектор, захисниця історико-культурної спадщини Херсонщини Є.Ю. Євсеєва. Конкретними прикладами вона назвала втрати у Бериславі, Веселому, інших історичних містах і селах Херсонщини. Певним сучасним рішенням інформаційного питання є створення віртуальних музеїв та окремих колекцій, досвід яких з'явився до початку повномасштабного вторгнення, завдяки цифровізації пам'яток історико-культурної спадщини та музейних колекцій. Це сформувало певний фонд віртуальної інформації, який має багатофункціональне застосування у туристичній справі, відбудові та питаннях реституції після війни. На сьогодні, яскравим досвідом існування віртуального музею, будинок якого та тимчасова експозиція були знищені російськими бомбардуваннями, постав будинок музею А. Куїнджі в Маріуполі.

За наслідками воєнних дій та існуючими загрозами на сьогодні територія України складає декілька зон небезпеки:

1. Прикордонні території Чернігівської, Сумської, Харківської області та тимчасово окупованої її частини;
2. Луганська та Донецька області разом із тимчасовими окупованими зонами, тимчасово окуповані частини Херсонської та Запорозької областей та території, які знаходяться в зоні досяжності артилерії та щільного мінування;
3. Найбільш вразливі частини Миколаївщини, Одещини, Дніпропетровщини;
4. Територія Центральної України, зокрема Київщини, яка знаходиться у зоні особливої уваги агресора;
5. Решта території України, яка може бути уражена ракетами та БПЛА.

Із виходом на кордони України у межах 1991 р., у районах можливого найбільшого враження, де вже зараз виявлені зони суцільного руйнування, до яких в першу чергу належать території першої та другої груп, слід визначити території, на яких, швидше за все, до остаточної стабілізації, недоцільно відновлення знищених пам'яток. Там потрібно пройти період рекреації.

В інших регіонах справа відновлення та реставрації пам'яток та відновлення роботи музеїв та заповідників залежить від конкретної ситуації та рішень владних структур та фахівців.

…….

Таким чином війна вимушено формує нові контури історико-культурного простору, які можуть бути відкоректовані в залежності від обставин. Також після завершення воєнних дій Україна повинна подати до світового співтовариства зібрані та підраховані дані щодо втрат історико-культурної спадщини, виплати збитків, порушення судових справ до російської федерації, притягнення до відповідальності керівництва та виконавців злочинів по відношенню до історико-культурної спадщини України.

Висновки. Дослідження ситуації, яка склалась з історико-культурною спадщиною з початком російської війни проти України, з метою знищення державності, незалежності та геноциду українського народу і його культури, свідчить про нові виклики не лише Україні, а й всьому вільному та демократичному світу з боку останньої імперії 21 століття. Агресія російської федерації проявила вади міжнародної системи захисту культурної спадщини, слабкість правових норм по відношенню до притягнення до покарання за гуманітарні злочини. У спротиві російському загарбнику розкрилася справжня цінність цивілізаційного розвитку та її внесок у світову цивілізацію, гостро постало питання і власне для самої України щодо ідентифікації та персоніфікації її культурної спадщини, деколонізації музейної справи тощо. Були переглянуті питання щодо культури корінних народів України, їх історичного минулого, інтеграції культур, розвінчання російської міфологізації історії, наголошено на необхідності очищення історії України від пропагандистських вимислів минулого. Факти війни свідчать про нищівний напрямок дій російських військ по відношенню до пам'яток культури, фізичне знищення бомбардуванням, мінами, та іншими збройними засобами, розкрадання колекцій музеїв та вивезення їх у росію. Надзвичайно важливими є питання особливостей формування нових контурів історико-культурного простору, його існування та розвитку в умовах продовження воєнних дій і після їх завершення. Нагальною проблемою сьогодення постає створення нової системи обліку, захисту, відновлення та реституції пам'яток історико-культурної спадщини.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторки не отримали фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Abu-Lughod, L. (1989). *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250-1350.* N.Y, 443 s.

Brzezinski, Z. (1992). Ukraine Will Have to Develope Its Own Model. *News from Ukraine, № 30. 3*

Follow-up to decisions and resolutions adopted (2021). *Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programmed issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine).* Conference: UNESCO. Executive Board, 212th, [624], Document code: 212 EX/5.I.E.

Kotlyar, Yu., Lymar, M. (2023). Ukrainian sheld in defense of European civilization: chronology and peiodization. *Eminak* ,3 (43). 255-271. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).669

Беляева, С., Бубенок, О. и др. (2018). *Огузы на рубежах Южной Руси / Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины.* К.: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 224 с.

Бжезінський, З. (2000). *Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Пер. з англ. О. Фешовець. Л.* ; Івано-Франківськ : [б.в.]: Лілея-НВ, 236 с.

Біляєва, С. та ін. (1997). *Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, НАН України, Інститут археології.* К. : [б.в.], 298 с.

Борисенко, В. (2022). Дискусійні проблеми національної ідентичності під час російсько-української війни у XXI столітті. *Етнічна історія народів Європи, Київ. Вип.68. 7-13.* DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.01

Державний реєстр нерухомих пам'яток (2023). *В Україні з'явився Державний реєстр нерухомих пам'яток.* URL: https://gwaramedia.com/u-kyievi-prezentuvaly-derzhavnyy-reiestr-nerukhomykh-pam-iatok/

Забута спадщина (2023). *Портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності,* URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/952.html

Залізняк, Л. (2014). *Україна між Заходом та Сходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014р.* Київ: «Шлях», 167 с.

На розі двох світів. (2018*). Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області.* Київ; Херсон: Гілея,72 с.

Нагорна, Л. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст.* К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 405 с.

Пам'яткознавство (2009). *Правова охорона культурних надбань: зб. док. упоряд. Л.В. Прибєга; ред. кол. Ю. П. Богуцький [та ін.]; Інститут культурології Академії мистецтв України*. К. : Ін-т культурології АМУ, 412 с.

Панельна дискусія (2022). «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19-20 травня 2022 р.) (уклали: О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович). *Український історичний журнал, № 4. 4-54.*

Ришняк, О. (2022). Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал, № 4. 59-173.* DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159

Смолій, В., Ясь, О. (2022). Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал. 2022. №4. С. 55-70.* DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.055

Фортеця Тягинь (2021). *Дослідження 2019-2021 років*. Київ-Херсон. ІА НАН України, ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», 120 с.

References:

Abu-Lughod, L. (1989). *Before European Hegemony: The World-System A.D.* 1250-1350. N.Y. 443 s. [in English].

Bieliaieva, S. and other (1997). *Ukrainski kulturni ztinnosti v Rosii: arheologichni kolektzii Ukrainy [Ukrainian cultural values in Russia: archaeological collections of Ukraine]; Natsionalna komisiia z pytan povernennia v Ukrainu kulturnykh tsinnostei pry Kabineti Ministriv Ukrainy, NAN Ukrainy, Instytut arkheolohii.* K. : [b.v.], 1997. 298 s. [in Ukrainian].

Biliaieva, S., Bubenok, O. and other (2018). *Oguzy na rubezhakh IUzhnoi Rusi [Oguz on the Borders of Southern Rus]*. Institut vostokovedeniia im A E Krymskogo NAN Ukrainy, 224 [in Russian].

Borysenko, V. (2022). Dyskusiini problemy natsionalnoi identychnosti pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny u XXI stolitti [Discussion Issues of National Identity During the Russian-Ukrainian War in the 21st Century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, *Kyiv, Vyp.68. 7-13.* DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.01 [in Ukrainian].

Brzezinski, Z. (1992). Ukraine Will Have to Develope Its Own Model. *News from Ukraine, 30. 3* [in English].

Brzezinski, Z. (2000). *Velyka shahivnytza [Great Chessboard. American primacy and its strategic imperatives]*. Per. z anhl. O. Feshovets. L. ; Ivano-Frankivsk : [b.v.]: Lileia-NV, 236 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pamiatok (2023). *Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pamiatok [The State Register of Immovable Monuments has appeared in Ukraine]*. URL: https://gwaramedia.com/u-kyievi-prezentuvaly-derzhavnyy-reiestr-nerukhomykh-pam-iatok/ [in Ukrainian].

Follow-up to decisions and resolutions adopted (2021). *Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programmed issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine)*. Conference: UNESCO. Executive Board, 212th, 2021 [624], Document code: 212 EX/5.I.E. [in English].

Forteyza Tyagin (2021*).* *Arheologichni doslidzhennya 2019-2021 rr.* [Archaeological Research 2019-2021]. Kyiv-Kherson IA NAN Ukrainy, KhMHO «Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva», 120 s. [in Ukrainian].

Kotlyar, Yu., Lymar, M. (2023). Ukrainian sheld in defense of European civilization: chronology and peiodization [Ukrainian Shield in Defense of European Civilization: Chronology and Periodization]. *Eminak*, *3 (43), 255-271* DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).669 [in English].

Na rozi dvoh svitiv (2018). Na *rozi dvoh svitiv. Istorichna spadshchina Ukrainy ta Litvy na teritorii Khersonskoy oblasti [At the corner of two worlds. Historical heritage of Ukraine and Lithuania in the territory of Kherson region]*. Kyiv-Kherson, 72 s. [in Ukrainian].

Nagorna, L. (2008). *Regionalna identichnost: ukrainskiy kontekst [Regional identity: Ukrainian context].* K.: IPiEND imeni I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 405 s. [in Ukrainian].

Pamiatkoznavstvo (2009). *Pamiatkoznavstvo: pravova ohorona kulturnyh nadban [Monument: Legal Protection of Cultural Help].* : zb. dok. uporiad. L. V. Prybieha; red. kol. Yu. P. Bohutskyi [ta in.]; Instytut kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy. K. : In-t kulturolohii AMU, 412 s. [in Ukrainian].

Panelna diskussia (2022). Panelna diskussia «Vijna proty Ukrainy 2014-2022rr.: istorichna retrospektiva I sproby naukovoi refleksii» (19-20 travnia 2022r.) [Panel discussion «The War of

Russia against Ukraine 2014-2022: Historical Retrospective and attempts by scientific reflection»]. *Ukrainskij istorichnyj zhurnal*, *4*, *4-54* [in Ukrainian].

Ryshniak, O. (2022). Kulturna spadshchina u voennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid drugoi poloviny XX- pochatku XXI st. ta ukrainska dijsnist [Cultural heritage in military conflict: International experience of the second half of the twentieth - early XXI centuries. and Ukrainian reality]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, *4*, *159-173*. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159 [in Ukrainian].

Smoliy,V., Ias, O. (2022). Ukrainska sotziogumanistika voennoy doby: vyklyky, perspektivy, mozhlivosti [Ukrainian socio-humanitarianism of the military era: challenges, prospects, opportunities]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal, 4, 55-70*. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.055 [in Ukrainian].

Zabuta spadshchyna (2023). *Portal pro peremishcheni i vtracheni istorychni ta kulturni tsinnosti [Portal about displaced and lost historical and cultural values]*, URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/952.html [in Ukrainian].

Zalizniak, L. **(2014).** *Ukraina mizh Zahodom ta Shodom. Pro vytoki I sut rosijsko-ukrainskoy vijny 2014r [Ukraine between East and West. About the origins and essence of the Russian-Ukrainian war 2014.]*. Kyiv: «Shliakh», 167 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2024*

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:338.46(477.44-25)“192“
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-109-118

Living conditions and communal services of residents of Vinnytsia in the 1920s

Olena O. Stadnyk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: elenast.mail@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9554-6975
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2978167
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58885096200

Natalia P. Kuzminets
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: 1974natalika1@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9939-2451
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2791197
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58683020600

Abstract.

The purpose of the article *is to reconstruct the state of the communal economy of the city of Vinnytsia in the historical period of the 20s of the 20th century, in particular, the formation of such components as housing, electricity supply, water supply, sewage, transport, and the organization of urban space.* ***The research methodology*** *is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity and systematicity, as well as the application of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (problematic-chronological, specific-research, historical-comparative, critical) methods.* ***The scientific novelty*** *of the work lies in the fact that, based on the analysis of available documentary and empirical material, the study of a wide range of scientific works, the authors made a comprehensive analysis of the situation of the communal economy of Vinnytsia during the period of the formation of Soviet power, taking into account the specifics of the Podilsk region.* ***Conclusions.*** *In the period of the 1920s, the communal economy throughout Ukraine was in a state of crisis and needed almost complete reconstruction. This was explained not only by the consequences of the revolutionary events of 1917-1921 and the civil war, but also by the Bolshevik policy of "war communism". The problems of improving housing and living conditions for the population were particularly acute in Podillia and, in particular, in Vinnytsia, due to its border location and the conduct of hostilities in the region. The gradual improvement of the city's communal economy began with the introduction of a new economic policy. The main task of the government was to restore the housing stock, economic facilities, city communications and infrastructure. Thanks to the steps towards decommunization, reforms of the management structures of the communal economy, the formation of local budgets, certain positive developments took place in its development: the solution to the "housing crisis" began, favorable conditions for the normal economic operation of buildings began to be created, the reconstruction of electric companies and city transport was carried out, and the communal infrastructure was improved , which contributed to the improvement of the life of the population and the well-being of the city. However, despite these positive trends, there were a number of problems faced by city dwellers - lack of housing, unsanitary conditions of residential premises, incomplete operation of electricity and water supply, insufficient number of communal baths, deficiencies in the organization of fire protection. A number of problems of the improvement of the city originate from the 20s of the 20th century. and is not fully resolved even in modern conditions.*

Keywords: *Vinnytsia, communal economy, Soviet power, housing policy, water supply, electrification.*

Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування мешканців м. Вінниці у 1920-х роках

Олена Стадник
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: elenast.mail@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9554-6975
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2978167
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58885096200

Наталія Кузьмінець
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: 1974natalika1@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9939-2451
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2791197
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58683020600

Анотація.

Метою статті *є реконструкція стану комунального господарства міста Вінниці на історичному відрізку 20-х рр. XX ст., зокрема, формування таких його компонентів як житло, електрозабезпечення, водопостачання, каналізація, транспорт, впорядкування міського простору.* ***Методологія дослідження*** *базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності та системності, а також застосуванні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, конкретно-пошукового, історико-порівняльного, критичного) методів.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що авторами на основі аналізу наявного документального та емпіричного матеріалу, вивчення широкого кола наукових праць зроблено комплексний аналіз становища комунального господарства Вінниці у період становлення радянської влади з урахуванням специфіки Подільського регіону.* ***Висновки.*** *У період 1920-х рр. комунальне господарство на території всієї України знаходилося у кризовому стані і потребувало майже повної відбудови. Це пояснювалося не тільки наслідками революційних подій 1917 – 1921 рр. та громадянської війни, а й більшовицькою політикою «воєнного комунізму». Особливо гостро проблеми налагодження житлових та побутових умов населення постали перед Поділлям і, м. Вінницею зокрема, в силу її прикордонного становища та ведення бойових дій у регіоні. Поступове налагодження комунального господарства міста почалося із введенням нової економічної політики. Головним завданням влади було відновлення житлового фонду, господарських об'єктів, міських комунікацій та інфраструктури. Завдяки крокам по декомунізації, реформам управлінських структур комунального господарства, формуванню місцевих бюджетів, у його розвитку відбулися певні позитивні зрушення: розпочалося вирішення «житлової кризи», стали створюватися сприятливі умови для нормальної господарської експлуатації будівель, проводилася реконструкція електропідприємств та міського транспорту, покращувалася комунальна інфраструктура, що сприяло поліпшенню життя населення та добробуту міста. Однак, незважаючи на ці позитивні тенденції, існувала низка проблем, з якими стикалися міські мешканці – нестача житла, антисанітарні умови житлових приміщень, не повністю налагоджена робота електро- і водопостачання, недостатня кількість комунальних лазень, недоліки організації протипожежної охорони. Ряд проблем благоустрою міста бере свій початок саме з 20-х рр. XX ст. і не є вирішеним до кінця навіть у сучасних умовах.*

Ключові слова: *Вінниця, комунальне господарство, радянська влада, житлова політика, водопостачання, електрифікація.*

Постановка проблеми. Своєрідним індикатором розвитку суспільства, від якого залежить якість життя населення, поряд із забезпеченням його товарами широкого вжитку, є наявність зручного житла та можливість вибору комунальних послуг. Це підвалини нормального існування кожного міського жителя. Складний, багатопрофільний і досконалий комунально-господарський комплекс – важливий елемент міської економіки, який має надавати споживачам послуги належної якості. Тим не менше, «комунальне господарство є проблемною галуззю практично в усіх країнах світу. Споживачі невдоволені вартістю і якістю послуг, а держава – високими затратами на підтримку цієї галузі та низькою ефективністю» (Стеценко Л., 2011).

Тому не можна констатувати той факт, що питання інфраструктурного забезпечення мешканців міст повністю вирішено і на сьогоднішній день. Однак справжні кардинальні зміни у звичному способі життя містян відбулися саме у 20-х роках ХХ століття, у той перехідний період, який містив у собі економічні експерименти від запровадження комунізації побуту населення у роки «воєнного комунізму» та експропріації житла до повернення права приватної власності на помешкання і комунальні об'єкти у період нової економічної політики. Разом зі складністю політичної ситуації в країні і відсутністю досвіду реформ це привело не до створення сприятливих умов для забезпечення комфортної життєдіяльності населення України, а швидше до того, що містяни відчули на собі усі негаразди побутових проблем, пов'язані з реформуванням сфери комунального господарства.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія комунального господарства українських міст залишається недостатньо розробленою до сьогоднішнього часу і має фрагментарний характер. Певні відомості з проблеми містяться у загальних працях з означеного періоду (Бакуменко, 1960), (Кульчицький, 2099), (Тронько, 1972). Стан житлово-комунального господарства та вирішення житлової проблеми у межах республіки розглядали Р. Д. Толстов (Толстов, 2008), О. В. Демченко (Демченко, 2009), Т. В. Чаговець (Чаговець, 2018), О. А. Тарапон (Тарапон, 2011), М. В. Борисенка (Борисенко, 2013). Окремі дослідження були присвячені технологічному прогресу комунальних служб (Бейкул, 1992). Кілька праць торкаються розвитку комунального господарства окремих регіонів та міст України (Барабаш, 2011). Крім того, проблема розглядалася побіжно крізь призму історії повсякдення (Мовчан, 2011). Цікаві соціологічні дослідження побуту міських мешканців іноді з'являлися у періодичних виданнях, таких як «Комунальне господарство на Україні», «Архітектура радянської України», «Більшовик», «Пролетарська правда», «Червоний шлях» та ін (Хоменко, 1924). Однак спеціальних праць, присвячених розвитку комунальної сфери міста Вінниці у 1920-х рр. досі немає, що зумовлює більш поглиблене вивчення даного питання. Виняток складає праця Т. Кароєвої (Кароєва, 2022), в якій авторка висвітлює формування приватного житлового фонду у Вінниці в період непу.

Мета статті. У цій статті автори ставлять за мету проаналізувати становище комунального господарства у м. Вінниці у 20-ті рр. ХХ ст., причини кризового стану цієї галузі, вплив на неї політики більшовицького керівництва, дослідити вирішення житлової проблеми, стан міських комунікацій та їх вплив на якість життя населення міста.

Виклад основного матеріалу. На початок 20-х рр. ХХ ст. комунальне господарство всієї України перебувало у кризовому стані. Після революційних подій 1917 – 1921 рр. та громадянської війни житловий фонд був суттєво зруйнований, у містах перестали діяти водогони і парове опалення, не працювали міський транспорт і комунальні підприємства, не проводилися ремонтні роботи. По суті, усі міські вигоди було ліквідовано. Особливо це стосувалося Подільського регіону загалом, і міста Вінниці зокрема, так як на цій території в силу її прикордонного становища відбувалися інтенсивні бойові дії. Але причинами такого занепаду стали не тільки військові дії, але й політика «воєнного комунізму», яку проводила більшовицька влада.

У 1918 р. більшовики відмінили приватну власність на землю. Земельні ділянки у містах перебували у розпорядженні місцевих рад і віддавалися під забудову на пільгових умовах. Поряд із цим було проведено націоналізацію всіх міських будівель, а у 1919 р. видано ряд декретів та постанов, які стосувалися різних сфер комунального господарства. Декретом ВУЦВК України від 17 липня 1919 р. усі підприємства, що надавали громадянам комунальні послуги, були націоналізовані, а населення означеними послугами зебезпечувалося безкоштовно. Ліквідовувалася плата за квартири, проїзд у громадському транспорті, а також за користування водопроводом, каналізацією, очисткою, газом, електрикою та громадськими лазнями. Відбувалися процеси «ущільнення» житла. Згідно постанови РНК з 1919 р. почалося «переселення» робітників до квартир багатих прошарків населення. Експропріація житла мала суто дискримінаційний характер, так як члени домових комітетів, обрані з бідняцького середовища, отримали право «обстежити» будь-яку квартиру з метою виявлення «зайвих» метрів. Якщо такі площі було знайдено, колишньому власнику видавався ордер на «ущільнення», і в помешкання вселяли робітників, залишаючи господарю одну-дві кімнати. У гіршому випадку його взагалі переселяли до інших приміщень, зазвичай необлаштованих. Шляхом «ущільнення» житлової площі влада намагалася усунути ті житлові контрасти, які були до приходу більшовиків – відбувся так званий «житловий переділ» на користь неімущих. Однак цей захід виявся недоцільними з господарської точки зору.

Майже цілковита неоплатність помешкань, неможливість охопити центральним управлінням маси розпорошених та дрібних домоволодінь тягли за собою значну руїну житлового фонду. Подібна ситуація склалася у інших сферах комунального господарства. Коштів для підтримання нормального життя у містах держава не мала. Із 176 офіційних міських

…….

селищ електричне освітлення було тільки у 118, водогони – у 50, каналізація – у 4, трамвай – у 9 (Вологодцев І., Каплунов І., 1930). У результаті спостерігався відплив населення з міст. Так, на 1920 р. його частка становила лише 15,3%. Отже, комуністичний експеримент не тільки провалився, але й привів до вкрай негативних наслідків і ще більше ускладнив ситуацію (Борисенко М., 2005).

Поступове відновлення комунального господарства розпочалося із запровадженням нової економічної політики. У серпні 1921 р. було прийнято декрет «Про стягнення плати за послуги, що надаються підприємствами комунального характеру», а 22 липня 1922 р. РНК УСРР затвердив «Положення про управління комунальним господарством» (ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 121 – 122.). Для керівництва галуззю було створено спеціальний орган – Головне управління комунального господарства, який підпорядковувався Наркомату внутрішніх справ УСРР. У містах управлінськими органами стали комунгоспи, які мали займатися безпосереднім забезпеченням потреб населення. Комунгоспи складалися з відділів та підвідділів, що відповідали за благоустрій, житло, ремонти, очистку і т. ін. 22 травня 1923 р. на засіданні Української економічної наради було вирішено створити постійну Комісію з відновлення комунального господарства, яку очолив заступник Раднаркому УСРР М.Ф. Владимирський (ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 290. Арк. 193).

Справжньою проблемою, яка перебувала на тільки у господарській, а й у соціальній і політичній площині, постало у 1920-х рр. житлове питання. Нагальними проблемами житлової сфери були надмірне залюднення квартир, коли на кожну кімнату припадало 1,9 мешканця, невідповідність фактичної норми санітарним вимогам та дефіцит житлової площі, який по Україні визначався величезним показником – 14418 тис. кв м. (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929, с.4). Розруха житлового господарства досягла своєї кульмінаційної точки, і цей період так званого «квартирного бандитизму» продовжувався до 1922 р., хоча з переходом до НЕПу українське законодавство взяло новий напрямок у житловій справі. У практику житлового господарства повернулося право приватної власності на житло та здачі домоволодінь в оренду. Почали складатися умови і для нормальної господарської експлуатації націоналізованих домоволодінь шляхом встановлення квартирної плати та пошуку найбільш доцільних організаційних форм користування. Правда, організаційний процес оформлення способів експлуатації житлового фонду розвивався досить повільними темпами – денаціоналізація тривала до 1926 р., а то і до весни 1927 р., а завдання доведення квартплати до розміру, який забезпечив би покриття всіх експлуатаційних видатків та амортизації, не було вирішено і у наступні роки (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр**.,** 1929, с.32).

Після отримання Подільською губернією нового житлового закону основним завданням житлового відділу комунгоспу стало «проведення нової житлової політики, в основу якої закладено відновлення домоволодінь шляхом створення безумовної платності за всі житлові приміщення і денаціоналізація домоволодінь, відновлення і експлуатація яких були неможливими без залучення приватної ініціативи в особі колишніх власників означеного майна» (Отчет, с.111). Для проведення денаціоналізації було необхідно насамперед виділити категорію домоволодінь, які підлягали поверненню. Вирішення цього питання покладалося на місцеві органи, так як загальний облік житлових об'єктів у межах республіки не проводився. Тому Губкомунгосп організував житловий перепис, перший досвід якого було здійснено по губернському центру – м. Вінниці, однак ще до закінчення розробки згаданого перепису. 29 грудня 1921 р. Губвиконком видав наказ про «денаціоналізацію» домоволодінь, який було підтверджено постановою від 13 квітня 1922 р. Цими документами норма оцінки житлової площі, що підлягала денаціоналізації, становила 300 крб., але до серпня зросла до 3000 крб. До таких домоволодінь відносили будинки з середньою кількістю квартир 2,08, середньою кількістю кімнат 5,8 та середньою площею кожної 31 кв. аршин. Таким чином, по м. Вінниці було денаціоналізовано 2032 будівлі з житловою площею 250000 кв. аршин. Разом з тим, обов'язковою постановою Губвиконкому від 28 квітня було введено оплату за житлові приміщення, а дещо пізніше, 2 червня – вирішено питання про умови здачі домоволодінь в оренду (Отчет, с.112).

Стягнення квартирної плати на перших порах відбувалося через райкомбіди, так як, з одного боку, інститут завідувачів будинками не був налагоджений, а з іншого – до остаточного проведення денаціоналізації у розпорядженні комгоспу залишалася значна частина будівель, фактичне управління якими (проведення поточних ремонтів або підрахунок видатків на їх утримання) було неможливим. Складалася ситуація, при якій стягнення квартплати без надання натомість будь-яких послуг повинно було слугувати для громадян імпульсом для взяття житла в оренду. У результаті до 15 вересня 1922 р. по місту було підписано 149 орендних угод.

З проведенням денаціоналізації і здачі в оренду націоналізованого житла значно скоротилась діяльність житлових органів по розподілу приміщень. Однак житлова проблема у

місті вирішена не була, більше того, у 1922 р. вона ще більше загострилася, зважаючи на дві обставини. Перша – до міста прибула 2-га дивізія Червоної армії, яку потрібно було розквартирувати. Для розміщення військових комгоспом було видано 845 ордерів з 2648-ми (решта були видані різним закладам – 183 і громадянам – 1620). Друга – потреба забезпечити житлом робітників за рахунок «нетрудового елементу», яка вирішувалася шляхом передачі профспілці 128 домоволодінь у безоплатне користування. Однак, не зважаючи на це, процеси денаціоналізації та здача будинків в оренду дали можливість приступити їх власникам до початку ремонтної кампанії, оголошеної наказом Губвиконкому від 14 вересня 1922 р. (Отчет, с.113). За звітом губекономнаради, в поточному році було відремонтовано 62 будинки, які знаходилися у напівзруйнованому і непридатному для житла стані внаслідок відсутності ремонту за останні п'ять років і руйнувань, завданих весняними повенями і підтопленням. Ремонтні роботи полягали у перекритті дахів, відновленні стін, встановленні вікон і дверей, заміні підлогового покриття, будівництва печей і кухонних вогнищ. Справа в тім, що централізоване опалення не працювало, мешканці будинків опалювали квартири грубами, дрова забезпечувались домоуправліннями і видавалися по талонах, але доставити їх і порубати жителі мали самостійно. Ті будинки, які не були в централізованій системі, таких привілеїв не мали, їх мешканці повинні були купувати дрова, ціни на них були достатньо високими, знижки існували лише для робітників і членів профспілок (Борисенко М., 2013, с.93).

Орендно-торговим підвідділом комунгоспу були взяті на облік всі торгівельні приміщення міста. Їх власники або орендатори мали сплачувати кошти в залежності від площі і розташування магазинів за чверть року вперед. Але губекономнарада відзначала, що деякі торгові приміщення зайняті урядовими організаціями, і майже всі вони «до цих пір плати не вносять і приміщення не звільняють. До теперішнього часу зайняті таким саме чином 283 торгові приміщення і заборгованість по них перевищує 100 млрд. крб» (Борисенко М., 2013, с.94).

За переписом 1923 р. чисельність населення Вінниці становила 37962 чол., з них кількість осіб, потребуючих житла, складала 18579 чол., а кількість сімей – 6183 (Шейнкман Г., 1925, с.50). За свідченнями ВРНГ криза не тільки не долалася, але й загострювалася. До цього слід додати, що притік робітників до міста йшов головним чином із села, а це викликало абсолютну необхідність у побудові нового житла. Для вирішення проблеми було прийнято спеціальну державну програму, за якою Подільська губернія отримала 41447 крб. на будівництво. Але виконання цієї програми дорівнювало нулю. Оскільки державна програма не спрацювала через затримки з поставками будівельних матеріалів, зростанням цін на них, недостатньою потужністю будівельних організацій, відсутністю єдиного органу, який би здійснював координацію робіт та концентрував фінансові джерела, влада вдалася до залучення інших форм власності на житло, зокрема, кооперативної та приватної. Так, для кооперативного будівництва виділялося 120 тис. крб., з них на ремонт – 20 тис., а площа забудови мала становити 450 кв. саж. Щодо приватного будівництва, НКВС мала надати спеціальний дозвіл власнику, однак у 1923 р. такого дозволу не отримав ніхто, а у 1924 р. їх було надано лише 20. Тому в повному обсязі приступити до будівництва стало можливим тільки з 1925 р. (Шейнкман Г., 1925, с.51).

Повільно, але житлові умови населення міста покращувалися. За даними перепису 1926 р. по м. Вінниці 50,6% містян займали декілька кімнат, 36,6% проживали в окремій квартирі або будинку, 16,8% мешкали у володіннях житлово-орендної кооперації, 5,7% мали окрему кімнату, 0,1% - місце в гуртожитку, 1,5% продовжувало жити в нежитлових приміщеннях (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929, с.45). Однак, бачимо, що дефіцит житлоплощі був достатньо великим, а це разом із браком коштів і можливостей для придбання предметів домашнього вжитку впливало на її комфортність і благоустрій.

Протягом 1925–1927 рр. відбувалася розробка стандартизації і раціоналізації у будівництві. Так, при оплаті за житло почала враховуватись не тільки його кількість, але і чисельність спожитих послуг, якісні параметри житлових приміщень та рівень прибутків жителів. У 1927 р. починається запровадження БТІ. Постановою Економічної наради РРФСР від 21 травня 1927 р. затверджується «Положення про інвентаризацію майна місцевих рад», що започатковує створення єдиної служби технічного обліку, створення бази даних про склад, технічний стан і вартість об'єктів нерухомості в країні (Шубіна С., 2023, с.146).

До початку згортання НЕПу, тобто до 1928 р., житлова криза так і не була вирішена, тому заходи по «ущільненню» продовжувалися, а отже, проблеми скупченості населення та недотримання санітарних норм житлової площі також залишалися незмінними.

Певні зрушення були помітними у розвитку інших елементів комунального господарства – електричних підприємств, водогонів і каналізації, міських трамваїв і автобусів, громадських лазень, протипожежної охорони, впорядкування міського простору.

Як зазначалося у звіті Подільської губекономнаради за 1922 р., незважаючи на «вкрай несприятливі умови», електропідприємства міста були відновлені до потужностей довоєнного

……

рівня (Отчет, с.115). Однак насправді Вінницька електростанція, яка, виробляючи 1000 НР, рахувалася станцією середньої потужності, працювала з перевантаженням, виробленої електроенергії для потреб міста не вистачало. Щомісячне виробництво електричної енергії становило 60 – 70 кВт/год., з них 50% йшло на освітлення, 38% на трамвайний рух і 12% на водопостачання. Щодо забезпечення потреб громадян, то світло подавалося щоденно тільки протягом 8-ми годин, так як кількість ввімкнених ламп постійно зростала, і єдина електростанція не могла справитися з таким навантаженням. Окрім недостатньої потужності, станція працювала з надто спрацьованим і застарілим устаткуванням. У 1925 – 1926 рр. розпочалося будівництво нової електростанції, яка мала суттєво покращити ситуацію. На 1926 р. Вінниця виробляла вже 1630,2 тис. кВт/год., із них на освітлення приміщень витрачалося 794, 4 тис. кВт, 19,4 кВт йшло на освітлення вулиць (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929, с.22).

У 1922 р. у місті було створено трест «Елтрамвод», який об'єднав центральну міську електростанцію, підприємства міського водогону і трамваю (ДАВіО. Ф. Р. 10. Оп.1. Спр. 423. Арк. 1.). Завдяки роботі тресту відразу були відновлені підземні стічні труби. Водогін у місті існував з 1912 р. (Донік О., 2017, с.91). Проводилися роботи по охороні магістралі від зимових коливань температури, на водопровідній станції було встановлено головний лічильник-водомір та фільтри (ДАВіО. Ф. Р. 10. Оп. 1. Спр. 756. Арк. 2.). Вода відпускалася жителям також з 10-ти водонапірних будок, розташованих у різних частинах міста і через їх розгалуження в більшості будинків. Решта мешканців користувалися водою з криниць та природних водойм. На 1926 – 1927 рр. загальна довжина Вінницького водогону становила 23 км, він очищався через піскоструйні фільтри, і у мережу надходило 344,7 тис. куб. м води (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр**.,** 1929, с.23). Стічні води, пройшовши фільтрацію, зливалися у Південний Буг. Централізована каналізація існувала лише в 4-х містах України (Києві, Харкові, Дніпропетровську та Одесі). У Вінниці каналізаційні стоки мала незначна кількість будинків, більшість населення користувалася вбиральнями загального користування, збудованих на кошти міського бюджету. Так, наприклад, у 1922 р. будівельним відділом комунгоспу було споруджено нову цегляну будівлю громадської ретиради на 10 очок і відновлено одну на 6 очок (Отчет, с.114).

У 1920-х рр. відбувалася відбудова міського транспорту. Досить успішно відновлювалася робота трамвайних підприємств, що діяли у восьми містах України. Вінницький трамвай, який діяв з 1912 р. і відновив роботу 27 листопада 1921 р., вже у 1922 р. не тільки став на шлях нормальної і безперебійної експлуатації, але й мав нові колії, зокрема, лінію до військового містечка (Шейнкман Г., 1921, с.2). Його рух забезпечували 11 вагонів, і «Елтрамводом» проводилися заходи по придбанню ще трьох. Працював трамвай 16 годин на добу, у перевезеннях пасажирів було задіяно 80% його рухомого складу. Щомісячно перевозилося до 160 тис. пасажирів, правда, тарифи на проїзд зростали. Так, тільки за 1922 р. вони виросли з 50 тис. деномінованих крб. до 150 тис. крб. (Отчет, с.117). На 1926 – 1927 рр. довжина трамвайної мережі по довжині вулиць складала 5,4 км, поодинокі колії мали довжину 10,5 км. Інвентарна кількість вагонів складала 14 одиниць. Збільшувалася також кількість пасажиро-перевезень: за підрахунком проданих квитків вона зросла з 2201,4 тис. у 1927 р. до 2313,1 тис. у 1928 р. (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929 : 56). У трамвайному депо розташовувалися майданчики для перевезення вантажів, їх кількість також збільшувалася. Якщо у 1922 р. кількість майданчиків дорівнювала двом і вони забезпечували виключно потреби комунгоспу, то на 1927 р. 10 таких платформ обслуговували і інші підприємства.

Автобуси загального користування функціонували у 20-х рр. XX ст. у 12-ти містах (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929, с.61). На 1928 р. у Вінниці існувало 2 автобусних маршрути довжиною 90 км, що безумовно, покращувало умови життя населення.

Проводилися роботи по благоустрою міста: брукуванню вулиць і майданів, впорядженню мостів та інших дорожніх споруд, вуличному освітленню, зеленим насадженням. Так, у 1922 р. було відбудовано два дерев'яні пішохідні мости через річку Південний Буг довжиною 53 саж. і міст в районі Кумбар через притоку Тяжилівка шириною 3 саж. Також було відновлено огорожі міських бульварів і садів загальною довжиною більше 3000 саж., приведено в порядок бульвари і алеї площею до 3800 кв. саж., на бульварах встановлені лави у кількості 80 штук, забруковано 200 кв. саж. і перебруковано 1300 кв. саж. міських вулиць. Непоганих результатів досягнуто у справі вуличного освітлення, яке було доведено до норми довоєнного часу (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929, с.34). До 1926 р. загальна сума видатків на зовнішнє налагодження міського простору зросла більше як на 50%. Ці видатки йшли виключно за рахунок прибутків міського бюджету, так як довготермінових кредитів на впорядкування держава не видавала.

Одним із невирішених питань був санітарний стан мешканців міст. Комісії з перевірки побуту містян, зокрема, робітників, відзначали загальну антисанітарію в їх помешканнях, небажання робити ремонти, незадовільний стан місць «загального користування» (Тарапон О., 2011, с.110). Ускладнювала ситуацію недостатня кількість або відсутність комунальних лазень. Так, вони існували лише у 96 міських селищах із 176. У Вінниці їх почали відновлювати з 1922 р. і навіть оснащувати фільтрами для очистки. Пропускна здатність трьох лазень становила 8 тис. чол. на місяць, але в перерахунку на кількість міських жителів це було надзвичайно мало, що в принципі не відрізнялося від загальної ситуації по Україні, де кількість містян, які могли відвідати лазню, складала 1,7 чол. на день (Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр., 1929, с.34). До 1928 р. у місті державні комунальні лазні були відсутні, лише одна лазня здавалася в оренду. Така сама ситуація складалася з вивезенням сміття. Асенізаційний обоз у Вінниці було організовано влітку 1922 р. у складі 16 коней, 5 бочок, 3 візків для сміття і 11 працівників. Ціни вивозу нечистот встановлювались диференційовано: для приватних осіб – по 400 крб., для членів профспілок – 225 крб. грошових знаків зразка 1922 р., а за вивіз сміття – по 300 крб. Якщо у 1922 р. середня кількість вивозу сміття становила до 25 візків, то у 1928 р. з міста вивезли 3380 т., отже, якість прибирання міста змінилася не набагато.

До відання комунгоспів входив нагляд за протипожежною ситуацією у містах. Пожежний відділ існував у Вінниці задовго до реорганізації комунального господарства в роки нової економічної політики, однак був настільки зруйнований, що його потрібно було відбудовувати заново. Більше того, у пожежників не було жодної механічної помпи, спеціальної драбини або іншого необхідного обладнання. За короткий час вдалося організувати тільки одну професійну пожежну сторожу, де працювало 57 осіб, причому оснащенням вона забезпечувалася почасти із наявних запасів, а більшою мірою із майна, знайденого в різних закладах і організаціях. Тим не менше проблема була нагальною, так як кількість пожеж з року в рік зростала. За даними загально-пожежної статистики Укрдержстраху число пожеж за 1926 – 1927 рр. зросло на 40% порівняно з минулим роком. Їх головними причинами залишалися несправності і неякісна побудова опалення будівель. Протягом означеного періоду у місті сталася 21 пожежа, у результаті якої отримали пошкодження 29 будівель, а загальна сума втрат становила 11,5 тис. крб., але незважаючи на це, організація протипожежної охорони просувалася вкрай повільно.

Зрозуміло, що для відновлення зруйнованих, збереження вцілілих і тим більше будівництва нових комунальних підприємств, а також благоустрою міста були необхідні значні капіталовкладення. Оскільки основна маса державних коштів спрямовувалася на фінансування промисловості, сільського господарства і торгівлі, засобів на комунальне господарство на вистачало. Тому у 20-ті рр. XX ст. основним джерелом його забезпечення були власні прибутки, які знаходилися у віданні міських бюджетів. Основою їх формування стали прибутки від відновлених податків, плати за житло та інші комунальні послуги. Протягом січня–вересня 1922 р. бюджети губернських центрів були виокремлені лише в 3-х із 12-ти губерній – Подільській, Полтавській та Харківській, згодом, за підсумками 1922 – 1923 бюджетного року, створюються бюджети губернських і повітових міст (ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 723. Арк. 312.). По всій території України вони набувають самостійності після рішення уряду України 1924 р., а у 1926 р. приймається «Порядок про місцеві фінанси УРСР», за яким регламентується утворення і використання їх коштів. На 1923 – 1924 рр. прибутки міського бюджету Вінниці складають 343,2 тис. крб., а витрати – 203,0 тис. крб., отже, витрати покриваються повністю за рахунок доходів. З усієї кількості комунальних підприємств найбільш прибутковими були електростанції, водогони та трамвайне господарство, найменш – каналізація та комунальні лазні.

Висновки. Таким чином, у період 1920-х рр. комунальне господарство на території всієї України знаходилося у кризовому стані і потребувало майже повної відбудови. Це пояснювалося не тільки наслідками революційних подій 1917 – 1921 рр. та громадянської війни, а й більшовицькою політикою «воєнного комунізму». Особливо гостро проблеми налагодження житлових та побутових умов населення постали перед Поділлям, і м. Вінницею зокрема, в силу її прикордонного становища та ведення бойових дій у регіоні. Поступове налагодження комунального господарства міста почалося із введенням нової економічної політики. Головним завданням влади було відновлення житлового фонду, господарських об'єктів, міських комунікацій та інфраструктури. Завдяки крокам по декомунізації, реформам управлінських структур комунального господарства, формуванню місцевих бюджетів, у його розвитку відбулися певні позитивні зрушення: розпочалося вирішення «житлової кризи», стали створюватися сприятливі умови для нормальної господарської експлуатації будівель, проведена реконструкція електропідприємств та міського транспорту, покращена комунальна інфраструктура, що сприяло поліпшенню життя населення та добробуту міста. Однак незважаючи на ці позитивні тенденції, існувала низка проблем, з якими стикалися міські мешканці – нестача житла, антисанітарні умови житлових приміщень, не повністю налагоджена робота електро- і водопостачання, недостатня кількість комунальних лазень, недоліки

організації протипожежної охорони. Ряд проблем благоустрою міста бере свій початок саме з 20-х рр. ХХ ст. і не є вирішеним до кінця навіть у сучасних умовах.

Подяка. Висловлюємо щиру подяку працівникам краєзнавчого відділу та відділу періодики Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Валентина Отамановського, працівникам Вінницького обласного державного архіву за допомогу у підборі матеріалів, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Бакуменко, П. *(1960). Українська РСР* в *період відбудови народного господарства 1921 – 1925 рр*. Київ*:* Видавництво Київського *ун*іверсите*ту*, 107 с.

Барабаш, Ю. (2011). Проблеми комунального господарства Донбасу в 1920-х рр. *Науковий Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. *Вип. № 23 (220).* 88 – 93.

Бейкул, С. & Братський К. (1992). *Київський трамвай: До 100-річчя з дня пуску в експлуатацію.* Київ: Будівельник. 94 с.

Борисенко, М. (2013). *Житло і побут міського населення України у 20 – 30-х роках ХХ століття.* Київ: Видавництво «Стилос». 270 с.

Борисенко, М. (2005). Комунальне господарство Києва та умови життя киян в 1920 – 1930-х роках. *Етнічна історія народів Європи. Вип. 19.* 108-112.

Вологодцев, І. & Каплунов, І. (1930). *Комунальне господарство міст України.* Харків: Держвидав «Господарство України». 68 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Демченко, О. (2009). *Житлово-комунальне господарство в реформаційному процесі: аналіз, проектування, управління.* Харків: ХНАМГ. 356 с.

Донік, О. (2017). Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина XIX – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць. Вип. 26.* 81-112.

Кароєва, Т. (2022). Соціальний капітал вінничан у формуванні приватного житлового фонду Вінниці доби непу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія,* 40, 96-102. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-96-102

Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1925 – 26 рік. (1928). *Статистика України Т. IV. Вип. 1. № 141*. Харків: ЦСУ УСРР. 67 с.

Комунальне господарство міських селищ УСРР за 1926 – 27 рр. (1929). (Матеріали до характеристики). В кн. *Статистика України.* Т. IV. Вип. 2. Серія 14. Х: Державний Трест «Харполіграф». 78 с.

Кульчицький, С. (відп. ред.). (2009). *Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921 – 1928 рр.).* В 2-х ч. Київ: Видавництво інституту історії України НАН України. Ч. 1. 424 с.

Мовчан, О. (2011). *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.* Київ: Інститут історії України НАН України. 312 с.

Отчет (1922). *Отчет Подольского губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Апрель – сентябрь 1922 г.: С приложением краткого исторического обзора советского строительства и народного хозяйства на Подолии за 1917-1922 гг.* Винница: 1-я Гостипография, VI, 416 с.

Стеценко, А. (2011). Зарубіжний досвід реалізації державних програм у сфері житлово-комунального господарства. *Державне управління: теорія та практика : Електронне наукове фахове видання. № 2.* Режим доступу : http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Stetsenko.pdf.

Тарапон, О. (2011). Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців України 1920 – 1930 рр. ХХ ст. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових праць*. *Вип. 27.* 106 – 113.

Толстов, Р. (2008). Житлово-комунальне господарство України: проблеми та напрями їх розв'язання. *Економіка.* 96 – 106.

Тронько П. (гол.ред.). (1972). *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Вінницька область. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР. 777 с.

Хоменко, А. (1924). Спроба характеристики класової структури українських міст. *Червоний шлях. № 7.* 159-173.

ЦДАВОУ– Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Чаговець, Т. (2018). Фінансова політика в житловому питанні в роки непу в Україні (1921 – 1928 рр.). *Гілея: науковий вісник. Вип. 139 (1).* 42 – 47.

Шейнкман, Г. (1925). Жилищная задача на Украине. *Хозяйство Украины. №11.* 50 – 51.

Шейнкман, Г. (1921). Робота з благоустрою. *Вісті.* 27 листопада.

Шубіна, С. (2023). Генеза правової регламентації діяльності органів житлово-комунального господарства України у сфері надання послуг населенню. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Вип. 76. Частина 2.* 143 – 149. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.24

References:

Bakumenko, P. (1960). *Ukrainska RSR v period vidbudovy narodnoho hospodarstva 1921 – 1925 rr. [Ukrainian SSR during the reconstruction of the national economy in 1921-1925].* Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu, 107 s. [in Ukrainian]

Barabash, Yu. (2011). Problemy komunalnoho hospodarstva Donbasu v 1920-hh rr. [Problems of the communal economy of Donbas in the 1920s.]. *Naukovyi Visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Volyn National University. Series: Historical sciences.* Vyp. № 23 (220). 88 – 93. [in Ukrainian]

Beikul, S. & Bratskyi K. (1992). *Kyivskyi tramvai: Do 100-richchia z dnia pusku v ekspluatatsiiu [Kyiv tram: To the 100th anniversary of the day it was put into operation.].* Kyiv: Budivelnyk. 94 s. [in Ukrainian]

Borysenko, M. (2013). *Zhytlo i pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20 – 30-hh rokakh XX stolittian [Housing and everyday life of the urban population of Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century].* Kyiv: Vydavnytstvo «Stylos». 270 s. [in Ukrainian]

Borysenko, M. (2005). Komunalne hospodarstvo Kyieva ta umovy zhyttia kyian v 1920 – 1930-hh rokakh [Communal economy of Kyiv and living conditions of Kyivans in the 1920s and 1930s.]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe.* Vyp. 19. 108-112. [in Ukrainian]

Chahovets, T. (2018). Finansova polityka v zhytlovomu pytanni v roky nepu v Ukraini (1921 – 1928 rr.) [Financial policy in the housing issue during the NEP years in Ukraine (1921 - 1928)]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin.* Vyp. 139 (1). 42 – 47. [in Ukrainian]

DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnitsia region].

Demchenko, O. (2009). *Zhytlovo-komunalne hospodarstvo v reformatsiinomu protsesi: analiz, proektuvannia, upravlinnia [Housing and communal economy in the reformation process: analysis, design, management].* Kharkiv: KhNAMH. 356 s. [in Ukrainian]

Donik, O. (2017). Vprovadzhennia merezh tsentralizovanoho vodopostachannia y vodovidvedennia yak vazhlyvyi chynnyk modernizatsii miskoho hospodarstva Ukrainy (ostannia tretyna XIX – pochatok XX st.) [The introduction of centralized water supply and drainage networks as an important factor in the modernization of the urban economy of Ukraine (the last third of the 19th - the beginning of the 20th centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: Collection of scientific papers.* Vyp. 26. 81-112. [in Ukrainian].

Karoyeva, T. (2022). Sotsialnyi kapital vinnychan u formuvanni pryvatnoho zhytlovoho fondu Vinnytsi doby nepu [Social Capital of Vinnytsia Dwellers in formation of Private Housing Resources of the Town During the NEP]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History,* 40, 96-102. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-96-102 [in Ukrainian].

Khomenko, A. (1924). Sproba kharakterystyky klasovoi struktury ukrainskykh mist [An attempt to characterize the class structure of Ukrainian cities]. *Chervonyi shliakh – Red way.* № 7. 159-173. [in Ukrainian]

Komunalne hospodarstvo miskykh selyshch USRR za 1925–26 rik. (1928). *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*. T. IV. Vyp. 1. № 141. Kharkiv: TsSU USRR. 67 s. [in Ukrainian]

Komunalne hospodarstvo miskykh selyshch USRR za 1926–27 rr. (1929). (Materialy do kharakterystyky). V kn. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine.* T. IV. Vyp. 2. Seriia 14. Kh: Derzhavnyi Trest «Kharpolihraf». 78 s. [in Ukrainian]

Kulchytskyi, S. (Ed.). (2009). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921 – 1928 rr.) [Essays of everyday life in Soviet Ukraine during the NEP period (1921-1928)].* V 2 ch. Kyiv: Vydavnytstvo instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Ch. 1. 424 s. [in Ukrainian]

Movchan, O. (2011). *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv USRR. 1920-ti rr.[Everyday life of workers of the USSR. 1920s].* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 312 s. [in Ukrainian]

Otchet (1922). *Otchet Podolskoho hubэkonomsoveshchanyia Ukraynskomu эkonomycheskomu sovetu. Aprel – sentiabr 1922 h.: S prylozhenyem kratkoho ystorycheskoho obzora sovetskoho stroytelstva y narodnoho khoziaistva na Podolyy za 1917-1922 hh. [Report of the Podolsk Provincial Economic Conference to the Ukrainian Economic Council. April - September 1922: With the appendix of a brief historical overview of Soviet construction and the national economy in Podolia for 1917-1922.]* Vynnytsa: 1-ia Hostypohrafyia, VI, 416 s. [in Russian].

Sheinkman, H. (1925). Zhylyshchnaia zadacha na Ukrayne [Housing problem in Ukraine]. *Khoziaistvo Ukrayn – Economy of Ukraine.* № 11. 50 – 51. [in Ukrainian]

Sheinkman, H. (1921). Robota z blahoustroiu [Work with landscaping]. *Visti – News.* 27 lystopada. [in Ukrainian]

Shubina, S. (2023). Heneza pravovoi rehlamentatsii diialnosti orhaniv zhytlovo-komunalnoho hospodarstva Ukrainy u sferi nadannia posluh naselenniu [The genesis of the legal regulation of the activities of housing and communal services of Ukraine in the sphere of providing services to the population]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Seriia: Pravo.* Vyp. 76. Chastyna 2. 143–149. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.24 [in Ukrainian]

Stetsenko, A. (2011). Zarubizhnyi dosvid realizatsii derzhavnykh prohram u sferi zhytlovo-komunalnoho hospodarstva [Foreign experience in the implementation of state programs in the field of housing and communal services]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka : Elektronne naukove fakhove vydannia – Public administration: theory and practice: electronic scientific publication.* №2. Режим доступу: http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Stetsenko.pdf. [in Ukrainian]

Tarapon, O. (2011). Zhytlovo-komunalne zabezpechennia miskykh meshkantsiv Ukrainy 1920 – 1930 rr. XXh st. [Housing and communal services for urban residents of Ukraine, 1920-1930, 20th century]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats – Scientific notes on Ukrainian history. Collection of scientific works.* Vyp. 27. 106 – 113. [in Ukrainian]

Tolstov, R. (2008). Zhytlovo-komunalne hospodarstvo Ukrainy: problemy ta napriamy yikh rozviazannia [Housing and communal management of Ukraine: problems and directions for their solution]. *Ekonomika – Economy.* 96 – 106. [in Ukrainian]

Tronko, P. (Ed.). (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR [History of cities and villages of the Ukrainian SSR]:* V 26 t. Vinnytska oblast. K.: Holov. red. URE AN URSR. 777 s. [in Ukrainian]

TsDAVOU– Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine].

Volohodtsev, I. & Kaplunov, I. (1930). *Komunalne hospodarstvo mist Ukrainy [Communal economy of cities of Ukraine].* Kharkiv: Derzhvydav «Hospodarstvo Ukrainy». 68 s. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 13.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 20.02.2024*

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 929.532:27-725:[2-523.6:2-773(477-25)]"1800/1920"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-119-125

Exploring the population and social structure of the Kyiv Eparchy through monastery service records from the 19th to early 20th century

Oleksandr P. Chuchalin
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3876-8237
Researcher ID: D-7654-2019

Abstract.

The article aims *to examine the informative potential and utility of service records from monasteries within the Kyiv Eparchy, spanning the period from the 19th to the early 20th century, in elucidating the status of Orthodox monastic communities and the social composition of their monastic life.* ***The research methodology*** *adheres to principles of objectivity, historicism, systematic analysis and critical evaluation of sources. Utilizing a method of historical reconstruction, this study seeks to construct a comprehensive understanding of the status of monasteries and the social makeup of their monastic communities from disparate historical evidence.* ***A notable scholarly contribution*** *of this study lies in its pioneering effort to investigate, analyze and assess the informational value of service records from monasteries within the Kyiv Eparchy during the specified period.* ***Conclusively,*** *service records, or formulary information, served as a prevalent form of annual reporting within monastic institutions throughout the 19th century. These unpublished documents serve as primary sources for documenting monastic life during the synodal period, playing a pivotal role in the administrative and communal life of monasteries and their inhabitants. Beyond simply detailing the composition of monastery brotherhoods and listing the names of monks and novices, these records contain rich insights into the individual lives of monastics. Examining such sources facilitates the identification of the number of monastics in Kyiv Eparchy monasteries, the motivations driving their monastic commitment, their roles within monastic communities, average demographics, social standing, educational attainment and even personal characteristics and behaviours. By leveraging these archival materials, scholars are afforded the opportunity to analyze the fluctuating demographics and composition of monastic communities within the Kyiv Eparchy throughout the synodal period, thereby enabling prosopographical investigations and contributing to a deeper understanding of Orthodox monasticism in the region.*

Keywords: *Orthodox Church, Kyiv Eparchy, the synodal period, monasteries, monasticism, service records, information about monks, novice.*

Послужні списки монастирів як джерело з вивчення становища та соціального складу обителей Київської єпархії 19 – початку 20 ст.

Олександр Чучалін
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3876-8237
Researcher ID: D-7654-2019

Анотація.

Метою статті *є аналіз інформативного потенціалу і можливостей послужних списків монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст. для вивчення становища православних обителей та соціального складу їх чернецтва.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на засадах об'єктивності, історизму, системності, критичного аналізу джерел. Метод історичної реконструкції посприяв складенню із розрізнених фактів цілісного уявлення про становище монастирів та соціальний склад їх чернецтва.* ***Наукова новизна*** *полягає у тому, що вперше здійснено спробу дослідити, проаналізувати та оцінити інформаційний потенціал послужних списків монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст.* ***Висновки.*** *Послужні списки або формулярні відомості – це була форма щорічної монастирської*

звітності, що поширилася у XIX ст. Ці неопубліковані матеріали являють собою основний документ обліку чернецтва синодального періоду. Вони відігравали важливу роль у житті монастирів та їх насельників. Цей вид джерела не просто інформує про склад монастирської братії, імена ченців і послушників, але і вміщує певні відомості про життя кожного з них. Дослідження такого виду джерел дозволяє з'ясувати чисельність чернецтва монастирів Київської єпархії, причини, що спонукали до постригу чи послушництва, посади, які ці люди обіймали в монастирях, середній вік насельників, їх соціальний статус, рівень освіти, навіть риси характеру та особливості поведінки. За допомогою цих документів дослідники мають можливість проаналізувати динаміку чисельності і склад чернецтва монастирів Київської єпархії упродовж усього синодального періоду та здійснювати просопографічні дослідження.

Ключові слова: *Православна церква, Київська єпархія, синодальний період, монастирі, чернецтво, послужні списки, відомості про ченців, послушники.*

Постановка проблеми. Дослідження джерелознавчого спрямування, встановлення видового складу джерел та їх інформативного потенціалу є досить важливим для визначення повноти і збереженості архівних фондів, опису архівних документів та розкриття певної історичної проблематики. Звернення безпосередньо до першоджерела дає можливість досліднику сформувати уявлення про історичну реальність, представити джерело як певну цілісність.

Послужні списки монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст. мають велике наукове значення. Це важливі компоненти державного та регіональних архівних фондів. У контексті заявленої у цій статті теми, центральне місце займають послужні списки монастирів, які за своєю суттю є аналогічними сучасним документам, що вміщують відомості особистого характеру. Їх можна порівняти з сучасними особовими справами працівників або трудовими книжками. Оскільки у джерелознавстві діловодна документація, до якої відносимо й послужні списки монастирів, вважається найбільш достовірною, тож сподіваємося, що їх використання сформує об'єктивне розуміння становища та соціального складу монастирів Київської єпархії синодального періоду.

Дослідження послужних списків монастирів на прикладі окремо взятої Київської єпархії XIX – початку XX ст. дозволяє показати їх джерельний потенціал, що, у свою чергу, відкриває нові можливості для дослідників у вивченні різних аспектів історичних явищ, а також дозволяє відстежити закономірності відображення цих явищ у джерелах на рівні окремо взятого регіону. Послужні списки православних монастирів зберігають не лише безпосередньо зафіксовані дані, але несуть у собі й приховану інформацію. Це означає, що при застосуванні коректних і адекватних методик їх обробки, ці джерела можуть дати досліднику відомості, що демонструють масові явища. Цей момент особливо важливий, оскільки до послужного списку конкретно взятого монастиря варто підходити не як до одиничного факту фіксування службових і біографічних відомостей про конкретну людину. Звісно, такий підхід важливий при написанні біографій, наприклад, настоятелів монастирів чи членів монастирської братії, формуванні просопографічного портрету обителі. Однак лише таке використання обмежуватиме можливості послужних списків монастирів як історичного джерела.

Варто підкреслити, що саме в синодальний період найкраще зберігся масив відомостей про чернецтво і послушників, які регулярно складалися в усіх монастирях Київської єпархії і подавалися до духовної консисторії чи на вимогу єпархіального благочинного монастирів. На них саме і можна побудувати дослідження щодо становища та соціального складу чернецтва православних обителей Київської єпархії синодального періоду.

Метою даної статті є необхідність продемонструвати інформативний потенціал та можливості послужних списків монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст. для вивчення становища православних обителей та соціального складу їх чернецтва.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Значний масив документів та фактичного матеріалу з окресленої наукової проблеми містять фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Ф. 168 «Києво-Братський Богоявленський училищний чоловічий монастир», Ф. 167 «Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир», Ф. 179 «Києво-Покровський жіночий монастир», Ф. 183 «Благочинний монастирів Київської єпархії») та Державного архіву Черкаської області (Ф. 148 «Мошногірський Вознесенський монастир», Ф. 149 «Жаботинський Онуфріївський чоловічий монастир»).

Джерелознавчої ж характеристики послужних списків монастирів дослідниками практично не зроблено. Дана категорія джерел використовується науковцями безпосередньо в історичних дослідженнях і визначається як документи церковно-монастирського діловодства. На рівні Київської єпархії спеціальних досліджень, присвячених історії її монастирів та джерелознавчому аналізу послужних списків та споріднених з ними документів, нам віднайти не вдалося. Зустрічаються лише окремі поодинокі праці, що стосуються послужних списків білого

духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. (Яременко, 2014). Тому, робимо висновок, що послужні списки монастирів Київської єпархії ще не були предметом дослідження в джерелознавчому плані.

Виклад основного матеріалу. Ключовою умовою здійснення історичних досліджень є наявність джерельної бази. Віддаленість в часі від історичних подій зменшує чисельність документів, що впливає на об'єктивність дослідження. При вивченні історії православних монастирів цей брак стає ще відчутнішим у силу історичних обставин і особливо політики радянської влади щодо Православної церкви та її інституцій. Як і майно церков та монастирів в Україні, так і їх архіви та документи не збереглися в повному обсязі. Тому часто сучасним дослідникам доводиться реконструювати минуле обителей за допомогою лише окремих документальних свідчень. Їх можна знайти серед матеріалів, що зберігаються у центральних та регіональних архівних установах України. Особливу цінність становлять описово-статистичні матеріали фондів монастирів, що зосереджені в цих архівах.

До такої групи джерел віднесемо послужні або формулярні списки монастирів, що регулярно подавалися до канцелярії Київської духовної консисторії та благочинному монастирів. Послужні або формулярні списки є ключовим діловодним джерелом, що має значний інформаційний потенціал для дослідження чисельності та соціального складу чернецтва монастирів Київської єпархії синодального періоду. Ці документи відносимо до важливих масових структурованих джерел, на основі яких вдалося створити базу даних чернецтва єпархії і проводити просопографічний аналіз. Списки чернецтва Київської єпархії на початку XIX ст. створювалися періодично, а з середини XIX ст. формувалися регулярно і відклалися у фондах монастирів.

У першу чергу варто звернути увагу на формулювання назви документів. У різних монастирських фондах ці відомості по-різному називаються – «послужні списки», «формулярні списки». Такі назви застосовувалися монастирською «канцелярією» відносно відомостей про настоятелів, які іноді складалися окремо від відомостей про братію, або у випсках із відомостей про ту чи іншу персону, яку представляли до церковних чи світських нагород (ДАЧО, ф. 148, оп. 1, спр. 153, арк. 4). Використання означеної термінології ставить такий вид джерел в один ряд з формулярними списками, які було запроваджено для працівників державного апарату Російської імперії ще з середини XVIII ст. Практично такими діями здійснювалося об'єднання цілей їх ведення – відстеження кар'єри, що давало підстави для підвищення чи, навпаки, зниження по службі, представлення до нагород та призначення пенсійного забезпечення. Проведений же нами детальний аналіз відомостей про чернецтво монастирів Київської єпархії упродовж XIX – початку XX ст. показує, що цілі ведення цього виду документації тут були зовсім іншими.

У ході вирішення складної в джерелознавчому плані проблеми достовірності послужних списків як різновиду масової документації монастирів, перше, на що звертаємо у нашому дослідженні увагу, стосується обставин їх походження та особливостей оформлення цих документів. Розглянемо правові підстави, які визначали порядок формування таких документів.

Створення відомостей про чернецтво вперше було запроваджено указом Святійшого синоду в травні 1722 р. у «Прибавлении к Духовному регламенту» (ПСЗРИ, т. 6 (1720–1722), №4022, с. 699–715). Згодом, у вересні 1732 р., Синодом було видано ще один указ, яким усім настоятелям монастирів суворо приписувалося вести облік чернецтва у спеціальних книгах і за відповідною структурою. Суворі вимоги щодо обов'язкового обліку всього чернецтва згодом було продубльовано і в указах єпархіальних архієреїв. Головним лейтмотивом таких указів та формуванням відомостей було викорінення самовільних переходів чернецтва з однієї обителі до іншої. Саме цими діями можна пояснити наявність у формулярі таких рубрик, як ім'я насельника – чернече та світське, вік, соціальне походження, грамотність, попереднє місце проживання та заняття, час та формальні підстави вступу в той чи інший монастир (ПСЗРИ, т. 8 (1728–1732), №6177, с. 916–922).

Після секуляризації 1764 р. формуляр відомостей про чернецтво кілька разів змінювали і вдосконалювали. У цьому відображалися проєкти і перебіг монастирських реформ. Однак ключові інформаційні параметри залишалися практично упродовж усього синодального періоду тими ж, що їх було сформульовано указом Святійшого синоду 1732 р. Поширення цих норм на монастирі Київської єпархії відбулося з приєднанням території Правобережної України до Російської імперії і формуванням адміністративних меж Київської єпархії (Пределы Киевской епархии, 1861, с. 14). Лише з 1840 р. формуляр було дещо змінено. У кінці кожного списку з'явилася спеціальна колонка з перерахуванням ченців, що вибули із вказаної обителі (ЦДІАК України, ф. 183, оп. 1, спр. 160, арк. 5).

Послужні списки обліковували усіх насельників на момент оформлення запису, перераховували основні відомості про їх життя. Структура послужних списків складалася з 8 позицій і була однаковою для чоловічих та жіночих монастирів упродовж усього досліджуваного періоду. При заповненні формуляра потрібно було вказувати: духовну посаду, ступінь та ім'я;

…….

вік; освіту (де і чому навчався); із якого звання, як в миру називався, не одружений чи вдівець, коли отримав постриг; коли і який послух проходив, коли рукопокладений у священнослужителі, чи не здійснював по службі якихось особливих діянь, чим був нагороджений; чи був у відпустці, коли і який період, чи вклався в терміни, якщо прострочив, то коли з'явився і чи була поважною причина прострочення; чи не мав штрафів, чи не був під слідством і судом, якщо був, то за що саме і чим справа закінчилася; які має якості і чи здібний до послуху, якщо ні, то чому. Усі послужні списки завірялися підписом настоятеля чи настоятельниці монастиря.

Ознайомлення з правилами заповнення таких документів свідчить про те, що держава через Святійший синод, у рамках провадження своєї церковної політики щодо систематичного обліку чорного духовенства, була зацікавлена в отриманні повної і правдивої інформації про його чисельність і соціальний склад. Сучасному досліднику ці дані дають інформацію про соціальний облік православного чернецтва. Із усього різноманіття у списках відомостей проаналізуємо лише ті з них, які варто, на нашу суб'єктивну думку, запровадити до дослідницького обігу та в різних поєднаннях широко використовувати при характеристиці чернецтва: соціальне походження, вік, освіта, місце попереднього проживання.

За вищеозначеними позиціями і проаналізуємо становище монастирів Київської єпархії та їх соціальний склад. Зокрема, дослідження цих документів дає можливість з'ясувати точну назву обителей, здійснити їх класифікацію за системою підпорядкування і статусу (лавра, єпархіальний монастир), за складом ченців (чоловічий, жіночий), територіально-географічним чинником (міський, повітовий), системою підпорядкованості, утримання, управління і розмірами (штатні, заштатні, приписні), за статутом, що регламентував облаштування і уклад життя обителі (спільножительні, неспільножительні), типом монастирських поселень (монастирі, пустині, скити), за функціональною спеціалізацією (лікарняні, училищні, робочі). Зведена інформація оформлена автором у таблицях, поданих нижче:

Таблиця 1

Монастирі Київської єпархії з розподілом за штатами в 1808 р.

Загальне число монастирів	**У тому числі:**		**чоловічих:**				**жіночих:**			
	Чоловічих	Жіночих	1 класу	2 класу	3 класу	Некласні	1 класу	2 класу	3 класу	Некласні
19	**16**	**3**	**3**	**2**	**1**	**10**	**1**	**-**	**-**	**2**

Таблиця 2

Монастирі Київської єпархії з розподілом за штатами в 1915 р.

Загальне число монастирів	**У тому числі:**				**чоловічих:**				**жіночих:**			
	чоловічих	жіночих	у містах	у повітах	лаври/ 1 класу	2 класу	3 класу	некласні	1 класу	2 класу	3 класу	некласні
20	**11**	**9**	**10**	**10**	**3**	**3**	**-**	**8**	**1**	**1**	**-**	**3**

Таблиця 3

Чернецтво монастирів Київської єпархії наприкінці XIX ст.

У чоловічих монастирях			**У жіночих монастирях**			**Разом**
ченців	послушників	всього	черниць	послушниць	всього	
462	1009	1471	200	309	509	**1980**

Послужні списки дають можливість уточнити назву та статус монастиря на той час. Про те, що монастирі були єпархіальними, оскільки настоятелі призначалися єпархіальним начальством, свідчать дані з біографій самих настоятелів. Тут подано штрихи до їх біографій, заначено їх життєвий шлях в чернецтві, зміну статусу, просування по кар'єрній драбині, а також дати і номери указів єпархіального начальства про призначення на посаду настоятеля з наступним затвердженням Святійшим синодом (ЦДІАК, ф. 183, оп. 1, спр. 169; 200; 238; 540; ДАЧО, ф. 148, оп. 1. спр. 153).

Послужні списки можемо розглядати також і як «персональні справи чернецтва». Крім того, що окремі факти про життя настоятелів можна взяти з цих справ, де вказано про

призначення на посаду ігумена чи архімандрита та звільнення з неї, про нагородження та смерть, за цим же принципом з'ясовуємо інформацію про монахів і послушників. В архівних справах відклалися дані про вступ до монастиря, постриг, зведення в сан, переведення до іншої обителі тощо.

Зрозумілою стає і рубрика «З якого чину і якого міста». Ще у «Прибавлении к Духовному регламенту» 1722 р. від монастирського начальства вимагалося з'ясовувати, чи не намагається особа, що вступає до монастиря, сховатися від боргів, судового переслідування тощо. Відомості складали у двох екземплярах: один мав залишатися у монастирі, другий, як звітність – відправляли до Київської духовної консисторії. Про наявність щонайменше двох екземплярів послужних чи формулярних списків свідчать матеріали фондів окремих монастирів та фонду благочинного монастирів, що рахувався при Київській духовній консисторії.

Ці реєстри складали в текстовій табличній формі і подавали як звіти монастирів, у тому числі і про чисельність чернецтва. Фактично ці послужні списки були першим і регулярним переписом чернецтва на території Київської єпархії. Метою подання таких відомостей був збір інформації про відповідність чернецтва соціальним і віковим обмеженням на постриг, що було запроваджено ще «Прибавлением к Духовному регламенту» 1722 р. (ПСЗРИ, т. 6 (1720–1722), №4022, с. 699–715).

За правовими нормами РПЦ, постриг в чернецтво дозволявся чоловікам не молодше 30 років, а жінкам – 40 років. Крім того, особа, яка вступала до монастиря, мала бути вільною від обов'язків, не сумісних з чернечим життям. Одруженим, батькам неповнолітніх дітей, підсудним, боржникам, військовим і чиновникам, як не отримали звільнення, представникам податних станів, що не мали свідоцтв про звільнення від сільських і міських общин, до яких їх було приписано – постриг в чернецтво був заборонений. Дворяни, які мали намір прийняти чернецтво, повинні були передати своє майно спадкоємцям, частину з якого мали внести на потреби монастиря (ПСЗРИ, т. 6 (1720–1722), №4022, с. 712). З 1832 р. постриг в чернецтво здійснювався лише з дозволу Святійшого синоду (Законы о состояниях, 1857, с. 57). Після синодського указу від 29 вересня 1865 р. дозвіл на постриг уже міг давати і єпархіальний архієрей (ПСЗРИ, т. 40, ч. 1 (1865), с. 989).

Однак, як засвідчує проведений нами аналіз послужних списків, цих обмежень монастирі не завжди дотримувалися. Невідповідність особового складу чернецтва обителей нормам, запровадженим Святійшим синодом, була суттєвою. Так, переважна більшість чернецтва цього періоду походила із селян та служилих людей, хоча це були ті категорії, яким найскладніше було до реформи 1861 р. отримати документи на звільнення. Віковий ценз також не зовсім було витримано. Персональні дані, зазначені у послужних списках, інформують про часті випадки, коли приймали постриг раніше дозволеного віку. Таким чином, дані послужних списків монастирів вказують на той факт, що норми «Духовного регламенту» 1722 р. та й пізніших базових документів церковної політики усього синодального періоду, не корелювалися з практикою формування складу чернечих общин, а послідовне їх застосування суттєво вплинули б на чисельність та соціальний склад чернецтва. Це один із фактів того, що далеко не всі приписи влади, як світської, так і духовної, виконувалися, і не лише в монастирях.

Аналіз даних графи формуляра про соціальна походження показує, що її заповнювали згідно запроваджених на той час правил документування. Ці дані подавали, у переважній більшості, за соціальним статусом батьків: «із селян», «із козаків», «із купців», «із містян», «із священників» або навіть «донька колезького радника, барона» (ЦДІАК України, ф. 183, оп. 1, спр. 540, арк. 284). Переважна більшість чернецтва монастирів Київської єпархії були вихідцями із селянства. За даними досліджених нами послужних списків їх число становило близько 60%. Решта – це були вихідці з козацького стану, із священників, містян, купецтва.

У кінці XIX – на початку XX ст. ряди чернецтва поповнювали і представники заможних верств суспільства, які в обителях намагалися знайти спокій для душі в силу різних життєвих обставин. Пореформений період сприяв зростанню чисельності черниць і послушниць в жіночих обителях. Скасування кріпацтва, підрив основ патріархальної сім'ї принесли суттєві зміни і в становищі жінки в суспільстві. Отримання відносної свободи і можливість прийняття самостійних рішень орієнтували окремих представниць жіночої статті знайти спокій від мирських справ і проблем у православних обителях. У цьому переконує й аналіз послужних списків у частині чисельності насельників монастирів. Жіночі обителі ставали більш багатолюдними, ніж чоловічі.

Важливою особливістю жіночого чернецтва цього періоду стало зростання чисельності представниць дворянства, у порівняні з іншими соціальними групами. Часто освічені, заможні дами із вищих станів вкладали свої кошти в будівництво обителей, ставали їх ігуменями і присвячували себе молитовному служінню, духовному наставництву та благодійності. Показовою у цьому є діяльність великої княгині Олександри Петрівни, яка на території своєї садиби на Лук'янівці в Києві створила спільножительний жіночий монастир. Його було названо

«Покровський» (ЦДІАК України, ф. 183, оп. 1, спр. 380, арк. 12). Сама княгиня прийняла постриг під ім'ям Анастасія.

Особа, яка вступала до обителі, набувала спочатку статусу послушника чи послушниці і проходила трирічний «випробувальний» термін підготовки до майбутнього чернецтва. Були і виключення, за якого цей термін скорочували або скасовували. Це стосувалося, в першу чергу, осіб, що закінчили клас богослов'я в семінарії чи духовній школі, овдовілі священники, або особи, що мали важкі хвороби. Після трирічного терміну послушник міг відмовитися від постригу і залишити обитель. Вивчення послужних списків монастирів Київської єпархії засвідчило, що в кінці XIX – на початку XX ст. послушники становили більше половини насельників монастирів, а в жіночих обителях це число доходило і до 70% (ЦДІАК України, ф. 183, оп. 1, спр. 483, арк. 52). Такі дані свідчили про те, що більше половини послушників згодом відмовлялися від прийняття чернечого постригу.

Розглянемо включені до послужних списків відомості про рівень освіти чернецтва. Внесення до формуляру монастирів відомостей про отримання освіти вимагало від укладачів вказувати «де і чому навчався». Однак, на основі яких документів мали фіксуватися ці дані, з наявних послужних списків не зрозуміло. Якщо розглядати занесених до списків біографії рядових монахів чи послушників, вважаємо, що швидше всього це були усні пояснення самих чернечих, на правдивість слова яких покладалися. Стосовно ж настоятелів чи настоятельниць монастирів, яких призначали указами єпархіального начальства і затверджували Святійшим синодом, певніше всього їх супроводжували «особові справи» з відповідними документами про освіту.

Грамотності чернецтва у монастирях приділялася особлива увага. Для цього ще у «Прибавлении к Духовному регламенту» у п. 35 вказувалося на необхідність усім монастирям організовувати навчання ченців не лише читанню і письму, а й розумінню. Вимогою було й призначення на священницькі та монастирські посади грамотних осіб (ПСЗРИ, т. 6 (1720–1722), №4022, с. 711).

Аналіз послужних списків монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст. засвідчує, що в цих обителях формувалося так зване «освічене чернецтво». Практично всі ченці й черниці мали освіту різного рівня. Значна їх частина закінчили духовні і повітові училища, семінарії, навчалися на курсах грамоти або мали домашню освіту. Для тих, хто не мав зовсім ніякої освіти, організовували навчання в монастирях, але таких було одиниці. Тому в послужних списках, у графі «яка освіта», такі насельники вказували, що «вміють писати і читати».

Цікавою є і відображена в біографіях чернецтва інформація про їх попереднє місце проживання. Насельниками повітових монастирів були переважно мешканці українських губерній. Чернецтво ж київських монастирів було більш строкатим у географічному відношенні. Сюди прибували як мешканці українських губерній, так і представники сусідніх російських губерній, наприклад, Орловської, Курської, Тамбовської та інших.

Висновки. Послужні списки чернецтва монастирів Київської єпархії синодального періоду представляють собою самостійний вид історичних джерел, що вміщує досить об'ємну інформацію. Її можна розділити на безпосередньо зафіксовану в джерелі і приховану. Імена насельників монастирів, їх імена та прізвища до постригу, місце проживання, соціальне походження, статус, сімейний стан, освіта, перебування під судом і слідством, хронологія чернечого життя, нагороди – це і є відкрита інформація, яку було зафіксовано в послужних списках. Прихованими ж можна назвати ті дані, які зібрані дослідником і коректно систематизовані, дозволяють вказувати на різні соціальні та історичні явища тієї епохи.

Проаналізований нами в ході дослідження архівний матеріал дозволяє зазначити, що переважна більшість послужних списків монастирів представлена у вигляді формулярних відомостей. Дані в них приводяться на всіх ченців та послушників монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст. Проведений аналіз окресленої наукової проблеми засвідчив, що послужні списки чернецтва православних монастирів РПЦ з'явилися не через внутрішню потребу обителей фіксувати соціальні, вікові характеристики монахів та послушників, їх здібності, рівень освіти та старанність у несені свого соціального статусу. Потреба у них виникла в ході проведення реформ монастирського життя і диктувалася вимогами світської і церковної влади. Особливістю послужних списків монастирів XIX – початку XX ст. стало відображення в них усього складу чернецтва (монахів і послушників), що дає можливість простежити динаміку чисельності та здійснити соціально-демографічну характеристику монастирських соціумів Київської єпархії упродовж усього синодального періоду.

Зібрані в архівних фондах послужні списки монастирів не позбавлені й вад, серед яких назвемо, зокрема, відсутність інформації про позбавлення чернецтва або добровільної відмови від цього статусу. За послужними списками такої статистики відстежити неможливо. Відсутні й дані про порушення ченцями поведінки та заходи з їх покарання за проступки. Не дивлячись на значний інформаційний потенціал цього джерела, що акумулює в багатьох випадках первинну

документацію, яка в силу історичних обставин до нашого часу не збереглася, не з'ясованим залишається насьогодні питання достовірності відображених у формулярах даних.

Однак, незважаючи на недоліки, які часто притаманні історичним документам в оцінці наших сучасників, зазначимо, що послужні списки монастирів можуть використовуватися дослідниками для пошуку біографічної інформації про настоятелів монастирів, чернецтва та послушників обителей, для здійснення їх статистичного обліку, так і характеристики складу такої групи населення Київської губернії, як чернецтво XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

ДАЧО – Державний архів Черкаської області.

Законы о состояниях .(1857). *Законы о состояниях. Свод законов Российской империи.* Том девятый. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 477, 88 с.

Об утверждении (1889). Об утверждении в городе Киеве женского Покровского монастыря в усадьбе Ее Высочества Великой княгини Александры Петровны. *Церковные ведомости*, 27, 264.

Пределы (1861). Пределы Киевской епархии в древнее и нынешнее времена. *Киевские епархиальные ведомости, 1,* 8–14.

ПСЗРИ – **Полное собрание законов Российской империи**. «Прибавление к Духовному регламенту». Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского. Том 6 (1720–1722). №4022. С. 699–715.

ПСЗРИ – **Полное собрание законов Российской империи**. Об устройстве монашествующих. Том 8 (1728–1732). №6177. С. 916–922.

ПСЗРИ – **Полное собрание законов Российской империи**. О порядке приема и пострижения желающих поступить в монашество. ПСЗРИ. (1825–1881). Т. 40. Ч. 1 (1865). С. 989.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Яременко, М. (2014). Джерельний потенціал послужних списків духовенства Київської єпархії XIX – поч. XX ст. (за матеріалами вихованців Київської духовної академії). *Труды Киевской духовной академии, 21*, 158–166.

References:

DAChO – Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archive of Cherkasy Region]. [in Ukrainian].

Ob utverzhdenii (1889). Ob utverzhdenii v gorode Kieve zhenskogo Pokrovskogo monastyrya v usad'be Ee Vysochestva Velikoj knyagini Aleksandry Petrovny [On the approval in the city of Kyiv of the Intercession Monastery in the estate of Her Highness Grand Duchess Alexandra Petrovna]. *Cerkovnye vedomosti, 27*, 264. [in Russian].

Predely (1861). Predely Kievskoj eparhii v drevnee i nyneshnee vremena [The limits of the Kyiv diocese in ancient and modern times]. *Kievskie eparhial'nye vedomosti*, *1,* 8–14. [in Russian].

PSZRI – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. «Pribavlenie k Duhovnomu reglamentu». Pribavlenie o pravilah prichta cerkovnogo i china monasheskogo. Tom 6 (1720–1722). №4022. S. 699–715. [in Russian].

PSZRI – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Ob ustrojstve monashestvuyushchih. Tom 8 (1728–1732). №6177. S. 916–922. [in Russian].

PSZRI – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. O poryadke priema i postrizheniya zhelayushchih postupit' v monashestvo. PSZRI. (1825–1881). T. 40. CH. 1 (1865). S. 989. [in Russian].

TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Zakony o sostoyaniyah (1857). Zakony o sostoyaniyah. Svod zakonov Rossijskoj imperii [Conditions laws. Code of Laws of the Russian Empire]**.** Tom devyatyj Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii, 477, 88 s. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 06.02.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 12.03.2024*

УДК 930.1:929Іванський:94(477.4)“1963/1964“
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-126-134

The January uprising of 1863-1864 in the memoirs of August Ivansky

Anton S. Tereshchuk
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD student (Ukraine)
e-mail: tereshchuk.anton@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2519-6738

Abstract:

The purpose of the article *is to analyze the memories based on the memoirs and other sources of August Ivansky, namely to focus on the period of his life associated with the events of the January Uprising. Show how he was involved in organizing the resistance, what happened to him during the uprising itself and how the consequences of his participation in these events affected his later life.* ***The methodological basis of the research*** *is general historical methods (analysis and synthesis), as well as the principles of scientificity, historicism, and objectivity.* ***The scientific novelty*** *is that the article analyzes the everyday life of a Polish nobleman during the January Uprising. The life of prisoners in the Kyiv fortress is shown through the eyes of a Polish nobleman. The article is part of a broader study of the history of everyday life of men of noble families of the Kyiv province in the 19th century.* ***Conclusions.*** *Memories, memoirs, diaries, and other ego-documents are very important in recreating everyday life. Their analysis makes it possible to more comprehensively investigate and highlight various aspects of everyday life. The memoirs of August Ivanskyi are filled with various descriptions and interesting characteristics of the events of the 1960s, which are important in the context of the study of everyday history. In the article, based on memoirs and other sources, which eliminated factual inaccuracies, a segment from the life of August Ivanskyi dedicated to the January Uprising was reproduced. His participation in the preparations for the uprising, imprisonment and exile are detailed in the memoirs. However, Augustus tries not to describe the course of the uprising, referring to the work of other participants in those events, such as Tadeusz Bobrovsky. Memories, memoirs, diaries, and other ego-documents are very important in recreating everyday life. Their analysis makes it possible to more comprehensively investigate and highlight various aspects of everyday life. The memoirs of August Ivanskyi are also a valuable source for reproducing the everyday life of a Kyiv region nobleman in the second half of the 19th century.*

Keywords*: Polish nobility, January Uprising, Kyiv Governorate, August Ivansky, memoirs, ego-documents.*

Січневе повстання 1863-1864 рр. у спогадах Августа Іванського

Антон Терещук
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
аспірант (Україна)
e-mail: tereshchuk.anton@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2519-6738

Анотація.

Мета статті *– на основі мемуарних та інших джерел проаналізувати спогади Августа Іванського, а саме сконцентруватися на його періоді життя пов'язаного з подіями Січневого повстання. Показати, яким чином він був причетний до організації спротиву, що з ним відбувалося під час самого повстання та як наслідки його участі в цих подіях вплинули на його подальше життя.* ***Методологічну основу дослідження*** *становлять загальні історичні методи (аналізу та синтезу), а також принципи науковості, історизму та об’єктивності.* ***Наукова новизна*** *полягає у тому, що у статті проведено аналіз повсякденного життя польського шляхтича в період Січневого повстання. Показано побут в'язнів у Київській фортеці очима польського шляхтича. Стаття є частиною більш широкого дослідження історії повсякдення чоловіків шляхетських родин Київської губернії у XIX ст.* ***Висновки.*** *Спогади, мемуари щоденники та інші его-документи є дуже важливими при відтворенні повсякденного життя. Їх аналіз дозволяє більш комплексно дослідити та висвітлити різні аспекти повсякдення. Мемуари Августа Іванського наповнені різноманітними описами та цікавими характеристиками подій 1860-х років, які є важливими у контексті дослідження історії повсякдення. У статті на основі мемуарів та інших джерел, які нівелювали*

фактологічні неточності, було відтворено відрізок з життя Августа Іванського присвяченого Січневому повстанню. Його участь у підготовці до повстання, ув'язнення та заслання мають детальне відображення у мемуарах. Однак сам перебіг повстання Август намагається не описувати, посилаючись на напрацювання інших учасників тих подій, як от Тадеуша Бобровського. Спогади, мемуари щоденники та інші его-документи є дуже важливими при відтворенні повсякденного життя. Їх аналіз дозволяє більш комплексно дослідити та висвітлити різні аспекти повсякдення. Спогади Августа Іванського також є цінним джерелом для відтворення повсякденного життя шляхтича Київщини у другій половині XIX ст.

Ключові слова: *польська шляхта, Січневе повстання, Київська губернія, Август Іванський, спогади, его-документи.*

Постановка проблеми. Події шляхетського повстання 1863-1864 рр. мали суттєвий вплив на суспільно-політичне життя Російської імперії. Після поразки польського спротиву російське самодержавство розпочало розправу над учасниками та організаторами повстання. Очевидно, що від наслідків поразки Січневого повстання потерпали найбільше представники польської спільноти. Про перебіг повстання, його передумови та наслідки, уже написано велику кількість наукових напрацювань та досліджень. Однак питання польського спротиву та намагання відновити державну незалежність залишається у фокусі науковців. У світлі нещодавнього ювілею 160-річчя Січневого повстання як в Україні, так і в інших Європейських країнах проводилися численні наукові конференції на яких розглядалися нові аспекти та питання пов'язання з подіями 1860-х рр..

Попри значний науковий доробок у цій проблематиці залишаються питання та прогалини, які потребують дослідження. У нашій статті проведено аналіз спогадів Августа Іванського – шляхтича, котрий був одним з учасників та організаторів Січневого повстання в Київській губернії. У своєму щоденнику він приділяє значну увагу ув'язненню та подальшим наслідкам повстання на його життя.

Спогади, мемуари, щоденники та інші его-документи – це літературні твори, які описують ті чи інші епізоди з життя автора, який зазвичай був очевидцем описуваних подій. Цей вид джерел є надзвичайно важливим при дослідженні історії повсякдення. Адже вони не тільки описують пережиті події, а й залишають емоційне забарвлення та думки їх свідків. Попри очевидні переваги цих джерел варто пам'ятати й про їх недолік – фактологічну неточність, яка могла бути наслідком обмеженості людської пам'яті чи певних навмисних інтенцій автора викривити описувані події.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Провідним джерелом нашого дослідження є спогади Августа Іванського, які були опубліковані у 1968 році в Лодзі під назвою: “August Iwański-senior Pamiętnik (1832-1876), August Iwański-junior Wspomnienia (1881-1939)”. Як видно з назви, ця праця складається зі спогадів двох шляхтичів, батька та сина, які мали однакове ім'я та прізвище. Для зручності їх розрізняють на Iwański-junior та Iwański-senior. Вступне слово у спогадах написав Ярослав Івашкевич, який по лінії своєї матері був двоюрідним братом молодшого Іванського й належав до перших читачів щоденника батька. Праця складається з двох частин: перша присвячена батькові, а друга – синові й вони охоплюють період 1832-1939 рр.

Більшість спогадів (щоденники, мемуари), які дозволяють відтворити картину Січневого повстання написані чоловіками. Переважно чоловіки були організаторами та учасниками повстання. Не дивно, що більшість наукових напрацювань на цю тему концентрується на висвітленні чоловічої візії подій. Однак не варто відкидати роль жінки у національному спротиві поляків. Вони також брали активну участь у Січневому повстанні, однак були обмежені різними соціальними, економічними та політичними чинниками. Останнім часом спостерігається зростання зацікавленості істориками питанням участі жінок у Січневому повстанні, що відображається у проведенні досліджень на дану тему (Wawrzykowska-Wierciochowa, 1987; Bruchnalska, 1933; Śliwkowska 2015; Caban, 2011).

Важливими джерелами статті є архівні матеріали Державного архіву Київської області (ДАКО), Польський біографічний словник (Horoch, Iwaszkiewicz, 1962-1964) та напрацювання інших вчених, які досліджували шляхетське питання на Правобережній Україні та науковців, які працювали у цій тематиці. Мемуари Августа Іванського були об'єктом зацікавлення багатьох дослідників. Тому згадку про нього можна зустріти в напрацюваннях як українських, так і закордонних істориків: Євген Чернецький (Чернецький, 2006), Ігор Кривошея, Ольга Гончарова (Гончарова, Кривошея, 2022), Богдан Гудь (Гудь, 2018), Даніель Бовуа (Бовуа, 2022), Міхал Шєдлецкі (Шєдлецкі, 2021), Тадеуш Епштейн (Епштейн, 2005) та Влоджімєж Меджецький (Меджецький, 2007) інших.

Мета статті – на базі мемуарних та інших джерел проаналізувати спогади Августа Іванського, а саме сконцентруватися на його періоді життя, пов'язаного з подіями Січневого повстання. Показати, яким чином він був причетний до організації спротиву, що з ним відбувалося під час самого повстання та як наслідки його участі в цих подіях вплинули на його подальше життя.

Виклад основного матеріалу. На початку своїх спогадів Август Іванський робить короткий генеалогічний екскурс, тобто знайомить читача з історією та походженням роду. Перші згадки про його предків сягають XVII ст. А саме, про Адама Іванського стольника лечицького та його сина Пьотра теж стольника тільки піотрковського. Август згадує, що на території Правобережної України у другій чверті XVIII ст. З невідомих причин було продано їх родинний маєток у Стипині й представники родини переїхали до Волині, де після певних фінансових накопичень продовжили подорож країною й осіли на Київщині наприкінці XVIII ст. Тоді у власності родини знаходилися в Таращанському повіті: Вільшанка, Марійка, Сабадаш та Сорокотяги. (Брати Ігнацій та Станіслав Іванські) (Iwański, 1968, с. 15-16).

Згадок про родинний герб у спогадах Іванських ми не знайшли. У списках "Правобережний гербівник" укладений Євгеном Чернецьким можна побачити інформацію про Іванських, проте про їх родинний герб інформація відсутня (Чернецький, 2006, с.56).

У матеріалах Державного архіву Київської області є справа з підтвердженням дворянства Іванських, де вказано та зображено їх родинний герб "Яштшембець". Там також зазначено, що Іванські ще у 1750 році отримали шляхетський статус від Александра Сангушко. А саме його отримав скарбник Карл Іванський з його дружиною Анною та синами (ДАКО, ф.2, оп.1, спр.44510, арк.509-510).

У "Списках дворян Київської губернії" є інформація про підтвердження дворянського стану Августа Адама Іванського, яке він отримав 1 червня 1842 року. Окрім нього підтвердження отримали двоє його синів Іван Серафім та Август Клеменсій у березні 1893 року (Список дворян Киевской губернии, 1906, с.104-105).

Август Іванський-джуніор описує, що його прізвище нерідко слугувало приводом для кпин та жартів. Наприклад, його вчитель Машевський жартував, що прізвище Августа має підозріле звучання, натякаючи на його схожість з російською мовою. Тому Іванський вирішив звернутися за консультацією до професора Генрика Улашина, щоб визначити походження свого прізвища. Професор запевнив його, що воно походить від імені Іван й що Август може з гори дивитися на Ваньковичів, адже він нащадок Івана, тоді як вони тільки Ваньки (Iwański, 1968, с.266).

Август Іванський (1832-1921) народився 3 серпня 1832 року в с. Сорокотяги Таращанського повіту Київської губернії. У другій половині XIX ст. в селі проживало 929 мешканців та нараховувалося 2223 десятин землі. Біля Сорокотяги протікала річка Торч, в яку впадав струмок Литвинівки. Сорокотяга була продана Каєтану Червинському, який був Домбровським старостою. Однак згодом Ігнатій Іванський викупив село у Домбровського. Таким чином, Сорокотяги стали частиною надбання родини Іванських (Похилевич, 1864, с.468).

Початкову освіту, як більшість заможних шляхтичів, Август отримав вдома (Jakubiak, Nawrot-Borowska, 2016, с.18-19). Як сам автор щоденника згадував вона розпочалася у віці семи років й тривала до десяти. Його вчителькою була Тереза Каліновська, а згодом Фортуатова Бєлінська, яка відзначалася розсудливістю, лагідністю та достатніми вміннями та навичками, щоб навчити базових предметів. Августа та його братів навчали письма, читанню, арифметики, катехізму та польської історії. Також змалечку він навчався гри на фортепіано (Iwański, 1968, с.40).

У 1853 році Іванський закінчив Першу Київську класичну гімназію та Ліцей ім. Рішельє в Одесі. Як згадує Ярослав Івашкевич, Август успадкував від батька любов до музики, тому після здобуття середньої освіти вирішив розпочати музичну кар'єру (Horoch, Iwaszkiewicz, 1962-1964, с.180). З цією метою він відправляється до Вільна (1855), де мав приватні уроки у видатного польського композитора Станіслава Монюшки, з яким потім тривалий час підтримував дружні зв'язки. По дорозі до Вільна завітав до свого брата Генрика, який відбував військову службу в кадетському корпусі в Петербурзі. Цікаво, що у щоденнику він з прикрістю відзначив, погіршення польської мови брата, у якій почали з'являтися російські слова (Iwański, 1968, с.77-80). Згодом для поглиблення своїх музичних умінь поїхав до Брюсселя, де у 1859 році вступив на вищий курс Консерваторії. Окрім цього він мав приватні заняття з одним із найкращих учнів Шопена Й. Фонтани у Парижі (1859). Саме у французькій столиці познайомився з представниками польської еміграції: Й. Лимановським, Б. Залеським, Л. Мірославським, А. Чарторийським, С. Гощинським, К. Ружицьким, З. Сяраковським та А. Яблоновським. У Парижі був обраним для збору внесків для формування повстанських легіонів й з цією метою повернувся на батьківщину у 1860 р. Маючи можливість спілкуватися з провідними ідеологами польського національного руху в еміграції, Август відзначав їх відірваність від батьківщини та від Правобережної України

(Iwański, 1968, с.154-155). Адже польська інтелігенція розраховувала на широку підтримку селянства, якого, як відомо, не отримала (Бовуа, 2023, с.48).

Після повернення з-за кордону в 1861 році Август Іванський розпочав збирати кошти для польських повстанських легіонів. Він вважав, що шляхта сама повинна виявляти бажання надавати кошти. Він ніколи нікого не змушував жертвувати гроші на легіони. Іноді показував вибраним особам документи, які засвідчували, що він є уповноваженим до збору коштів. З меценатів, які пожертвували свої кошти на повстанські легіони Август згадує про: Тадеуша Залеського, Людвіка Рожнятовського, Розеслава Рильського та Тадеуша Бобровського. Також Іванський описує свого родича, якого не називає, який теж був уповноважений для збору коштів для легіонів. Він, на відміну від Августа, застосовував примусові методи при зборі пожертв. Автор спогадів зауважує, що були серед шляхетського загалу прихильники саме більш суворого методу збору коштів. Адже вони вважали, що саме такий підхід є більш дієвим. Сам Август не зміг перевірити це переконання. Оскільки не мав доступу до інформації про кількість зібраних грошей неназваного родича.

Перед повстанням Август Іванський був вибраний мировим суддею у Таращанському повіті. У спогадах він зазначає, що ця робота йому не подобалася, однак мусив її виконувати. До серйозних конфліктів з селянами не доходило. Лише двічі він мусив карати селян (Iwański, 1968, с.161-163).

Август Іванський у своїх спогадах не захотів відтворювати події Січневого повстання, відсилаючи нас до спогадів Тадеуша Бобровського, які автор вважав гарним джерелом для ознайомлення з подіями 1863-1864 рр. Він виділяє два основних недоліки означеного джерела, зауважуючи, що, по-перше, Бобровський занадто висуває себе на передній план, а, по-друге, висвітлює таємниці та деталі інших шляхтичів, про які не варто було писати. Слід зауважити, що у своїх спогадах Тадеуш Бобровський справді висвітив багато подробиць певних осіб, чи навіть родин, про які вони не хотіли, щоб дізнався широкий загал. Саме тому його мемуари були неоднозначно сприйняті, а деякі шляхтичі, як, наприклад, Францішек Ґавронський відкрито звинувачував його у спробі помститися своїм противникам (Kieniewicz, 1979, с.7). Попри недоліки, багато інших мемуаристів та дослідників відзначали цінність спогадів Бобровського. Наприклад, відомий дослідник Даніель Бовуа описав їх, як вартих уваги та цінним его-документом (Бовуа, 1998, с.24).

У своєму щоденнику Август, на відміну від Т. Бобровського, більше концентрується безпосередньо на ув'язненні та подальшому засланні. Таке рішення автора може наштовхувати на певні висновки. Адже він не тільки не описував саме повстання, але й своє подальше життя після повернення у 1876 році із заслання, в яке він потрапив. Як пише Ярослав Івашкевич, свої спогади Август почав писати у віці 82 років, а описувані події в щоденнику закінчуються, коли авторові було приблизно 45 років (Horoch, Iwaszkiewicz, 1962-1964, с.180). Можливо, при написанні спогадів Август ставив за мету відтворити ті моменти життя, які призвели до його участі в повстанні та ті, які, на його думку, могли доповнити картину Січневого повстання. Також, можливо, згадка про поразку польського національного спротиву викликала в нього дуже болючі спогади, до яких він не хотів повертатися. Цікаво, що у другій половині спогадів, написаних Іванським-джуніором, ми теж не знайдемо багато інформації про Січневе повстання. Всі його згадки про батька більше концентрувалися на його ставленні до виховання та провадженню господарства (Iwański, 1968, с.270).

Після поразки військового спротиву у лісі біля Таращі Августа Іванського арештували й ув'язнили у травня 1863 року у Київській фортеці (Horoch, Iwaszkiewicz, 1962-1964, с.180). Проте сам Август не брав участі у збройному протистоянні, а за дорученням імперської влади відправився до Києва, де до нього у готель “Росія” навідався офіцер Вітвіцкі з дорученням про зустріч з губернатором. Проте, насправді, його з готелю відразу відвезли до Київської фортеці, де взяли під варту. Як описує Август, йому дали можливість спакувати речі та передати документи до приятеля Долінського, перед тим як його відвезли у комендатуру, де був проведений суворий обшук з конфіскацією цінних речей та завершено певні формальності, пов'язанні з арештом (Iwański, 1968, с.166).

У Києві від травня 1863 р. до березня 1865 р. за різними даними в ув'язненні перебувало від 1336 до 1421 колишніх учасників Січневого повстання. Така чисельність арештантів вимагала від Київської адміністрації значно збільшити кількість місць в Київській фортеці. Тому умови утримання рідко можна було назвати прийнятними (Micel, 1995, с.68-69).

Камера, у якій тримали Іванського була шість кроків завдовшки та три-чотири завширшки. У камері були: малий дерев'яний тапчан, каструля з водою та заґратоване вікно вгорі. У “прозорувці” (“pozorówka”), так іноді автор називав Київську фортецю у спогадах, Август сам перебував у камері, що дало йому змогу опанувати емоції та морально змиритися з ситуацією, однак самотність почала йому дошкуляти. Тому звістку про переведення його до іншої в'язниці, після трьох днів перебування у Київській фортеці, сприйняв з певним

полегшенням. Його було відправлено до фортеці Косий копанір (“kopaniery”), де він у камері вже перебував з іншими ув'язненими повстанцями. У новому місці були значно гірші умови ув’язнення. В'язні перебували у ямі, по краях якої були розставлені лави. Також до “камери” майже не потрапляло сонячне світло та бракувало свіжого повітря. Окрім цього, дошкуляла висока вологість та відсутність подвір'я, на яке могли б виводити ув'язнених на прогулянки (Iwański, 1968, c.165).

Описуючи в'язнів, автор спогадів підкреслював значущість студентів, які за його словами задавали загальний тон у Київській фортеці. У щоденнику Август умовно поділив усіх арештантів на три групи за місцевістю їх походження: бородянських, таращанських та розлевецьких. У двох останніх “партіях” переважною більшістю були Браницькі офіціалісти та їх слуги. З поміж посесйонатів, тобто власників нерухомості, Іванський згадує: Леона Міхаловського (Leon Michałowski) з Чайкувки (Czajkówka) Радомського повіту, Ципріана Березовського (Cyprian Berezowski) з Біляївки (Bilejówka) Сквирського повіту та Густава Гнатовського (Gustaw Gnatowski) із Скаржинівки (Skarżynówka) Гайсинського повіту (Iwański, 1968, c.168).

Попри те, що перед ув'язненням у колишніх повстанців забирали гроші та коштовні речі, їм вдавалося отримати певні заощадження від близьких, за які вони купували їжу та інші необхідні речі й навіть книжки та пресу. Ці надбання відбиралися, якщо були виявленні під час ревізій. Також ув'язненні могли отримувати одяг і навіть їжу легально від близьких та родичів. Під час таких коротких контактів вони також отримували актуальні новини. При передачі харчів вдавалися до різних хитрощів, щоб отримати заборонені речі, наприклад Август Іванський отримував хліб загорнутий у газету “La France”. Таким чином тривалий час доставлялася преса до колишніх повстанців, проте згодом керівництво в'язниці здогадалося про цю хитрість й ув'язнені мусили шукати інших методів доставки преси. За посередництва та підкупу охорони Август отримав гармонію-flute, яка не один раз підіймала настрій авторові спогадів у важкі часи ув'язнення та заслання. Гармонія привертала увагу інших ув'язнених і на їх прохання Август грав Червоний сарафан (Krasnyj sarafan), а для більш вимогливих слухачів виконував пісні Алабєва (Ałabjew) або Варламова (Warłamow) (Iwański, 1968, c.170).

Перебуваючи під арештом в'язні зближувалися, класові та станові розбіжності між ними затиралися й вони намагалися допомагали один одному харчами чи підтримати розмовою. Колишні студенти Київського університету св. Володимира співали повстанські пісні, наприклад “Marsz żuawów” , а під час спільної молитви хор виконував “Zdrowaś, Maria”. Атмосфера у камері залежала від новин, які до них доходили. Якщо повстанці досягали навіть невеликих перемог, то в'язні мали піднесений дух, проте якщо новини були сумні, то навпаки (Iwański, 1968, c.167-168).

Імперська влада ділила усіх учасників повстання на умовних п'ять категорій, залежно від участі у повстанні та соціального й майнового становища. Кожна з груп, відповідно, отримувала різні вироки від смертної кари до помилування. Однак з плином слідства Російська влада почала переосмислювати ставлення до певних категорій причетних до спротиву, що мало відображення у їх вироках. Цю зміну зауважували самі в'язні, про що згадує Іванський (Micel, 1995, c.68-69).

Вілінський (Wiliński), який був знайомий Августа, часто полював з офіцером Бобовським (Bobowskim), який одного разу підійшов до Іванського й сказав, що він передає привіт від пана Вілінського й запитав чим він може йому допомогти. Август так і не дізнався, чи це сам Вілінський вирішив йому допомогти, чи хтось інший посприяв цьому. Однак він попросив його, щоб чим швидше розпочався розгляд його справи на суді. Як вважав автор спогадів, це пом'якшило його вирок. За його свідченнями суд спочатку видавав більш суворі вироки повстанцям, які безпосередньо воювали зі зброєю в руках, але згодом почали більше акцентуватися саме на посередниках, які їх забезпечували необхідним. Як доказ своєї тези Іванський наводить долю свого товариша Рудзького (Rudzkiego) з Радомського повіту, якого засудили до страти, коли Август уже відправився у заслання (Iwański, 1968, c.171).

Після проведення літа у Косий капонір Августа доправили до окружного бастіону. Там умови перебування були кращими за попередні, проте звичайно важко їх назвати прийнятними. Нова в'язниця була двоповерхова й складалася з п'яти відділів, чотири з яких були верхніми та один нижній. Верхні чотири відділи складалися з кількох камер між собою поєднаних, в них перебувало від двохсот до трьохсот осіб. Кожна камера мала декілька дерев'яних тапчанів, які були між собою скріплені. Місце під ними в'язні використовували для зберігання різноманітних речей. Також, на відміну від попереднього ув'язнення, в окружному бастіоні камери були сухі та мали високо розміщені великі заґратовані вікна. У першій камері біля входу знаходилося дві ємності одна з водою, а інша – для інших потреб.

У п'ятому відділі знаходилися камери для офіцерів, тимчасово утримуваних перед виголошенням вироку та для бунтівних в'язнів. Обряд відправляння засуджених з п'ятого відділу зазвичай відбувався опівночі, інші арештанти прощалися зі своїми побратимами, яких

відправляли у заслання в Сибір, а деяких з-поміж них – на страту. Для уникнення бунтів та непотрібних ускладнень не повідомлялося кого з в'язнів відправлять до камери на страту (Iwański, 1968, c.172-173).

Довгі дні ув'язнення колишні повстанці намагалися урізноманітнити різними активностями. Крім співів, гри на музичних інструментах та читання газет, частково описаних вище, в'язні займалися багатьма іншими видами діяльності. Наприклад, з хліба вони виготовляли різні прикраси, як персні чи фігурки для шахів. Що свідчить про те, що арештанти грали у шахи. Окрім цього колишні студенти та інші вчені особи проводили імпровізовані лекції для в'язнів, з поміж слухачів також були й українці, на чому наголошує сам автор спогадів (Iwański, 1968, c.176).

Перебуваючи у в'язниці окружного бастіону Іванський описує спробу втечі ув'язнених за допомогою підкопу, проте лише одному, студенту Київського університету Антонові Юрієвичу (Anton Jurjewicz), вдалося утекти. В'язнів перераховували вночі та зранку при зміні варти. Тому підкопи копали вночі по декілька осіб, а землю виносили у хустках наступного дня. Всі знали, що на Юрієвича – сина колишніх власників певних статків в с. Росоша та с. Кожуховці Гайсинського повіту чекає смертний вирок, тому його єдиним шляхом на порятунок була втеча. Після того, як йому вдалося утекти з ув'язнення було виявлено дірку в стіні бастіону, після чого було оголошено тривогу. Адміністрація тюрми вважала, що вчасним виявленням підкопу запобігла втечі. А те, що декілька днів не могли вирахувати точну кількість ув'язнених, дало можливість Юрієвичу уникнути переслідування (Iwański, 1968, c.174).

У Південно-східному науковому інституті в Перемишлі у 2022 році було опубліковано дослідження “Повстанці 1863 року, ув’язнені в Київській фортеці: біографічні нариси”, яке упорядкував Станіслав Стемпєнь. У списках цього нарису є згадка про шляхтича Юрієвича, який у 1864 році утік з Київської фортеці. Однак його ім'я записано, як Анатол, що ймовірно є скороченою формою від Анатолій. Август у спогадах подає його ім'я як Антоній. Ймовірно, з плином часу, Іванський забув точне ім'я збіглого шляхтича, проте добре запам'ятав його прізвище. Юрієвича було арештовано у 1863 році під Солоювкою. На момент ув'язнення йому було 24 роки (Stępień, Micela, 2022, c.107).

За спроби втечі чи протести призначалися покарання, а саме заборонялися прогулянки внутрішнім двором бастіону та комунікація між арештантами. Також не дозволялися посилки з міста та платні обіди. Зазвичай заборони тривали тиждень або, іноді, навіть два.

Після 14 місяців ув'язнення та одного місяця слідства Августа Іванського було визнано винним та позбавлено всіх привілеїв і призначено пожиттєві каторжні роботи на засланні в Сибірі. Цей вирок базувався на двох звинуваченнях: державна зрада та брехливі свідчення, дані під час допитів.

У липні 1864 року розпочалася піша подорож Августа Іванського, разом з іншими в'язнями, до Сибіру, яка тривала два роки й кінцевою метою, якої було місто Усольє. Щоденно в'язні долали від 20 до 30 верств. Кожного дня робилися кількагодинні відпочинки, а після двох днів походу ставали на день перепочинку (Iwański, 1968, c.185).

Попри те, що усі арештанти втрачали свої привілеї й прирівнювалися між собою у правах, колишня шляхта мала певні переваги, яких були позбавлені інші в'язні. Наприклад, вони щоденно отримували 15 копійок на харчування, тоді як інші 10. Також, колишні шляхтичі не мали кайданків й могли сідати на вози з речами. Однак, деякі з перерахованих вище переваг стану було поділено між іншими засланцями. Кайдани носили по черзі, щоб розподілити їх тягар між усіма. Також на вози могли сідати в'язні не тільки шляхетського походження. Як зазначає Іванський, чим далі вони відходили від Києва, тим слабшими ставали обмеження. Уже через два тижні подорожі було дозволено зняти кайданки та змінити арештантський марш на звичайний (Iwański, 1968, c.184-185).

Остання зустріч з рідними перед засланням на Сибір відбулася на найближчій до Києва поштовій станції Олександрівці. До неї з'їжджалися родичі засланців з різними речами, щоб забезпечити їх усім необхідним. Тоді до Августа приїхав брат Владислав. Він привіз йому від пані Тщіньської (Trzcińska) зображення Божої Матері, від її сестри Гнатовської (Gnatowskiej) молитовник, від пані Лаппіни (Łappina) збірник пісень Монюшки, від пані Маршицької (Marszyckia) хрест, гребінець та дзеркало. Також Август отримав дерев'яну ложку, де був вирізьблений сховок на гроші (Iwański, 1968, c.185-186).

У 1866 році він дістався місця відбуття заслання – міста Усолья, де він перебував до 1868 року. У засланні Август провів десять років. Його вміння комунікації та музичний талант допомогли йому в засланні, де він познайомився з Х. Вохлем, Б. Дибровським, М. Дубіцьким, Й. Геишторем, В. Ласоцьким та біскупом Крашінським (Horoch, Iwaszkiewicz, 1962-1964, c.180).

Згадку про перебування Августа Іванського у засланні можна знайти у напрацюваннях інших шляхтичів, які мали близьких або також були заслані до Сибіру: М. Янік, М. Лаппе, В. Ласоцкі. В. Шлівковська (Janik, 1930, Lappe, 1949, Lasocki, 1934, Śliwowska, 2000).

…….

Поступово отримуючи послаблення у забороні покидати Східні території Російської імперії він спочатку переїздить до Іркутська (1868) потім до Вятки (1870), а у 1876 році повертається на територію України в Одесу. Варто зауважити, що після повернення із заслання він тривалий час не повертався до Таращанського повіту, де він народився та виріс.

Після декількох років в Одесі Август Іванський переїхав до Варшави. Кошти від успадкованих маєтків від батька та дружини використовував для розвитку освіти та історичного видавництва. За його фінансування були видані праці Александра Яблоновського та Тадеуша Кожона. У 1913 році пожертвував 30 тис. корон на Kolonie Letnie для учнів середньої школи в Мшані-Дольній, що розташована біля Кракова. У 1914 році пожертвував 120 тис. корон на утворення української кафедри у Ягеллонському університеті в Кракові (Horoch, Iwaszkiewicz, 1962-1964, с.180-181).

Попри складну долю, Август Іванський зберіг свою любов до Польщі та музики. Спогади, які він залишив по собі, закарбували в собі цікаві аспекти перебування учасників Січневого повстання в ув'язненні в Київських в'язницях. Після перебування в ув'язненні та засланні він повертається з Сибіру. Уже після відбуття покарання він одружився з Клементиною з Коссовських, з якою мав двох синів Яна та Августа. Проводив широку меценатську діяльність з метою розвитку освіти та культури. 14 грудня 1921 році він знайшов свій спочинок у Бидгощі. Проте його спогади завершуються задовго до смерті автора, а саме поверненням із заслання 1876 р. Уже зі щоденника сина Августа Іванського ми дізнаємося, що його батько посвятив себе вихованню дітей та намаганні забезпечити всім необхідним для дорослого життя.

Отже, спогади Августа Іванського наповнені різноманітними описами та цікавими характеристиками подій 1860-х років, які є важливими у контексті дослідження історії повсякдення. Його участь у підготовці до повстання, ув'язнення та заслання мають детальне відображення у мемуарах. Однак сам перебіг повстання Август намагається не описувати посилаючись на напрацювання інших учасників тих подій, як от Тадеуша Бобровського. Спогади Августа Іванського також є цінним джерело для відтворення повсякденного життя шляхтича Київщини у другій половині XIX ст.

Джерела та література:

Epsztein, T. (1998). *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w.* Instytut historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: DiG, 233 s.

Epsztein, T. (2005). *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku.* Warszawa, Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 589 s.

Horoch, M., Jarosieński, P. (1962-1964). *Polski Słownik Biograficzny Tom X.* Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 640 s..

Iwański, A., senior. *Pamietniki, 1832–1876.* **Iwański, A., junior.** *Wspomnienia, 1881–1939.* (1968). Slowo wstepne Jaroslawa Iwaszkiewicza. Opracowal Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 573 s.

Jakubiak, K., Nawrot-Borowska, M. (2016). Rodzina polska w XIX wieku jako środowisko wychowawcze i jej funkcja edukacyjna. *Studia Paedagogica Ignatiana [online].* 4 listopad 2016, T. 19, nr 2, s. 15–46. https://doi.org/10.12775/SPI.2016.2.001

Kieniewicz, S. (1979). *Przedmowa wydawcy, Bobrowski Tadeusz Pamiętnik mojego życia*, Warszawa,T. 1. 506 s.

Mędrzecki, W. (2007). *Polacy z Ukrainy Naddnieprzańskiej w Drugiej Rzeczypospolitej.* Warszawa, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 126 s.

Micel, M. (1995). *Uczestnicy Powstania Styczniowego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy Kosyj Kaponir*. Niepodległość i Pamięć 2/1 (2), s. 65-80.

Siedlecki, M. (2021). *Wątek odestki w Pamiętnikach Augusta Iwańskiego, ojca i syna.* Wydawnictwo Prymat. Białystok – Odessa 2021, 330 s.

Stępień, S. Micela, M. (2022). *Powstańcy styczniowi więzieni w twierdzy kijowskiej zarysy biogramów*. Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. Przemyśl. 312 s.

Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах*, пер. З.Борисюк. Київ: Критика, 334 с.

Бовуа, Д. (2022). *Трикутник Правобережжя. Царат, шляхта і народ 1793-1914 рр.* пер. З. Борисюк. Київ: Кліо. 872 с.

Бовуа, Д. (2023). *Повстання в Україні. Не для українців.* Український історичний журнал, 3. 48 - 68. https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.048

Гончарова, О. Кривошея, І. (2022). Участь польської шляхти в Уманській сільськогосподарській виставці (26 серпня – 3 вересня 1910 р.). *Наукові записки Вінницького державного*

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 41. С. 9-17. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-9-17

Гудь, Б. (2006). Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі XIX – початку XX століть у дзеркалі української історіографії. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.* 21-22. Spotkania polsko-ukraiskie. Pod redakcj Stefana Kozaka. Warszawa: Uniwersytet Warzawski. S. 39-53.

ДАКО - Державний архів Київської області.

Чернецьки, Є. (2006). *"Правобережний гербівник Том 1 Шляхта Василківського, Таращанського та Звенигородського повітів"* Біла Церква, 160 с.

References:

Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863-1914: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [The battle for land in Ukraine 1863-1914: Poles in socio-ethnic conflicts],* per. Z. Borysiuk, Kyiv: Krytyka, 334 c. [In Ukrainian].

Bovua, D. (2022). *Trykutnyk Pravoberezhzhia. Tsarat, shliakhta i narod 1793-1914 rr. [Right Bank Triangle. The tsar, the nobility and the people 1793-1914.]* Per. Z. Borysiuk. Kyiv: Klio. 872 s. [In Ukrainian].

Bovua, D. (2023). Povstannia v Ukraini. Ne dlia ukraintsiv [Uprising in Ukraine. Not for Ukrainians]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3. 48-68. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.048 [In Ukrainian].

Chernetsky, Ye. (2006). *"Pravoberezhnyi herbivnyk Tom 1 Shliakhta Vasylkivskoho, Tarashchanskoho ta Zvenyhorodskoho povitiv" ["Right Bank Heraldry. Volume 1. Nobility of Vasylkiv, Taraschan and Zvenigorod Counties"].* Bila Tserkva, 160 s. [In Ukrainian].

DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State archive of the Kyiv region].

Epsztein, T. (1998). *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w.* Instytut historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: DiG, 233 s. [in Polish].

Epsztein, T. (2005). *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku.* Warszawa, Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 589 s. [in Polish].

Honcharova, O. Kryvosheia, I. (2022). Uchast polskoi shliakhty v Umanskii silskohospodarskii vystavtsi (26 serpnia – 3 veresnia 1910 r.) [Participation of the Polish Nobility in the Uman Agricultural Exhibition (August 26 – September 3, 1910)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* 41. 9-17. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-9-17 [In Ukrainian].

Horoch, M., Jarosieński, P. (1962-1964). *Polski Słownik Biograficzny Tom X.* Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 640 s. [in Polish].

Hud, B. (2006). Polsko-ukrainskyi etnosotsialnyi antahonizm na Kyivshchyni, Volyni i Podilli XIX – pochatku XX stolit u dzerkali ukrainskoi istoriohrafii [Polish-Ukrainian ethno-social antagonism in the Kyiv region, Volyn and Podillya in the 19th and early 20th centuries in the mirror of Ukrainian historiography]. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.* 21-22. Spotkania polsko-ukraiskie. Pod redakcj Stefana Kozaka. Warszawa: Uniwersytet Warzawski. S. 39-53. [In Ukrainian].

Iwański, A., senior. *Pamietniki, 1832–1876.* **Iwański, A., junior.** *Wspomnienia, 1881–1939.* (1968). Slowo wstepne Jaroslawa Iwaszkiewicza. Opracowal Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 573 s. [in Polish].

Jakubiak, K., Nawrot-Borowska, M. (2016). Rodzina polska w XIX wieku jako środowisko wychowawcze i jej funkcja edukacyjna. *Studia Paedagogica Ignatiana [online].* 4 listopad 2016, T. 19, nr 2, s. 15–46. https://doi.org/10.12775/SPI.2016.2.001 [in Polish].

Kieniewicz, S. (1979). *Przedmowa wydawcy, Bobrowski Tadeusz Pamiętnik mojego życia*, Warszawa,T. 1. 506 s. [in Polish].

Mędrzecki, W. (2007). *Polacy z Ukrainy Naddnieprzańskiej w Drugiej Rzeczypospolitej.* Warszawa, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 126 s. [in Polish].

Micel, M. (1995). *Uczestnicy Powstania Styczniowego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy Kosyj Kaponir*. Niepodległość i Pamięć 2/1 (2), s. 65-80. [in Polish].

Siedlecki, M. (2021). *Wątek odestki w Pamiętnikach Augusta Iwańskiego, ojca i syna.* Wydawnictwo Prymat. Białystok-Odessa 2021, 330 s. [in Polish].

Stępień, S. Micela, M. (2022). *Powstańcy styczniowi więzieni w twierdzy kijowskiej zarysy biogramów*. Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. Przemyśl. 312 s. [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 28.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 02.03.2024*

УДК 94:394(47+57):378.6(477.44-25)“2015/2023“
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-135-141

Local studios of soviet everyday life: experience, lessons, challenges

Olha A. Koliastruk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr.(History), Professor (Ukraine)
e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1099-5868
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456

Abstract.

The purpose *of the article is an attempt to analyze the results of the activities of domestic researchers of the history of Soviet everyday life (historians, ethnologists, cultural scientists, anthropologists, sociologists, art critics), which were presented at seven all-Ukrainian scientific and theoretical seminars of the series «Everyday Life: Visions and Meanings», held at Vinnytsia State Pedagogical University M. Kotsyubynskyi during 2015-2023.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific, special-historical and interdisciplinary methods and tools of socio-cultural analysis. The* ***scientific novelty*** *of the work lies in the fact that it attempts a primary (self) analysis and generalization of the local experience of the problematization of the Soviet past through the lens of everyday life.* ***Conclusion.*** *The initiative of the scientists of the Center for the Study of Everyday History of the Faculty of Vinnytsia Pedagogical University was launched in the context of the beginning of Russian aggression as a response to the request for an in-depth historical-anthropological and socio-cultural study of the (un)completed Soviet past through the visions and meanings of the life world of an ordinary Soviet person. Researchers of leading scientific institutions and higher educational institutions of Ukraine actively responded to the proposal of a scientific and theoretical dialogue between specialists. Some summaries of the journey can be expressed in several theses. First, the choice of topics for each subsequent seminar was not arbitrary. It is determined, on the one hand, by specific public requests and the professional readiness of researchers, and on the other hand, it arose from the specific interdisciplinary work of each previous seminar. Secondly, in Ukraine as result, a stable core of qualified researchers of the Soviet past from various scientific fields has formed, to which new generations of researchers are interested. Systematic scientific dialogues contributed to the expansion of the subject field of Soviet everyday life, deepened and improved the methodology of its study, significantly for the development of an adequate understanding and interpretation of the Soviet past.*

Keywords: *history of everyday life, Soviet past, scientific and theoretical seminar, interdisciplinary dialogue, Soviet identity, historical and cultural memory.*

Локальні студії радянського повсякдення: досвід, уроки, виклики

Ольга Коляструк
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1099-5868
WOS Researcher ID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456

Анотація.

Метою статті *є спроба проаналізувати результати діяльності вітчизняних дослідників історії радянської повсякденності (істориків, етнологів, культурологів, антропологів, соціологів, мистецтвознавців), що були представлені на семи всеукраїнських науково-теоретичних семінарах циклу «Повсякдення: візії та смисли», проведених у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського упродовж 2015-2023 рр.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів та інструментів соціокультурного аналізу.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає в тому, що в ній здійснена спроба первинного (само)аналізу і узагальнення локального досвіду проблематизації радянського минулого через оптику повсякдення.* ***Висновки****. Ініціатива науковців Центру дослідження повсякдення історичного факультету Вінницького педагогічного університету була розгорнута в умовах початку російської агресії як відповідь на запит поглибленого історико-антропологічного і*

……

соціокультурного вивчення (не)завершеного радянського минулого через візії та смисли життєвого світу звичайної радянської людини. Дослідники провідних наукових установ та вищих навчальних закладів України активно відгукнулися на пропозицію науково-теоретичного діалогу між фахівцями. Окремі підсумки пройденого шляху можна висловити у кількох тезах. По-перше, вибір тем кожного наступного семінару не був рамдомним. Він обумовлений, з одного боку, конкретними суспільними запитами та фаховою готовністю дослідників, а з іншого – поставав з конкретних міждисциплінарних напрацювань кожного попереднього семінару. По-друге, в Україні склалося стале ядро фахових дослідників радянського минулого з різних наукових галузей, до якого зацікавлено долучаються нові покоління дослідників. Системні наукові діалоги сприяли розширенню предметного поля радянського повсякдення, поглибили і вдосконалили методологію його вивчення, істотно вплинули на вироблення адекватного розуміння та інтерпретації радянського минулого.

***Ключові слова**: історія повсякденності, радянське минуле, науково-теоретичний семінар, міждисциплінарний діалог, радянська ідентичність, історична та культурна пам'ять.*

Постановка проблеми. Початок російської агресії навесні 2014 р. загострив увагу до осмислення радянського минулого, мотивував зосередження зусиль на дослідженні національної та громадянської ідентичності. Тоді власне остаточно на кафедрі філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології викристалізувалася ідея започаткування загальноукраїнського діалогу між гуманітаріями у форматі науково-теоретичних семінарів у циклі «Повсякдення: візії та смисли». Автором ідеї проведення заходу й керівником семінару виступила проф. Коляструк О.А. Нашу ініціативу підтримали науковці Інституту історії України НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, колеги-викладачі провідних вищих навчальних закладів України, учителі. Початковий задум був сфокусований на з'ясуванні можливостей історії повсякденності як нової дослідницької програми вивчення радянського минулого на підставі широкого залучення й критичного аналізу різних джерел та застосування міждисциплінарних методів пізнання

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія повсякденності у вітчизняній гуманітаристиці часів незалежності належить до пріоритетних напрямків наукових студій у вивченні радянського минулого. В основі статті – матеріали семи всеукраїнських науково-теоретичних семінарів циклу «Повсякдення: візії та смисли», що відбулися у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського упродовж 2015-2023 рр. Це друковані й електронні збірки матеріалів, аудіо та відеозаписи цих зібрань, авторські і колективні монографії, окремі статті, публічні виступи, матеріали тематичних круглих столів викладачів та студентів факультету, методичні розробки літніх шкіл для школярів та молоді, записи вебінарів з учителями тощо, а також робочі матеріали Центру дослідження повсякдення (ЦДП), зокрема польові дослідження викладачів та студентів історичного факультету ВДПУ, візуальні і аудіо документи, накопичені в Рукописному фонді Науково-навчальної лабораторії з історії та етнології Східного Поділля (РФ ННЛІЕСхП), а також архів партнерського спілкування дослідників, проєктні і програмні підготовчі розробки тощо.

ЦДП вдалося об'єднати довкола себе значне коло вітчизняних вчених, що займаються вивченням радянського повсякдення, передусім варто назвати незмінних співорганізаторів і консультантів семінарів Г. Боряка (Інститут історії НАН України), А. Киридон (Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»), Г. Бондаренко (ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України), Б. Галайка (УІНП). Наукові дискусії, експертні оцінки, аналітичні узагальнення ґрунтувалися на персональному внескові і безпосередній реакції під час роботи семінарів істориків О. Стяжкіної, О. Рябченко, О. Кісь, Г. Боднар, О. Годованської, Н. Гогохії, В. Венгерської тощо, архівістів Ю. Легуна, Р. Подкура, О. Галамай, О. Лисенко, етнологів О. Боряк, Н. Жмуд, О. Брайченко, М. Борисенка, С. Маховської, культурних антропологів М. Гримич, О. Овсіюк, Т. Момот (Полек), візуальних антропологів В. Тарасова, О. Маєвського, О. Кондратюк, О. Васяновича, К. Кузіної, філологів В. Василенка, Л. Даниленко, соціологів О. Іващенко, Л. Скокіної і багатьох інших.

Метою статті є спроба проаналізувати результати діяльності вітчизняних дослідників історії радянської повсякденності (істориків, етнологів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців), що були представлені на семи всеукраїнських науково-теоретичних семінарах циклу «Повсякдення: візії та смисли», проведених у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського упродовж 2015-2023 рр.

Виклад основного матеріалу. Проблематика радянської повсякденності набула предметної актуальності на історичному факультеті від початку XXI ст. Соціально-історичні характеристики суспільного буття постійно знаходилася у полі інтересів викладачів під час вивчення історії України, історії слов'янських народів, всесвітньої історії (відповідного періоду), історії вітчизняної культури, краєзнавства тощо, а також спеціалізованих навчальних дисциплін

для магістрів, а потім і аспірантів. Не оминали повсякденного життя й етнологи як у навчально-теоретичних курсах, так і під час архівно-музейної, науково-дослідної етнографічної практик, тематичних усноісторичних студій та польових експедицій. Перші наукові напрацювання викладені у підручниках з історії України для 10-11 класів загальноосвітньої середньої школи і посібниках для студентів, а також в матеріалах історико-краєзнавчих конференцій «Вінниччина: минуле і сьогодення», у меморіальному виданні «Реабілітовані історією. Вінницька область», серіях публікацій «Подільська інтонація», «Структури повсякденності» тощо.

Спектр питань, запропонованих до розмови на першому семінарі (2015) «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» був дуже широкий, зокрема: об'єкт і предмет повсякденності у сучасній гуманітаристиці: (між)дисциплінарне позиціонування / розмежування / інтегрування; дослідницькі діалоги й авторські монологи в холістичній культурі дослідження; «структури повсякденності» й «силові поля» радянського повсякдення у дослідницькому «полі» соціо-гуманітарія (історика, етнолога, культурного антрополога, соціолога, лінгвіста, мистецтвознавця); джерельні засади історії повсякденності, проблема їх оцінки, класифікації та ранжування: основні – допоміжні, об'єктивні – суб'єктивні, офіційні – приватні, матеріали влади – особові документи, письмові – усні, візуальні, речові, традиційні – запозичені тощо; усноісторичні й аудіовізуальні документи в арсеналі історика повсякденності: методологія і культура збирання, принципи відбору, способи накопичення і гарантії зберігання, практики розкодування і використання; інтерпретація документів як проблема дослідницької культури історика повсякденності: оптика та інструментарій, аналітика і емпатія (аналітико-мнемічна та емотивно-когнітивна рефлексія) – емоційний резонанс документу і провокації пам'яті; завдання дискурсивного аналізу соціокультурних практик: варіативність текстів і контексти прочитання; поліморфність реальності, взаємодія макро- і мікрорівнів минулого, проблема релятивізму і (полі)варіативність історичної істини. Наша пропозиція радше скидалася на проєкт майбутньої програми, насамперед, йшлося про визначення дослідницького поля як такого, а також суб'єктів дії в цьому полі. Невдовзі до оргкомітету надійшло близько 90 заявок від науковців з різних регіонів України.

Упродовж 14-15 травня 2015 р. за безпосередньої участі 60 дослідників з Києва, Львова, Харкова, Чернігова, Рівного, Одеси, Луцька, Переяслав-Хмельницького та Вінниці тривала зацікавлена розмова на шести тематичних панелях: «Методологія повсякдення і методика дослідження», «Архіви про повсякдення», «Повсякденність в роки війни: мовою документів», «Особові та візуальні документи про повсякдення», «Усноісторична документалістика радянського повсякдення», «Радянська повсякденність крізь призму культурної антропології, етнології та фольклористики». Серед учасників – 8 докторів історичних наук, 2 доктори філологічних наук, 1 – доктор мистецтвознавства, 21 кандидат історичних наук, аспіранти, студенти.

Цей семінар став першим проєктом в теоретико-методологічній царині окресленого дискурсу. Виступи учасників семінару засвідчили посилення уваги до аналізу повсякденного життя радянського періоду й водночас увиразнили лакунарність дослідницького поля. На перспективу учасники семінару пропонували зосередитись на теоретико-методологічних засадах напряму. А. Киридон підкреслила необхідність акцентування своєрідності й тяглості повсякденних практик, простеженні внутрішніх чинників їх трансформування на різних етапах радянської реальності. Цікавим, на її думку, може бути аналіз форматування повсякдення у загальносуспільному розвитку. З огляду на це, постає потреба не лише фактологічного відтворення повсякденних характеристик, але нагальною бачиться проблема поглиблення аналітичної складової повсякденного життя, пошук того, «як людина різних епох сприймала саму себе й своє власне життя» (Історія радянської повсякденності, 2015, с.11).

Водночас, уже тоді була закладена специфіка вінницьких діалогів про повсякденність – це взаємодія істориків і етнографів у вивченні радянського, зокрема в етнонаціональному вимірі, на прикладі певних етнічних груп, на простежуванні впливу радянських практик на традиційну культуру, висловлена колегами-етнологами Н. Жмуд, Т. Каруєвою, І. Батирєвою, В. Гребеньовою, В.А. Косаківським тощо.

Драматичні події сучасності (Революції Гідності, анексія Криму, окупація частини Донецької і Луганської областей) також вимагали їх наукового осмислення на підставі свідчень їх безпосередніх учасників і свідків, що спонукало нас влітку – восени 2015 р. до організації і проведення двох викладацько-студентських тематичних етнографічних експедицій: «Донбас і Поділля очима людей» (за сприяння ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України) та «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» (за ініціативи Міжнародної волонтерської організації ім. Роберта Шумана (Варшава)). Їхньою метою було виявити площини взаємодії «свого / чужого / іншого» у сприйнятті мешканцями Донбасу та Поділля один одного, маркерів їх вираження, а також проявів радянськості у сучасних повсякденних світоглядно-поведінкових практиках представників обох регіонів. Наступною весною також була проведена

міні-експедиція «Кримські татари на Поділлі» до с. Нова Гребля Калинівського району та усноісторичні студії на тему «Війна в пам'яті дітей», в яких була зафіксовані як спогади літніх людей, що дітьми пережили Другу світову війну, так і дітей та молоді зі сходу України, які опинилися в зоні розв'язаного Росією військового конфлікту. Зібрані матеріали поповнили РФ ННЛІЕСхП.

З урахуванням цих матеріалів у травні 2016 р. був проведений другий семінар на тему «Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності». Учасникам було запропоновано зосередитися на обговоренні шести основних доповідей, тексти яких ввійшли до збірки матеріалів семінару (Радянськість: спроба діагностики, 2017). Для відкритого діалогу було запрошено авторитетних експертів: істориків, соціологів, етнологів, антропологів, мистецтвознавців. До них долучилися викладачі, краєзнавці, учителі, студенти, аспіранти. Серед питань, винесених на обговорення семінару, були проблеми радянської та пострадянської людини в сучасній гуманітаристиці, радянські поведінкові стереотипи, прояв радянських цінностей у сучасних сценаріях життя, «радянський слід» у меморіальній культурі. Жваве обговорення розгорнулося довкола виступів Г. Бондаренко «Радянські стандарти заможності та їх прояви у сучасній культурі споживання» та М. Гримич «Шароварщина: емансипаційний та маніпулятивний ефекти», а також Н. Жмуд «Радянські світоглядно-поведінкові практики в сучасному житті мешканців Поділля та Донбасу: взаємний дискурс». Про причини пролонгованості радянського в житті незалежної України вели мову О. Стяжкіна «Володарі часу: чому радянське (не)завершується» та О. Коляструк «(Пост)радянська повсякденність українського соціуму: між травмою, ностальгією і сподіванням». Візуальні і вербальні патерни радянського прослідкували у своїх доповідях В. Тарасов «Повсякденність у площині візуального джерела (на прикладі аналізу плаката 1985-1991 рр.)» та О. Андрощук «Пострадянські репрезентації радянського: "близьке минуле" на сторінках популярних періодичних видань України (1991–2015)».

Уже за наслідками перших двох семінарів (2015 і 2016 рр.) можна було дійти висновку, що дослідження повсякденності радянської доби надається до кращого розуміння не лише сутності самої тоталітарної системи СРСР, а й розкриває механізми її динамічної стійкості і системного самовідтворення з врахуванням коректив змінюваності історичного контексту. У ході дискусій ми з'ясували, що саме у сфері повсякденності відбувалося зв'язування реального і вигаданого (міфологічного, навіяного) світів радянського. При цьому комуністичний дискурс був продуктом як реальної, так і фіктивної історії. Згубність такого накладання фантомних уявлень на дійсні полягала в тому, що це призводило до деформації як адекватного сприйняття реальності, так і створення стабільної історії, нерухомого часу, який стоїть на місці; так відбувалося заморожування історичного часу, в якому формується дискурсність. Через те виникала фікція нерухомої, вічної історії: трансляція радянських норм від покоління до покоління забезпечувалось відтак не лише ідеологічною політичністю, а й фантомною релігійністю дезорієнтованих мас.

Своєрідним тестовим продовженням дослідницьких трендів у галузі повсякдення став локальний проєкт «Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього», проведений за грантової підтримки Вінницької міської ради.

6-7 квітня 2017 р. був проведений третій всеукраїнський науково-теоретичний семінар «Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства», який мав кілька тематичних панелей: Memory Studies (студії пам'яті) як напрям сучасних історико-антропологічних досліджень; реалізація заходів з декомунізації: здобутки і прорахунки, проблеми і перспективи; «місця пам'яті» в комеморацийних практиках суспільства; перечитування радянських палімпсестів і відновлення національної культурної ідентичності; рефлексія травми і ностальгійного синдрому на рівнях індивідуальної, соціальної та історичної пам'яті; культурна пам'ять як форма трансляції та актуалізації культурних смислів.

Одне з центральних місць на цьому семінарі посіла тематика декомунізації. Т. Кароєва та Ю.Легун поділилися міркуваннями про досвід реалізації заходів з декомунізації у Вінниці, її здобутків і прорахунків. Про інерційність вінничан вів мову також і Б. Галайко. В. Бабка охарактеризував сильні та слабкі сторони українська моделі декомунізації. О. Рябченко зосередила увагу на стратегіях поводження з пам'ятниками комуністичного минулого в Україні з 1990 по 2017 рр. Представлення радянського періоду в музейній експозиції (на прикладі Національного музею історії України) критично здійснила О. Гайдай (Радянська повсякденність, 2017, с.58-144).

Надзвичайну зацікавленість у всіх учасників семінару викликав формат студентської практичної панелі, де виступили з повідомленнями (за матеріалами польової практики) студенти ІІ-ІІІ курсів ФІЕП К. Геркалюк, Т. Коломієць, Г. Куліков, В. Літинський, П. Педін, Т. Рабчук, що здійснили свої наукові студії під керівництвом викладачів Н. Жмуд, Т. Кароєвої та наукового співробітника НДІ українознавства МОН України Т. Полек.

Наступний, четвертий семінар «Життя по-радянськи: проблеми вивчення та інтерпретації» був скликаний 27-28 квітня 2018 р. і, по суті, поглибив і результати попередньої зустрічі, передусім через оптики осмислення, пам'ятання, рефлексії. У збірнику, сформованому його учасниками, ставилися питання присутності радянського у публічному і науковому дискурсі (Життя по-радянськи, 2019, с. 11-76). Уроки триваючого в Україні процесу декомунізації яскраво відображені в розділах «Декомунізація inprogress: від демонтажу радянського символізму до деконструкції радянського змісту» (Життя по-радянськи, 2019, с.77-104), «Пропрацювання минулого і перезавантаження пам'яті» (Життя по-радянськи, 2019, с.105-174). Вперше на семінарі було фокусовано розглянуто проблему засвоєння минулого, його суперечливого пам'ятання і пошуку комунікативного консенсусу між різними радянськими поколіннями.

Слід визнати, що хоч на третьому і четвертому семінарах дослідники уже вказували на суттєву відмінність у сприйнятті й осмисленні радянського минулого в Україні і Росії, сепарування наукової візії ще не відбулося. Ми концептуально все ще знаходилися у рамках російської парадигми, послуговувалися термінологічно-поняттєвими рамками, певною мірою толерували їх смислові акценти, зокрема апелювали до досвіду «маленької людини» (Homo Sovieticus). Втім І. Скубій вказала полярні особливості у формування «споживацької культури» у 1930-ті рр. П. Кравченко також наголосив на зламі традиційних структур повсякдення внаслідок «розкуркулення». В доповіді О. Боряк йшлося про нав'язування нормативних практик жіночності (по-радянськи) в українському селі і місті, що продовжили зламну агресію проти української народної традиції.

П'ятий семінар (4-5 квітня 2019 р.) на тему «Образ радянського: конструкція, міфологія, візуальні рамки» істотно розширив коло учасників як інституційно, так і персонально. На ньому були розглянуті окремі теоретико-методологічні проблеми вивчення радянського повсякдення крізь призму візуальній антропології; проаналізовано, як за допомогою художнього, документального, анімаційного кінематографа, живопису, фотографії, скульптурної пластики, журнальної і плакатної графіки, а також художньої літератури і публіцистики формувалась свідомість радянських людей, як напрацьовувалась система впливу візуальної пропаганди в політичних ритуалах і практиках буденного життя. У авторських публікаціях, що ввійшли до колективної монографії за наслідками семінару (Образ радянського, 2020), авторами проаналізовані технології і практики продукування, поширення і споживання радянських образів різними соціальними верствами, а також відображено рефлексії та інтерпретації радянського в сучасній культурі. На цьому семінарі вперше була артикульована категорія «радянської травми», хоча розглядалася вона не цілісно, а в окремих кейсах про голодомори, репресії, війну. Зауважимо, що у зчитуванні візуальних образів радянського дослідники (О. Лабур, К. Єремєєва, К. Кузіна, О. Стяжкіна, О. Васянович, В. Тарасов та ін.) розглядали питання як державницьки-ангажованих ракурсів радянських «здобутків» і «переваг» радянського життя, так і заломлення оптики бачення; наголошували на текстах і контекстах прочитання візуального і вербального меседжів. Відтак, важливим було акцентування на режимах видимості (видимих і невидимих). Знову було на візуальному рівні проаналізовано проблему радянської дерусифікації і нівелювання національної культури українців під гаслом поступу модернізації та урбанізації. На дискусійному майданчику «Etno і sovetico в українському селі» поруч із оцінками кваліфікованих фахівців прозвучали голоси студентів, магістрантів, аспірантів, зокрема й тих, хто взяв участь у першій літній школі для дітей та молоді «Долаючи радянське: трансформація культурної пам'яті на пострадянському просторі» (3-8 липня 2018 р.». Цей досвід був продовжений і в другій тематичній школі «Друга світова війна: переосмислення» (6-10 липня 2019 р.), організатори (П. Кравченко, О. Коляструк, Р. Подкур, І. Батирєва, А. Войнаровський, Н. Жмуд), спираючись на результати щойно проведеного наукового форуму, вже виразно інструментували злочинні програми і дії радянського сталінізму стосовно українців.

Шостий науково-теоретичний семінар через вимушені заходи карантину, пов'язані із пандемією Covid-19, проходив 15–16 квітня 2021 р. у режимі online і був присвячений проблемі «Хронотоп радянського». Його предметне поле стосувалося часу і простору радянського повсякдення, географічних кордонів та символічних меж радянського простору, організації колективного простору і приватного світу у тоталітарній державі, яка прагнула тотального контролю над радянською людиною.

Особливо виразним інтелектуально і провокативним був виступ Антона Лягуші, в якому він на прикладі сучасних мемів розкрив не лише технології радянської соціальної міфології, а й показав сучасну стереотипізацію радянського в свідомості сучасних росіян. Він відзначив, що у мемах відбувалася сакралізація образу Сталіна, в них репресії перетворилися на норму і впроваджувалася думка про розпад СРСР як найбільшу трагедію XX ст. тощо. Меми транслюють конкретні, стереотипні ідеї про псевдореальність радянського або симулюють його (Кузіна, К. (2021)).

…….

Про ступінь поглибленого вивчення радянської повсякденності на цьому семінарі свідчить те, що для цього був використаний інструментарій гендерної /жіночої історії (О. Боряк, О. Кісь, О.Лабур), просопографії (Ю. Кузьменко), усної історії (Т. Пастушенко, Н. Жмуд), регіоналістики й історичної географії (К. Єремєєва, О. Андрощук), соціології (О. Іващенко, Л. Скокіна), візуальної антропології (В. Тарасов), історії дитинства (Н. Гогохія, В. Гребеньова) тощо (Коляструк, 2021). Отже, і цей семінар, представлений широким спектром дослідницьких проблем, об'єднаних темою «радянського» буття, засвідчив, що «радянське» все ще не стало перегорнутою сторінкою минулого, воно продовжує бути присутнім у сучасному українському суспільстві і, понад те, претендує на майбутнє. Очевидно, що межі впливу «радянського» не визначаються державницькими кордонами чи хронологічними рамками колишнього СРСР. Воно було і таки є інструментом соціально-культурної комунікації, відтак потребує глибокого осмислення.

Повномасштабний наступ російського агресора 24 лютого 2022 р. унеможливив проведення весною чергового семінару на тему «Травма радянського». Нам вдалося до цієї теми повернутися лише 14-15 грудня 2023 р. Попри безпосередні загрози бомбардування і обстрілів до онлайн зустрічі приєдналися 82 людей, зі 105 зареєстрованих. У роботі семінару взяли участь А. Добошевська з Кракова (Польща) та Т. Боряк з Вільнюса (Литва). Ключовим виступом першого дня стала теоретико-методологічна доповідь Л. Якубової «Тоталітарна радянська травма», в якій вона виразно обстоювала визнання радянської історії наскрізно травматичною для українського суспільства, водночас, на її думку, саме Голодомор 1932-1933 рр. призвів до остаточного утвердження тоталітаризму в Україні і надалі зумовив принципову деформацію свідомості і підсвідомості українців. Фрагментарно (через вимушені небезпекою перерви) встигла викласти окремі ідеї своїх роздумів А. Киридон «Травма як символічна матриця осмислення радянського в контекстуальній парадигмі». О. Коляструк вдалося системно викласти свій аналіз на вебінарі з учителями за програмою «Нової доби» 19 грудня 2023 р.

На особливу увагу заслуговує джерелознавчий аналіз, здійснений Т. Боряк стосовно наслідків радянської соціальної інженерії та травми Голодомору, який вона найменувала цитатою з усноісторичного інтерв'ю свідка Голодомору: «Боялися балакати: попробуй щось сказати – німі люди були». Натомість у площині візуальної антропології простежили неусвідомлену небезпеку наслідування чи невідрефлексованого користування меморіальної практики в незалежній Україні (В. Тарасов), з одного боку, а з іншого – дієвості плакатної графіки за радянським лекалом у РФ і на тимчасово окупованих українських територіях (О. Маєвський). Доповідачки, спираючись на усноісторичні джерела і користуючись методикою гендерних досліджень, показали опір і протистояння системній радянізації в різних соціальних верствах українського соціуму, зокрема жінок-дисиденток 1960-х рр. (А. Добошевська) та сільських породіль пізньорадянського періоду (О. Боряк).

Висновки. Ініціатива науковців Центру дослідження повсякдення історичного факультету Вінницького педагогічного університету була розгорнута в умовах початку російської агресії як відповідь на запит поглибленого історико-антропологічного і соціокультурного вивчення (не)завершеного радянського минулого через візії та смисли життєвого світу звичайної радянської людини. Дослідники провідних наукових установ та вищих навчальних закладів України активно відгукнулися на пропозицію науково-теоретичного діалогу між фахівцями. Окремі підсумки пройденого шляху можна висловити у кількох тезах. По-перше, вибір тем кожного наступного семінару не був рамдомним. Він обумовлений, з одного боку, конкретними суспільними запитами та фаховою готовністю дослідників, а з іншого – поставав з конкретних міждисциплінарних напрацювань кожного попередньо семінару. По-друге, в Україні склалося стале ядро фахових дослідників радянського минулого з різних наукових галузей, до якого зацікавлено долучаються нові покоління дослідників. Системні наукові діалоги сприяли розширенню предметного поля радянського повсякдення, поглибили і вдосконалили методологію його вивчення, істотно вплинули на вироблення адекватного розуміння та інтерпретації радянського минулого.

Подяки. Від імені оргкомітету і себе особисто висловлюю вдячність усім учасникам наших семінарів і сподіваюсь на продовження результативної праці і надалі. 18-19 квітня 2024 р. передбачається проведення восьмого семінару на тему «Культурна спадщина українців: стигми радянського».

Джерела та література:

Життя «по-радянськи» (2019). *Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації:* зб. матеріалів IV Всеукр.наук.-теорет. семінару, 27-28 квітня 2018 р., м. Вінниця /за ред. О. А. Коляструк. Вінниця : Нілан-ЛТД. 272 с.

Історія радянської повсякденності (2015). *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел:* зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця. / за ред. кол. О.А. Коляструк. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД». 156 с.

Коляструк, О. А. (2021). (ред). *Час і простір радянського повсякдення: між реальністю, сприйняттям і пам'яттю*: кол. монографія. Вінниця: Твори. 220 с.

Кузіна, К. (2021) «Хронотоп радянського»: огляд науково-теоретичного семінару із циклу «Повсякдення: візії та смисли» (15–16 квітня 2021 р.) URL: URL:https://uamoderna.com/event/xronotop-radyanskogo-oglyad-naukovo-praktichnogo-seminaru-iz-cziklu-povsyakdennya-vizii-ta-smisli-(15-16-kvitnya-2021-r)

Образ радянського (2020**).** *Образ радянського: конструкція, міфологія, візуальні рамки:* кол. монографія / за. ред. О.Коляструк. Вінниця : Твори. 386 с.

Радянська повсякденність (2017). *Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства:* зб. матеріалів III Всеукр. наук.-теорет. семінару, 6-7 квітня 2017 р., м. Вінниця / за ред. О. А. Коляструк. Вінниця : Нілан-ЛТД. 356 с.

Радянськість (2017). *Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності:* зб. матеріалів II Всеукр. наук.-теорет. семінару, 7-8 квітня 2016 р., м. Вінниця / за ред. О.А. Коляструк. Вінниця : Нілан-ЛТД. 212 с.

References:

Istoriya radianskoyi povsiakdennosti (2015). *Istoriya radianskoyi povsiakdennosti: na perekhresti dzherel*: zb. materialiv Vseukr. nauk.-teoret. seminaru, 14-15 travnia 2015, m. Vinnytsia. / za red. kol. O.A. Koliastruk. Vinnytsia : TOV «Nilan-LTD». 156 s.[The history of Soviet everyday life: at the crossroads of sources]: coll. materials of the All-Ukrainian science and theory seminar, May 14-15, 2015, Vinnytsia. / ed. O.A. Koliastruk. Vinnytsia: "Nilan-LTD" LLC. 156 p. [in Ukrainian].

Koliastruk, O. A. (2021). (Ed.) *Chas i prostir radianskoho povsiakdennia: mizh realnistiu, spryniattiam i pamiattiu*: kol. monohrafiia /za zah. red. O.A. Koliastruk. Vinnytsia : Tvory. 220 s. [Time and space of Soviet everyday life: between reality, perception and memory]: col. monograph /for general ed. O.A. Koliastruk. Vinnytsia: Works. 220 p. [in Ukrainian].

Kuzina, K. (2021). «Khronotop radianskoho»: ohliad naukovo-teoretychnoho seminaru iz tsyklu «Povsiakdennia: vizii ta smysly» (15–16 kvitnia 2021) URL: https://uamoderna.com/event/xronotop-radyanskogo-oglyad-naukovo-praktichnogo-seminaru-iz-cziklu-povsyakdennya-vizii-ta-smisli-(15-16-kvitnya-2021) [«Soviet Chronotop»: review of the scientific and theoretical seminar from the series «Everyday: Visions and Meanings» (April 15-16, 2021)] URL: https://uamoderna.com/event/xronotop-radyanskogo-oglyad -naukovo-praktichnogo-seminaru-iz-cziklu-povsyakdennya-vizii-ta-smisli-(15-16-kvitnya-2021) [in Ukrainian].

Obraz radianskoho (2020). *Obraz radianskoho: konstruktsiia, mifolohiia, vizualni ramky:* kol. monohrafiia] / za. red. O.Koliastruk. Vinnytsia : Tvory. 386 s. [The image of the Soviet: construction, mythology, visual framework]: col. monograph / ed. O. Koliastruk. Vinnytsia: Works. 386 p. [in Ukrainian].

Radianska povsiakdennist (2017). *Radianska povsiakdennist u kulturnii pamiati suspilstva*: zb. materialiv III Vseukr. nauk.-teoret. seminaru, 6-7 kvitnia 2017 r., m. Vinnytsia / za red. O. A. Koliastruk. Vinnytsia : Nilan-LTD. 356 s.[Soviet everyday life in the cultural memory of society]: coll. materials of III All-Ukrainian science and theory seminar, April 6-7, 2017, Vinnytsia / ed. O. A. Koliastruk. Vinnytsia: Nilan-LTD. 356 p. [in Ukrainian].

Radianskist (2017). *Radianskist: sproba diahnostyky kriz pryzmu povsiakdennosti:* zb. materialiv II Vseukr. nauk.-teoret. seminaru, 7-8 kvitnia 2016 r., m. Vinnytsia / za red. O.A. Koliastruk. Vinnytsia : Nilan-LTD. 212 s.[Sovietness: an attempt at diagnosis through the prism of everyday life]: coll. materials of the II All-Ukrainian science and theory seminar, April 7-8, 2016, Vinnytsia / ed. O.A. Koliastruk. Vinnytsia: Nilan-LTD. 212 p. [in Ukrainian].

Zhyttia «po-radiansky» (2019). *Zhyttia «po-radiansky»: problemy vyvchennia ta interpretatsii*: zb. materialiv IV Vseukr.nauk.-teoret. seminaru, 27-28 kvitnia 2018, m. Vinnytsia /za red. O. A. Koliastruk. Vinnytsia : Nilan-LTD. 272 s.[«Soviet-style» life: problems of study and interpretation]: coll. materials IV All-Ukrainian scientific-theoretical. seminar, April 27-28, 2018, Vinnytsia / ed. O. A. Koliastruk. Vinnytsia: Nilan-LTD. 272 p.[in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2024*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477.44-22)(049.32)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-47-142-144

Volodymyr Revutskyi. Pages of forgotten history. Stories about the past of the towns and villages of Murovanokurylovetsky district. Zhytomyr, 2023. 555 p.

Vitaliy A. Tuchinsky
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1530-8409
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/1186538
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406176

Abstract.
The article reviews the historical and regional research of Volodymyr Revutsky, which introduces readers to the history of the towns and villages of the former Murovanokurilovetsky district of the Vinnytsia region from ancient times to the present. The book is the first publication in the modern scientific and regional literature of the Vinnytsia region about all the settlements of the region, which gives an opportunity to look holistically at the course of historical events in the region over many centuries. The author managed to objectively reproduce little-known pages of the political, military, and cultural and artistic history of the region against the background of events in Vinnytsia and Ukraine. The scientific novelty of the work is determined by the fact that almost all the material it contains is published for the first time.

Key words: *local history, Murovani Kurylivtsi, sources, historiography, Vinnytsia, Podillia, onomastics.*

Володимир Ревуцький. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувщину містечок та сіл Мурованокуриловецького району. Житомир, 2023. 555 с.

Віталій Тучинський
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: tuchinsky_v@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1530-8409
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/1186538
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406176

Анотація.
У статті прорецензовано історико-краєзнавче дослідження Володимира Ревуцького, що знайомить читачів з історією містечок та сіл колишнього Мурованокуриловецького району Вінницької області від найдавніших часів до сьогодення. Звернено увагу на те, що книга є першим виданням у сучасній науково-краєзнавчій літературі Вінницької області про всі поселення району, що дає змогу цілісно інтерпретувати перебіг історичних подій у краї упродовж багатьох століть. Акцентовано на авторському вмінні об'єктивно відтворювати маловідомі сторінки політичної, військової та культурно-мистецької історії району на тлі подій Вінниччини та України. Зроблено висновок про те, що майже весь матеріал, уміщений у книзі, опубліковано вперше, що й становить її наукову новизну.

Ключові слова: *краєзнавство, Муровані Курилівці, джерела, історіографія, Вінниччина, Поділля, ономастика.*

Краєзнавча праця Володимира Ревуцького знайомить читачів з історією містечок та сіл колишнього Мурованокуриловецького району Вінницької області, які із 2020 року входять до складу Мурованокуриловецької селищної ради та Вендичанської об'єднаної територіальної громади Могилів-Подільського району Вінницької області.

Ця книга є першим у сучасній науково-краєзнавчій літературі Вінницької області виданням про всі поселення району, що дає змогу цілісно поглянути на події, які відбувалися на цій території в контексті історії Поділля та України.

Мурованокуриловеччина, як частина території Південно-західного Поділля, була в епіцентрі подій, пов'язаних із колонізацією Середнього Придністров'я, постійних сутичок із

волохами, татарами та турками. На цих землях активно діяв козацький рух, учасники якого брали участь у численних війнах та повстаннях. Варто зазначити, що майже весь матеріал книги публікується вперше. Саме ця обставина надає рецензованій роботі особливої актуальності й наукової новизни.

Автор рецензованої праці – Володимир Ревуцький – народився на Хмельниччині, понад 30 років працював на освітянській ниві учителем та директором Снітківської загальноосвітньої школи, що на Вінниччині, учитель-методист. Член Національної спілки журналістів України, переможець Всеукраїнського конкурсу «Люби і знай Україну». Йому належить авторство ще кількох цікавих краєзнавчих праць, серед них особливо цінною є книга «Снітків. Історія без акцентів» 2011, 2013 та 2018 рр. видання, яка стала учасницею конкурсу «Найкраща книга 18-го форуму видавців», що відбувся у Львові 14–18 вересня 2011 року. Саме завдяки його активній краєзнавчій діяльності вдалося дослідити події на Вінниччині у завершальний період Української національної революції 1917–1921 рр., зокрема і битву під селом Котюжани неподалік Мурованих Курилівців, що відбулася 10 – 13 листопада 1920 року.

Рецензоване видання містить вступ та 29 розділів, кожен із яких присвячений одному чи кільком сусіднім населеним пунктам, що входили до складу Мурованокуриловецького району. Монографії властива оригінальність у висвітленні історії населених пунктів. Автор свідомо уникає опису загальновідомих подій, натомість зосереджує увагу на дискусійних та невідомих сторінках історії краю XV – XIX ст., наголошуючи при цьому, що його книга – це сторінки «забутої історії».

У першому розділі книги «Муровані Курилівці – ворота в Придністров'я» В. Ревуцький, спираючись на польсько-литовські джерела того часу, дійшов висновку про те, що першу писемну згадку про Муровані Курилівці датують 1452 роком. Значну увагу в розділі приділено генеалогічним дослідженням родин – власників Мурованих Курилівців – Чурилам, Косаківським, Комарам та Чихачовим. Ідеться й про дослідження з ономастики, подано авторський погляд на походження назви Муровані Курилівці, річок Жван, Жванок та ін.

Цікавою видається та частина розділу, де досліджено історію Мурованих Курилівців періоду Української національної революції середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Із неї дізнаємося про те, що Максим Кривоніс під час походу на Кам'янець-Подільський 1648 року з боєм здобув Муровані Курилівці. Невдовзі було створено Подільський (Могилівський) полк, до складу якого увійшла Куриловецька сотня. Автор рецензованої роботи використав цікаве та маловідоме джерело – Перепис Подільської сотні 1659 року, сотником якої був Андрій Курилівський. У праці В. Ревуцького вперше опубліковано повний список козаків сотні, що значно доповнює відомості, наведені відомим дослідником джерел Поділля Миколою Крикуном.

Нашу увагу привернув розділ «Михайлівці. Цвіт камелій і яблук аромат», у якому досліджено історію одного з найдавніших сіл краю – Михайлівців. Перша відома згадка про село, датована 1403 роком, міститься у Грамоті короля Владислава II Ягайла. У розділі спростовано поширену в колах краєзнавців легенду про болгарина Михайла, що заснував Михайлівці. Адже відомо, що перші болгарські переселенці, рятуючись від турків, з'явилися на теренах України лише в середині XVIII ст. Автор довів, що Барську конфедерацію 1768 року ухвалено в палаці власника Михайлівців Войцеха Дзєржка і проголошено в Барі 29 лютого 1768 року. На наради в Михайлівці приїжджали сусіди і друзі В. Дзєржка, серед них і Юзеф Вибіцький, польський письменник і політик, автор слів національного гімну Польщі.

Роботу вигідно вирізняє широка та різноманітна джерельна база. Автор використав Кам'янецьку земську книгу першої половини XVII ст., Матеріали ревізійного перепису 1795–1796 рр. та матеріали перепису 1926 року, спогади Бернарда Претвича, а також значну кількість польськомовних джерел. Готуючи роботу до видання, автор широко використовував праці відомих дослідників історії Поділля – Ю. Сіцінського, В. Гурського, А. Крилова, Б. Шерера та багатьох інших.

Цікавим видається також те, що в книзі вміщено значну кількість документальних джерел, зокрема фотокопії Грамоти Великого князя Литовського Вітовта 1427 року, Запису королем Владиславом III 200 гривень на село Вербовець 16 липня 1442 року та Грамоту короля Сигизмунда II, видану шляхтичу Юрію Язловецькому на право володіння містечком Ольчедаїв з прилеглими до нього селами, землями та лісами від 28 березня 1553 року, а також світлини, серед яких є й унікальні, зокрема світлина маршалків шляхти Подільської губернії, датована 1862 роком.

Автору книги вдалося повернути із забуття велику кількість прізвищ учасників подій, що відбувалися впродовж століть на теренах Мурованокуриловеччини та суміжних територіях. Це стосується передовсім подій визвольних змагань та культурно-мистецького життя краю XVII – XIX ст. У 1666 році неподалік села Перекоринці відбувся бій між козацьким загоном Брацлавського полковника Василя Дрозденка і легендарного польського військового командувача Єжи Володийовського, у якому поляки зазнали поразки. Про поєдинок у

Перекоринцях та інші численні подвиги Володийовського відомий польський письменник Генрік Сенкевич описав в історичному романі «Пан Володийовський».

Позитивом книги можна вважати те, що вона стимулює і стає підґрунтям нових краєзнавчих досліджень. Автор постійно акцентує на потребі розширення й поглиблення джерельної бази краєзнавства. Це повною мірою стосується історії городища, залишки якого знаходяться неподалік села Дерешова. Одне з найбільших у Придністров'ї Дерешівське городище і нині залишається зовсім не дослідженим істориками й археологами.

Основний зміст книги вдало доповнюють додатки, що репрезентують минуле та сучасне Мурованокуриловеччини. Серед них варто відзначити пам'ятки архітектури XVII–XIX ст. у містечках і селах Могилівського та Ушицького повітів, зі складу яких у 1923 році утворено Мурованокуриловецький район, а також традиційний український одяг. У книзі представлено вишиті сорочки із сіл Жван, Плоске, Виноградне та ін., що містяться в музеях та приватних колекціях. Серед них виокремлюється вишита сорочка та головний убір – намітка, вишита за характерними для краю мотивами, які зберігаються в особистій колекції дослідниці вишивки Мурованокуриловеччини Наталії Григораш, що мешкає у м. Чернівці.

З огляду на висловлене вважаємо, що рецензована праця В. Ревуцького є вагомим внеском в історико-краєзнавчі дослідження Вінниччини і заслуговує високої оцінки. Викладений у ній фактологічний матеріал стане у нагоді всім, хто цікавиться історією рідного краю. Вона може слугувати зразком проведення історико-краєзнавчих досліджень інших регіонів Поділля.

Надійшла до редакції / Received: 13.01.2024 *Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2024*

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія»** входить **до категорії «Б» переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напряму. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

– постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)”1945/1953“

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1953)

Valerii V. Kononenko
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Abstract. The purpose of the article *is to analyzed the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR.* ***The methodology of the research*** *is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. S**cientific novelty*** *of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society.* ***Conclusions****. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: *zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.*

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Валерій Кононенко
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5177-2885
ResearcherID: M-5954-2018 (http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018)

Олег Мельничук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
ResearcherID: http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873

Анотація. Метою статті *є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР.*

Методологія дослідження *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації.* ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент- та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві.* ***Висновки.*** *Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методики та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.*

Ключові слова: *ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.*

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Меринов, 2015, с.62).(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування абревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник, 8,* 142–152. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України.* Харків: Раритети України, 200 с.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01.* Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна, 20 липня, 3.*

References:

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]

GhDA SBU – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajiny. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine

Koliastruk, O. (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences].* Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].

Kopytsia, D. (1946). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 20 lypnia,* 3. [in Ukrainian].

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin 8.* 142–152. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357. [in English].

Yeremieieva, K. (2018). *Byty satyroiu: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyshchi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine].* Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 47. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2024. – 148 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2023-47

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в ***Index Copernicus, DOAJ, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
http://www.vspu.edu.ua

Підписано до друку 21.03.2024 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.18,5. Умовн. друк. арк. 17,2. Обл.-видавн. арк. 17,7.
Наклад 300 прим. Зам. № 1929/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua